Марія Паньків

ВІРА НАДІЯ ЛЮБОВ

Український Архів

Тільки з вітром,
подією з любовю
осмоєна мінімізує
здоровенні помилки
з великою приємністю для Марії
Ліг Марії Ткачук

Грудзюк
26.10.2009р
Лунинки

Остап Лапський

З нас клаптики
несе у безвість:
долі вітер?!

То і добре,
хай летять,
а з жалю виникне
не сірий світ:
не без надії обрій?!

Доля їх звела у вагоні поїзда, котрим галичан
тисячами везли у Сибір. Її він зразу впізнав.
Об'явилась вона йому на стіні тюремної камери,
коли знеможеного надія покидала. Обоє вони
вірили, що в свою Україну ще повернуться.
І таке сталося.
По десяти роках повернулися
зі скарбом любові - трьома діточками.
Справжньою вона щойно починається?!
Але Україна їхньою ще не була.
Стільки сердечних слів моїм батькам,
Ярославі і Богданові Дейнекам,
чия доля подібна до тисяч доль галичан,
загнаних нашим ворогом у Сибір.

Марія Паньків

За редакцією
Марії Паньків

ВІРА НАДІЯ ЛЮБОВ

2 ТОМ

Український Архів

Wira – nadija – lubow
Wiara – nadzieja – miłość
Belive – Hope – Love
la Foie – l'Espoir – l'Amour

Редактор
Марія Паньків

Графічно оформив
Володимир Паньків

Історична консультація
Євген Місило

Технічне редагування
Анатолія Кобеляка

Видання здійснено за фінансовим сприянням Об'єднання бувших Вояків Українців в Америці, блаженної пам'яті Катерини Сцібівовк-Кулик (Торонто, Канада) та окремих жертводавців.

© Copyright by Maria Pańków
© Copyright by Archiwum Ukraińskie
Warszawa 2005

ISBN 83-86112-22-0

Wydanie pierwsze

Wydawca: Oficyna Wydawnicza „UKAR"
02-588 Warszawa 48
Skr. poczt. 156

Objętość: ark. druk. 22.5

Druk i oprawa: Łódzka Drukarnia Dziełowa S.A.

Від Видавця

Щораз важче сьогодні встановити імена тих, які були в'язнені або загинули під час Акції «Вісла». В офіційних польських публікаціях українські жертви і далі не існують, а якщо вже згадають, то свідомо зменшують їх кількість, безпощадно десяткують, нищать надмогильні написи, пам'ятники. Тому мусимо про них знати якомога більше, порахувати їх докладно, закликати поіменно, намастити і поблагословити в останню дорогу. І пам'ятати! Бо як не ми – то хто?

Українок, жертв комуністичних репресій, вже майже 15 років намагається порахувати пані Марія Паньків, львів'янка, народженна у сибірському засланні в Анджеро-Судженську (Кемеровська обл.), яку доля 17 років тому привела до Польщі. Розшукує їх по всьому світу, пише до них листи, зустрічається, записує спомини. Шукає серед живих і тих, які були страчені, замучені, або відійшли від нас уже назавжди, а сьогодні одиноким слідом їх буття є пожовклі сторінки архівних документів і свідчення товаришок і рідних. Старається не пропустити ні одного імені, ні однієї із жіночих доль. Є свідома того, що долі українок, які опинилися в брутальній дійсності Акції «Вісла», вимагають від нас особливої пам'яті.

Пані Марія іде разом з авторками спогадів крізь їх молодість, потім підпілля, в'язниці, концентраційний табір у Явожні, ділить з ними трагедію виселення з рідних земель і гірку долю вигнання. Є з ними до кінця, як той передостанній ісповідник. Може саме тому записані нею розповіді так часто нагадують інтимну сповідь, вимагають від читача виняткової вразливості, тиші, а часом особливого гарту. І хоча немає в них описів героїчних вчинків, та коли їх читаємо, тиснуться сльози уперемішку з почуттям

жаху. Її увагу привертають також долі тих українок, життя яких на вигнанні часто не було легшим від тюремного, коли роками, серед чужого, ворожого оточення, ждали на синів, чоловіків, братів, жили з надією, що повернуться з УПА, з в'язниць, що може десь є ще в живих.

Я переконаний, що саме спогади українських жінок, зібрані Марією Паньків і публіковані в чергових томах «Віри-надії-любові», а також від 1998 р., майже кожного тижня, на сторінках «Нашого слова», стануть важливим аргументом і доказом у реабілітації українців – жертв репресій у Польщі. Вірю, що це не надто відлегле майбутнє. Українці, це єдина категорія громадян Польщі, позбавлена такого права. Досі ні один присуд, виданий у 1944-56 рр. на українцях з політичних причин, не був визнаний недійсним. Це зразок подвійної моралі, подвійної міри справедливості: жертви Акції «Вісла», а зокрема в'язні польського комуністичного концентраційного табору в Явожні, до сьогодні не діждалися реабілітації, натомість тим, які їх виганяли з рідних хат, катували у слідстві, польська, вже демократична держава надала право на комбатантські пенсії.

Цю несправедливість зокрема боляче відчувають жінки, бувші політв'язні, які не були суджені за участь в атаках на відділи Війська Польського чи міліції зі зброєю в руках, а майже виключно за співпрацю з цивільною мережею українського підпілля.

Але, як сказав латинський парох Бірчі після того, як відмовився дати згоду на перепоховання тлінних останків воїнів УПА на місцевому грекокатолицькому цвинтарі, – «Хай живі не втрачають надії». Після появи в 2001 р. першого тому «Віри-надії-любові» польський Інститут Національної Пам'яті (ІНП) (Instytut Pamięci Narodowej – IPN) почав слідство в справах випадків брутальних знущань, які стосували функціонери органів польської безпеки по відношен-

ню до українок, про яких у цій книжці, зокрема, авторок спогадів (Зенобії Гонтарської-Макєйчук, Катерини Вітко-Стах, Єви Лашин-Філь, Ольги Коштовської-Червінської, Параскевії Ротко-Грицай, Олександри Білої-Карпи, Теклі Ярмоли-Влашинович, Іванни Пшепюрської-Мащак) і злочинів одного з найбільш жорстоких слідчих Воєвідського Управління Громадської Безпеки в Ряшеві – Міхала Байовського. Постать цього садиста описала у своїх потрясаючих спогадах «Дар пам'яті» пані Катерина Вітко-Стах. Згодом, на прохання ІНП, свої свідчення в цій справі склали також інші жінки – жертви Байовського, яких вдалося відшукати в США і в Україні.

Треба чесно сказати, що польські прокурори поставилася дуже серйозно до зібраних і публікованих панею Марією Паньків матеріалів. Визнали їх ретельними і вірогідними. Завдяки ним вдалося віднайти ката Байовського. Виявилося, що він жив собі спокійно у Польщі як пенсіонер і досі ніхто його не тривожив з приводу злочинів, які скоїв під час ведених ним допитів у ряшівському УБ, так на поляках, як і українцях. Просто не було свідків. Більшість його жертв засуджено на смерть і страчено, або померли після слідства внаслідок тортур. Є надія на те, що хоч пізно, але все ж таки його зустріне справедлива кара. На жаль, слідство в справі Міхала Байовського – ката українських жінок – не викликало досі жодного зацікавлення з боку української громади ні в Польщі, ні в діаспорі.

Прагну висловити подяку пані Марії Паньків і всім жінкам, а зокрема, Катерині Вітко-Стах та Ірині Тимочко-Камінській зі США, які, не дивлячись на те, що фізично і психічно окалічені Байовським на ціле життя, мали відвагу стати перед прокурором і ще раз розказати про все, що пережили у слідтсві.

Євген Місило

Зберегти від забуття

Справді, ніхто не напише так гарно про жіночу долю, як жінка. Ця думка аж ніяк не є проявом мого захоплення модним сьогодні у світі фемінізмом. Це просто моя природня рефлексія, яка спала на думку, коли я прочитала перший том спогадів «Віра-надія-любов», а згодом ознайомилася з матеріалом, приготовленим до друку в черговому збірнику.

Пані Марія Паньків, авторка видання, призиває поіменно жінок, які працювали в цивільній мережі українського підпілля, і тих, які страждали у польських в'язницях, у концентраційному таборі в Явожні, лише тому, що були українками, патріотками. Для нас, покоління, народженого вже після війни, це потрясаючий і дуже важливийи урок історії, доказ того, що були люди, які любов до батьківщини ставили понад усе, навіть життя.

На жаль, немає в нас сьогодні достатньої свідомості того, наскільки вагомим є збереження від забуття пам'яті про тих, які полягли в боротьбі за волю України, впали жертвою сталінських репресій, зазнали нелюдських тортур, опинилися на довгі роки за ґратами тюрем, за колючими дротами таборів, на засланні в Сибірі. З тим більшою пошаною ми, жінки-союзянки, ставимося до почину пані Марії. Віримо, що матеріали, зібрані нею в чергових томах «Віри-надії-любові», будуть цінним вкладом до історії українських визвольних змагань.

Леся Дяківська
Голова Організації Українських Жінок
у Великій Британії

Воскресіння в пам'яті

За розповіддю Теофілі Бзової-Федорів-Стахів

Я почала пошук інформації про неї в Державному архіві у Варшаві на вул. Криве Коло. Переглядаю її судову справу (Sr. 1712/49). Тут протоколи переслуховування, акт звинувачення, вирок, документ тотожності, фотографія...

Вона – Теофіля Бзова, член ОУН, підпільниця, дружина Петра Федоріва «Дальнича» – провідника СБ ОУН. Так багато і так мало. А яка її справжня доля? Писала листи до неї в Канаду, але без відповіді. Минуло багато років (може 8) і ось у жовтні 2002 року в Канаді під час зустрічі у пані Зені Макєйчук і пані Парані Грицай (вони – одні з героїнь І-го тому книжки «Віра, надія, любов»), несподівано для мене зайшла старша жінка. Познайомилися, і відразу наша розмова з нею здомінувала всі інші. Відчуття таке, якби ми зналися вже дуже-дуже давно. Чомусь не вона, а я все їй розповіла про себе. Вона погано бачила, їй майже 92 роки, але добре чула, більше серцем. Яка молода душа! Який світлий розум! Яка мудрість і доброта в ній! Це відчувалось відразу і так сильно, що потім, будучи під її впливом, я всюди про неї згадувала, говорила при кожній нагоді, якби хотіла сказати всім: чи ви знаєте, яка це незвичайна людина!

Розмовляли ще по телефону кілька разів. Розмови довгі, нескінченні, тому продовжувались і наступного разу. Вона передавала світло своєї душі і світ ніби мінявся, ставав таким добрим для мене.

Запропонувала я пані Теофілі розповісти про себе. Почала, але скоро ми зрозуміли, що це не на одну зуст-

річ. Далі допоміг пан Василь Кук, передаючи мені свої записи розмови з нею. Пані Філя забажала, щоб вони були опрацьовані і опубліковані в ІІ-му томі «Віри, надії, любові». Така її воля, а мені честь.

А потім, досить скоро, може через місяць я довідалася, що пані Філя хвора, а хвороба ця жорстока і безжалісна, не дає жодних шансів. Яка несправедивість!

●

Теофіля Бзова народилася 24 серпня 1910 року в Носові Підгаєцького повіту на Тернопільщині, батьки: Микола і Марія з дому Мороз.

– Живу так довго на цім білім світі, що пам'ятаю і Першу світову війну, і час революції, Другу світову, і визвольні змагання... – *розповідала вона.*

Марія Паньків

З мого дитинства

Це вже діялось по війні, здається, 1915 року. Я тоді була ще зовсім маленькою, але багато пам'ятаю. Образи з дитинства особливо виразні.

Пригадую, як казали всім евакуюватись. Ми перебралися до лісу. Мали там вже приготовлену буду, як казав батько. Її збудував мій дідусь Арсеній Мороз (мамин тато). Дуже симпатична буда, ніхто такої не мав. Там були необхідні речі і ліжка-тапчани. Дідусь прихопив навіть годинник з дому. Повісив його на буді і всі до нас приходили, щоб подивитись на нього, а може й довідатись, котра година.

Коли наближались москалі, нас знову хотіли кудись евакуювати, але мама переговорила з офіцером (вона знала непогано німецьку, а ще ліпше англійську мови) і той сказав, що для нас добре буде, коли підемо у друге село, щоб там якийсь час перечекати, а потім можна повертатись до свого села. Той офі-

Теофіля Бзова-Федорів-Стахів «Гава», «Ірина Мороз», «Марта», «Маруся».

цер заспокоював маму, говорив, що то неправда, що розказують про всякі звірства москалів.

Ми переїхали у село, яке називалося Бидло, а коли фронт змінився – повернулись до свого дому в Носові. Але наша хата згоріла і ми перебрались до діда, хоч і в нього не було як жити, бо ні дверей, ні вікон, голо, пусто. Пішов дідуньо з вуйком по окопах, які знаходилися за рікою, інші «за Ковалевим» (так у нас казали) – це на південь від Носова. Знайшов там двері і вікна. Мусив трохи помудрувати, як їх прикріпити, бо той хтось, хто «позичив» їх у нас, все знищив, коли допасовував до своїх окопів.

Було нас може з вісім родин. Москалі в селі. Вони зайняли частину дідової хати, а нам залишили маленьку кімнатку і ще меншу кухню. Ставились до нас добре. Давали харчі, але не тільки нам. На полі все знищене, і як би не їх допомога, то люди б повмирали з голоду.

Пам'ятаю теж і час революції, а саме, той момент, коли москалі відступали. Вскочили до нас на подвір'я. Тета сховалася, а мама взяла мене на руки

і плакала. То вже були інші москалі – скомунізовані, загітовані. Далі в моїй пам'яті перерва.

Потім Українські Січові Стрільці. Цей час добре пам'ятаю. Тоді пішли з хати два маминих брати, тети чоловік, а пізніше і наймолодший мамин брат. Він взяв коня і разом зі своїм другом пішли на форшпан. Це був 1918 рік. Згодом усі вони пішли до Української Галицької Армії.

А в Носові у той час нема боротьби, у Носові є Україна. Всі дуже радіють. Пригадую, в Підгайцях відбувалось якесь віче. Мама з тетою туди пішли. Коли повернулися, питаю маму:

– Де ви були, розкажіть мені, що таке Україна?

Мама подивилась на мене і, як-то до дитини, каже:

– Дивись, все те, що довкола нас – ти, дід, баба, я, всі люди в нашому селі і в сусідньому – то й є Україна. І оце... – тут показала на розетку (значок) з синьожовтої стяжечки, – бачиш – то теж Україна.

Мама пояснювала з такою побожністю і з такою повагою, що для мене та Україна – було так, як піти до церкви. Під час тих слів я відчувала якусь святість і гарно поводилася.

Пізніше прийшов хтось з Галицької Армії, був поранений. Сказав, що тети чоловік Галаса помер на плямистий тиф, зломило його, бо без харчів і без ліків, а була зима і він на возі помер. То був дуже тяжкий час.

Скринька (це теж з дитинства)

Поляки нападають на село, б'ють, грабують. Мужчини, ті, що ще є – утікають, ховаються. А тому, що в діда велика хата – у нас знов закватирували.

Тоді я мала таку чудову скриньку. Мені її дідуньо зробив. Там ховала свої скарби: олівець, зошит, доміно (їх подарувала мені тета), ляльку, вшиту зі шма-

ток, і ще щось, якісь дрібнички. Скринька мала особливу покривку, засувалася, як шуфляда. Це була моя велика гордість, ніхто такої не мав. Коли поляки відійшли – я до моєї скриньки, а вона розбита, нема нічого, тільки лялька зі шматок. Я вплач, а мама каже:

– Не плач. Бачиш, як би то були наші – Січові Стрільці, то вони б дали тобі зошит, олівець... а то прийшли наші вороги.

І ріс у моїй душі бунт проти зла, росла лють до тих, що розбили скриньку. Пізніше трохи втамувалось.

●

Пригадую ще такий момент, пов'язаний з поляками. У Завалові був млин. Хтось там вкрав шкіряний пас, що тягне колеса. Це дорога річ. Вчепилися одного нашого чоловіка. Дуже били і він, щоб якось відв'язатися від них, сказав, що кинув того паса у воду. Тоді вони придумали нове знущання – кидали його у воду, щоб нуркував і той пас знайшов. Про це розповіла моїй мамі жінка, яка поверталася з Завалова. Мама плакала.

●

У Бокові був постерунок польської поліції. Наші хлопці з Носова пішли туди і той постерунок роззброїли. І знов ходять ті (поляки) по селі, шукають, знущаються над людьми. Зловили жида – страшно побили. Казали йому танцювати і співати «Єще Польска нє зґінела». Жид не дуже вмів, то вони його вчили і за кожним словом (так люди говорили) його ґумовою нагайкою періщили та так, що він вже не повернув до здоров'я.

●

У пам'яті закарбовано так багато зла, заподіяного нам поляками. Навіть час не стирає його.

У рідній хаті в Носові (знімок побіч) Філя зростала, в ній була щаслива, туди поверталася подумки у скрутні хвилини.

І це з дитинства

Пам'ятаю в хаті розмови пошепки. Мова про те, що там... діється. З надією питали: а може вернуться? чи то вже пропало?..

Я тих розмов майже не розуміла, але атмосфера, яка панувала в хаті, дуже на мене діяла, тривожила. Через деякий час повернулись додому мої вуйки – мами рідні брати: Теофіл і Володимир Мороз та наймолодший – Михайло. Ті два старші мусили ховатися в лісі від поляків, поліції. Викопали собі там якусь яму. Я цієї ями не бачила, хоч носила їм їсти. Це було так: мама вкладала їжу до двох торбинок, я перекидала їх через плечі, як то гуцули носять. Торбинята досить великі, мені тяжко було. Йшла яром, що вів на гору. Там був лісок і була криниця. Коло тої криниці і відбувалася зустріч з моїми вуйками.

Це було моє перше підпільне хрещення.

А пізніше зима. У лісі було неможливо всидіти, тому вуйки перебралися до стодоли, ховалися в сіні.

●

Уже 1920 рік. Пригадую перші вибори. Чому пам'ятаю? Бо тоді забирали до концтаборів. Вуйків

арештували, потім звільнили. Повернулись додому, а тут вибори. Наші закликають до бойкоту – на вибори не йти.

То був час будови польської держави. Заводяться польські порядки, польські школи, а все українське нищиться. Українці у своїй обороні починають якось організовуватися. І знов у хаті пошепки говорять: що є якась підпільна військова організація, що ті підпільники забили якогось поляка. Говорили так, щоб я не чула. Але дитяча цікавість така сильна, і я чула те, чого дорослі вважали не повинна б чути. Коли питала в них про те, ніхто не хотів зі мною говорити.

●

Добре пам'ятаю час, коли я пішла до школи у нашому селі. Ще небагато навчилася, а вже принесла воші. То було після війни, люди не мали чим прати, мила не було. Коли тета побачила воші, то все з мене стягнула. Дала на зміну переодягнутися що було, а було небагато. І хоч час такий тяжкий, та у нашій хаті вошей не було.

До тої Носівської школи ходила недовго, може з півроку. Мама домовилася з вчителем (українець,

не пригадую вже його прізвища, може Волошин?), щоб він приходив до нас і давав мені лекції вдома.

●

Потім послали мене на науку до Львова. Це був 1924 рік. Тепер мусила багато вчитися, повторяти, бо треба було здавати екзамени, щоб мене прийняли тут до 7 класу школи ім. Грінченка.

Дещо про Каштанюків

Про рід Каштанюків мені дещо розповідала моя мама. Її мама (моя бабця) – Марія з дому Каштанюк, вийшла заміж за Мороза. Мама і один з вуйків говорили мені, що рід Каштанюків прийшов зі Східної України. Було це ще за Австрії. Купили невеликий маєток. Вуйко казав, що вони були пов'язані з якимось протицарським підпіллям. Їх було більше: моя баба, її брат, тато Каштанюка. Був ще один брат, він виїхав до Америки.

Їхній тато мав ще якийсь маєток, але грав в рулетку, чи ще в якусь біду, і все програв. Моя баба і дідо були з Завалова. Дідо про Гузара все розповідав, що був такий отець в Завалові і що той отець там зорганізував одну з перших читалень «Просвіти». Мої дідо і баба у тій читальні грали в якихось виставах. Усе разом та разом, аж до престолу догралися. Дід Мороз з багатої родини. За те, що він оженився з такою бідною, з моєю бабою Марією Каштанюк (це її тато програв все в рулетку), то не дістав від свого батька ані шматка землі. У тім часі за дівчиною землі не давали, за придане давали воли, корови, кожухи, коралі. Подекуди це був великий маєток, але то не була земля. Вони дуже бідували. Мій прадід дав своєму синові (моєму дідові) тільки кусочок землі на краю свого господарства. Дід по-

будував там хатину і оборіг, а в долині збудував маленьку стаєнку, де тримали козу. Дідо Мороз почав працювати в млині. То все було в Завалові. Потім поїхав до Болехова, що на Рогатинщині. Працював у млині. Народжувалися діти (Теофіл, моя мама Марія, Володимир, Анна, Михайло). Підростали. Синів, Михайла і Володимира, послав учитися до гімназії в Рогатині, а Теофіл працював на залізниці помічником машиніста. Млин згорів. Маючи трохи грошей, дідо купив у Носові хату.

Моя мама вийшла за Миколу Бзового з Носова. Нас було двоє: старший брат (помер дитиною) і я (народилася 1 вересня 1911 року, але в паперах є, що 24 серпня 1910-го. Так сталося через помилку при записі).

Інший Каштанюк оженився до Львова зі Стеблецькою. Її тато був дуже багатий, один з тих, що за Австрії носили золотий ковнір. Були вони з того дуже горді.

У вуйка-священика

Тіточний брат моєї мами, мій вуйко Антін Каштанюк був священиком у Львові в церкві св. П'ятниці. Мав він дуже тісні контакти зі студентами. Вони приходили до нього, а тета за це з ним сварилася. Я у неї питала, чому з вуйком свариться.

– Я потім попід кримінал ходити не буду, а то все кандидати на криміналістів, – обурювалась тета. А я не розуміла, чого вона хоче, і в душі боронила вуйка.

Вони (тета і вуйко) мешкали біля церкви Петра і Павла. Якось тета пішла до своєї мами, а до хати почали сходитися студенти. Одні йшли до одної фіртки, інші – до другої. Я навіть відчиняла двері, але не чула про що вони там говорили. Вже вечір.

Тета повернулася додому і казала мені розігрівати вечерю, підганяла мене до роботи:

– Бо дівчина має щось вміти, – повчала.

Розігріла, подаю на стіл, а тета питає:

– Філю, скільки тут сьогодні студентів було?

Вуйко в цей момент щось збирався з'їсти і я зауважила, як у нього ложка задрижала в руках. Кажу:

– Я не знаю. Не бачила.

– Як то ти не знаєш і нікого не бачила? – дивувалась тета. А я стояла на своєму. Бачу вуйко повеселішав, розслабився.

Того вечора розмови на цю тему закінчилися. А наступного дня я вчилася в саду. Був гарний осінній день. Підходить вуйко.

– Я думав, ти добра дівчинка, а ти є бреха, – каже так і посміхається.

– Чому бреха? – ображено-здивовано питаю.

– Бо ти вчора не тільки мене перед тетою охоронила від компромітації, але й відкривала хлопцям двері, і ти знала хто був у хаті, та тітці чомусь не сказала про це.

– Бо тета б сварила.

– А як ти думаєш, що це за хлопці були?

А я так по-дитячому:

– Думаю, що ці хлопці за Україну. Тета не повинна сваритися.

Вуйко мене поцілував і дуже поважно сказав:

– Запам'ятай, дитино, на все життя: коли б тебе хто питав, а навіть бив, то кажи, що ти не знаєш.

Уроки конспірації

По якомусь часі один з тих студентів, що приходили до вуйка, вчив мене як ходити вулицями Львова. Наука, як кажуть, в ліс не пішла, згодом мені дуже пригодилося. Я отримувала доручення віднести під

Одна з небагатьох фотографій Філі з пори її навчання у Львові і початків праці у підпіллі.

певну адресу торбу, в якій була якась література. Я знала, що про це не можу розмовляти зі своїми подругами. Це були надто серйозні для мене доручення. Так я до цього ставилася. То був наступний урок конспірації.

У цей час (1925 або 1926 рік) я вже вчилася у вчительській семінарії «Рідна школа» Українського педагогічного товариства. Одного разу після занять підійшла до мене Марійка Кравців (сестра Богдана Кравціва) і каже: «Я тебе відпроваджу додому». Тоді від неї почула, що є така організація для молодих – «Пласт» називається. Марійка спитала, чи хотіла б я до такої організації належати.

– Очевидно, що так, – була моя відповідь.

Тоді ці сходини відбувалися в помешканні (на піддашші) академіка Студинського. Нас шестеро дівчат. Усі з різних шкіл. Керівником була Марійка.

Згодом я належала до Спілки Української Націоналістичної Молоді (здається, так називалась ця організація). Сходини відбувалися в Академічному домі. Ми були під опікою Івана Габрусевича[1]. Він чудова людина. З ним я познайомилась на сходинах. Там теж викладав Степан Ленкавський. Потім був Осип Боднарович. На заняттях особливо багато нам говорили про конспірацію, остерігали, щоб не ходити гурбою. Там вперше побачилась з Миколою Лебедем. Дівчата трималися в своєму кутку, а хлопці у своєму. Михайло Турчманович був зв'язковим між нами і тими, що «на горі», у старших класах. Мене зробили «одинкою» в школі, а крім того я взяла провідництво одного пластового гуртка.

Нашою курінною була Яся Старосольська. Її брат Юрій теж був видатним пластуном. Потім Ясю запроторили в Казахстан. Доля її кидала по світі. По багатьох роках довідалась, що вона тепер у США. Видавала якусь жіночу газету. Згадую про неї дуже гарно, тепло.

У кожному класі ми мали своїх три або й п'ять учнів, на яких можна було розраховувати. Турчманович опікувався нашою школою. Я його дуже часто зустрічала. Такий високий чоловік. Тоді мені про конгрес у Відні розказував. Він і ще один (не пам'ятаю хто) повели мене на цвинтар на гріб Лібовича. І там я складала присягу, стала членом ОУН. Це було для мене таке зворушливе...

Від Габрусевича ми отримували клички. Про нього згадую з вдячністю, багато допомагав, опікувався мною. Був дуже врівноважений, лагідний, переважно усміхнений, але це не означало, що можна було собі

---

[1] Габрусевич Іван (1902-1944), псевд. «Джон», «Іртен», співзасновник націоналістичного руху на західноукраїнських землях, організатор Юнацтва. Замордований у німецькому концтаборі Саксенгавзен.

дозволити на якийсь вибрик. Мало бути так, як він казав, хоч ніколи не підвищував голосу.

Сходини у лісі

Закінчила я семінар. Це вже 1929 рік. Виїжджаю до Носова. На прощання кажуть, щоб я не пропала, що до мене хтось зголоситься.

У Носові організації немає. Сиджу вдома. Час минає, ніхто не появляється, не маю зв'язку з організацією. Мені дуже важко так без діла. Це ще 1931 рік.

Якось з Володимиром Пришляком (вчився на теології) розговорилися. Він і його брат-близнюк Осип з Заставча, що коло Завалова. Хороші хлопці. Володимир питає, що роблю, чим займаюся. Кажу, що нічого, що не можу так без діла. Тоді він мені запропонував:

– Я тобі наладнаю зв'язок, бо на той львівський будеш ще довго чекати.

Здається, вже 1932 рік. До мене з'явився Ярослав Старух (студент). Ми багато розмовляли. Спитав мене, чи я і далі думаю працювати у підпіллі.

– Очевидно, що так, – поспішила запевнити, – треба починати спочатку. Є поодинокі гнізда УВО (Українська військова організація), але все не пов'язане, необхідно створити повітовий провід.

– Ось і створюй. Це завдання для тебе, – відразу зареагував Славко.

– З кого? – трохи розгубилась я.

Сказав, що залишає кличку (пароль) і що до мене, правдоподібно, зголоситься Осип Пришляк. Той, хто прийде, повідомить, де відбуватимуться перші сходини. А вже хто там буде – побачу.

Перші сходини відбувались у лісі, в густих чагарниках, на узбіччі гори, що неподалік Рудник. Звідси було добре видно цілу дорогу вдолині. Тут був сфор-

Філю (справа) та її друзів єднала лиш одна ідея – вибороти Україні самостійність.

мований повітовий провід ОУН, бо до того часу діяли тільки осередки УВО.

На тих сходинах були Фарйон (у Чехословаччині закінчив ветеринарію, жонатий, мав дуже гарну жінку і сина в Підгайцях), Осип Пришляк, я, Михайло Хома «Обух». Говорили про завдання підпільної організації, про ситуацію. Фарйон був обраний повітовим провідником, Хома – організаційним, Пришляк – скарбником, а я – нічого, жодної функції не отримала. По якомусь часі прибув Ярослав Старух і сказав, що я повинна зайнятися касою (10 грошів – то була мінімальна складка). Я дуже старанно збирала і передавала їх Старухові. З ним мала безпосередній зв'язок. Він з Бережан їхав поїздом до Рудник, а там пішки до Носова. Потім він передав повіт під опіку Петра Федоріва.

Зустріч

Якось приходить Славко Старух, залишає кличку і каже, що цим разом хтось інший до мене зголоситься. І тим іншим (на моє приємне здивування) був Пет-

Петро Федорів «Дальнич»

ро Федорів. Він прийшов як зв'язковий між мною і крайовим проводом у Львові. Ми з ним вже зналися.

Вперше його побачила у селі Заставче. Мені тоді було, може, 17 років. Петро мав доповідь про Шевченка, трохи рецитував, м.ін, уривок з «Гайдамаків», де є слова: «Оживуть гетьмани в золотім жупані; Прокинеться доля; козак заспіва: „Ні жида, ні ляха", а в степах України – О Боже мій милий – блисне булава!». Тоді жиди зробили велику бучу, демонстративно вийшли із залу. Хтось з ними переговорив і вони повернулися. Але потім весь час пам'ятали про те, що Петро сказав.

Після цього нас запросив до хати Петро Пришляк і його брати-близнюки Влодко і Осип. Вони шкільні друзі Петра. Багато розмовляли. Петро справив на мене дуже гарне враження – стриманий, уважний. Було з нами ще кілька дівчат, але він майже не звертав уваги на них. Це мені дуже сподобалося.

Друга зустріч з ним відбулася влітку. Приїхали роверами мої друзі: Богдан Корба й Пришляки, і з ними Петро Федорів. Хлопці зайшли до хати, а Петро поїхав трохи далі, присів на шкарпі. Я знала, що всі

вони голодні. Не можна, щоб він поїхав десь далі не перекусивши. Пішла за ним. Петро так збоку подивився раз, другий і дався намовити, прийшов до хати. Потім ми зустрічалися все частіше.

Нас було троє

Освітня робота в моєму терені (Носів, Заставче, Рудники) була поставлена на високому рівні. Допомога була потрібніша туди далі, як на Середне. Приготовляючи імпрези, я навчала молодих людей, кожний вечір була в читальні на їх репетиціях. Пізніше з Влодком Пришляком діяли у такий спосіб, що він займався моїм хором і всім, що з тим було пов'язане, а я допомагала йому вчити його артистів. На репетиції драматичного гуртка ходила до Заставча. Підбирала для них тематику, бо часто від староства треба було мати дозвіл на імпрезу. З цим собі непогано радили, подаючи програму на що інше, а що іншого виставляли.

Ми мали трохи підпільних видань і треба було їх читати, роз'яснювати рядок за рядком. Михайло Хома хотів вчитися, прагнув знань, з ним працювати – одна насолода. Його я вчила історії, географії України, української літератури.

Зеник Мізерний з Вербова, теж дуже красний хлопець, мав за собою вже трохи гімназії.

Нас троє: Мізерний, Хома і я. Пришляки відійшли. Фарйон по якомусь часі сказав, що йому тяжко з Підгаєць їздити на наші зустрічі. Тоді Славко Старух передав мені функцію повітового провідника. Я дуже впиралася, вважала, що то надто поважна робота для мене.

1933 рік. Нас тільки троє. Треба організувати роботу. Хома і Мізерний мають вільніші руки, бо я в тому часі працювала в Підгайцях – вела крамничку.

Дома майже не бувала, мама журилася, не знаючи, де її доня пропадає. А я ходила на зв'язки.

«Конспіраторка»

Пам'ятаю: від завадівського гостинця в нашу сторону йде поліція. Їх четверо. А було ще дуже рано, мама якраз збиралася до корів, а у мене в хаті цілий плік підпільної літератури. Вибігла я з хати.

– Мамо, йде поліція, сховайте мені то, – благально прошу.

Вона дивиться на мене, а я далі своє:

– Мамо, то нелегальна література. Це не може потрапити в їхні руки.

Мама схопила папери, відро з помиями і побігла до стайні. Коли поліцаї прийшли, мама вже воювала зі свиньми, навіть одну випустила, щоб був галас на подвір'ї. Ось так і моя мама стала «конспіраторкою». Ще не раз поліцаї заходили до нас, але ніколи нічого підозрілого не знайшли, навіть найменшої дрібнички.

Галантні поліцаї

Я поїхала до Львова за літературою і потрібними організаційними матеріалами. Повертаючи, приїжджаю на станцію в Рудниках. Бачу, з потягу поліціанти висідають. Не маю куди утікати, ще й в руках важка валіза. Ставлю її за пліт у корчі, йду до поліцаїв. По-польськи питаю, чи є тут хтось з постерунку з Завалова і, майже не зупиняючись, тільки трохи сповільнивши крок, йду просто до коменданта.

– Jestem z posterunku, – примружившись, представився комендант. – A o co chodzi? – питає.

Кажу, що приїхала, і повинні на мене тут вже чекати з кіньми, але чомусь не прислали. Потім питаю, чи

Філя (справа) з подругою на вулиці містечка і...

поїдуть вони селом, біля моєї хати. Прошу, щоб вступили і сказали, що я чекаю, щоб прислали коней, бо надворі хляпанина, сніг тільки зверху, зі споду вже розтопився. Комендант каже, що не вибачив би собі, коли б мене залишив тут. Пропонує їхати з ними. Я дякую, пояснюю, що залегко одягнена, щоб їхати з ними.

– Proszę się nie martwić, coś da się zrobić, – не піддавався комендант, демонструючи свою чемність. Розуміла, що треба погодитись. Але, що робити з валізою, вона ж така тяжка? – міркувала я. – Як вкинути її на фірманку, щоб вони не зауважили цього? – мучили мене думки. – Цікаво хто в них фірман? – придивлялась до них. – Якщо той постійний – то свиня, на нього розраховувати не можна. Дивлюсь, а то з Завалова, добрий чоловік. Кажу:

– Mam walizę, pójdę przyniosę, – і тягну того фірмана за собою, а він:

– To ja pójdę i sam przyniosę.

... на возі у дорозі на сіножать в Носові. 1938 рік.

Ідемо обоє. Боялася, щоб котрийсь не рушив на допомогу. Той фірман підніс валізку і каже:

– Ale lekka... Chłop by się naderwał.

Поставив її ззаду, обтулив конюшиною. Комендант ще подивився, чи добре поставив, щоб не обтовклася, бо гарна валіза. Потім зняв свій кожух, накинув на мене. Їх чотирьох і я між ними. Цілу дорогу не замовкала, була рада, що і поліція везе підпільну літературу. Коли ми вже були біля нашої хати, то фірман швидко зіскочив і подав валізу за наші ворота.

Вони від'їхали. Заходжу до хати, а мама на стіл сперлася, мабуть, дивилася на дорогу і так незадоволено каже:

– А вони що по подвір'ю шукають?

Вже темно, мама не бачила, що ті вже від'їхали.

– Хто вони? – питаю.

– Та поліція.

– Мамо, та їх вже нема, поїхали. Вони мене тільки підвезли.

Пізніше, повертаючись зі Львова додому, вже ніколи не брала білет до Рудник, тільки до Перемишлян. У Перемишлянах мала шкільну подругу і дуже часто заглядала до неї.

У селі появилися летючки. І тут вони (поліція) собі пригадали, що я десь їздила, що мала валізку. Я як-

Найкраще Філя почувала себе у Носові – тут усе своє (1938 р.), а ця елегантна пані справа (знімок на 25 стор.) – це теж Філя.

раз недавно повернулась з такого завдання, а вони вже до нас і відразу кинулись до валізки, але швидко розчарувалися, перекидаючи там мої речі. Я була спритніша, вже встигла витягнути літературу і вложити туди якісь свої лашки: сорочку, панчохи, дещо з білизни, якусь суконочку.

У торбинці маю білет з Перемишлян. І туди заглянули. Випитують, розглядаючи білет, до кого я в тих Перемишлянах їжджу, бо вони мають інформацію, що я була у Львові. Чемно пояснюю, що я й справді колись була у Львові, а тепер – в Перемишлянах. Чи повірили? Перетрусили усе в хаті і пішли.

Після замаху

1934 рік, Петра арештували. Тоді я зовсім втратила контакт зі Львовом. Це був час, коли у зв'язку з замахом на міністра внутрішніх справ Броніслава Пєрацького почались арештування. Поліція тов-

четься всюди, на кожному кроці, куди не повернешся – вони. Слідкують, підслуховують, лазять попід вікна.

Якось завітали до мене в Носові пластуни, щоб переночувати, поїсти. Я вийшла до кухні, і раптом щось зауважила за вікном. Кличу Михася (такий був у нас):

– Виглядає на те, що хтось вліз у кущі. Подивись, Михасю, що там діється.

Михась пішов, розглянувся. Зауважив, що в корчах, якраз від дороги, хтось сидить. Пішов, набрав у відро гноївки і до мене через вікно каже:

– Все так посохло, мушу попідливати, – і гноївкою облив поліцая, а той чимдуж утікати.

●

Мені стало дуже важко, не мала з ким порадитись, поділитися своїми проблемами. Така самотність. Найгірше, коли нема зв'язків, тоді все рветься, люди деморалізуються, кожен стає «мудрим», починає діяти на свою руку. А через всі ті польські акції росла велика ненависть до них. Дуже легко можна було спровокувати непотрібні арешти. У нашому повіті ми старалися цього уникати. На щастя, не мали провокаторів, бо інакше було б важко – половина хлопців сиділа б.

Мала трохи клопоту з Мізерним. Він конче хотів якогось поляка (свого сусіда, який в'ївся йому у печінки) послати на той світ. Кажу до нього: то «мокра» справа і на таке мусить мати дозвіл Крайового проводу. Ледве його стримала, сказавши, що Провід не дає згоди.

●

Свято 1 листопада, гарний осінній день. Я з приятелькою стояла біля церкви. Прибігла дівчина, що допомагала у нас в хаті, і каже:

– Ходіть додому, хтось приїхав.

Сказала і побігла.

Хто б це міг бути, – роздумувала я дорогою. Прийшла і побачила Петра. Яка радість! Він був дуже виснажений, блідий, бо в тюрмі перейшов голодівку – дев'ять днів не їв. Це дуже довго.

Напередодні його арешту ми домовилися, що зі Львова повертатимемося разом. Приходжу на станцію, а його нема. І відразу тривога. Петро тоді студіював право у Львові. Був арештований перед останніми екзаменами, отож не закінчив студій. Перейшов тяжкі допити, але нічого йому не доказали. Не засудили, вироку не дістав.

За Польщі він вже був зв'язковим Крайового Про-

воду і навіть відповідав за роботу (опікувався Бережанським округом, а особливо Підгаєччиною).

Після виходу з тюрми ми зустрічалися частіше, хоч весь час Петро був під наглядом поліції, за ним стежили.

Потім, у 1938 році, Петра арештували вдруге. Я ходила до нього до тюрми. Якось, коли чекала на побачення, увійшли двоє мужчин, закликали мене до іншої кімнати. Сказали, що вони з тайної поліції. Почали говорити, що Петро таке і таке робив.

– А звідки я можу знати, чи він таке робив? – відказала їм.

Вони заборонили мені побачення з ним. Пішла у Львові до адвоката Старосолського. Його дочка була моєю товаришкою з Пласту. Адвокат сказав, що Петра не випустять, що він дістане вирок, може навіть кару смерті, але вироку не виконають, а замінять на довічне ув'язнення.

Повернулась додому зажурена. Мама питає, що сталося. Розказую, що Петро буде сидіти.

– А ти? – спитала мама коротко.

– А мене ще не арештували, я вдома.

– Ну так, але чи будеш чекати на нього, чи як? – далі цікавилась мама. – Так, буду чекати. За нікого не піду заміж, хіба що за Петра.

Петро сидів до вибуху війни, до 1939 року. А мене запроторили до польського концентраційного табору у Березі Картузькій.

Петрова родина

Колись тато Петра розказував мені про те, як женився, що був закоханий у бідну дівчину, а його тато (дід Петра) хотів його оженити з якоюсь багачкою. Вже навіть сватали. Розказував:

– Їдемо, кругом зима, сипле сніг, а мені все при-

виджуються Теодорині сині очі. Я зіскочив з тих саней і сказав: «Не хочу морґів, поля і не хочу з тою женитися».

Одружився зі своєю синьоокою Теодорою. У них було п'ятеро дітей: найстарший Микола, потім Петро, далі Стефа, потім Зоня і Славко.

Батько Петра, Михайло, ще за Австрії працював на залізниці. Всіх п'ятеро дітей послав до школи, бо мали білет колійовий і могли їздити на науку.

Родина була гарна, жили в згоді між собою, дбали одне про одного.

Пам'ятаю, як Петро все мив підлоги: «Бо Зоня така мала, – казав мені, – не може». Теж прасував. Правда робив це так, щоб ніхто не знав, бо то, мовили, встид мужчині робити жіночу роботу.

Клопоти з ногою

1939 рік. Перед самою війною я зламала ногу. Лікар оглянув її та й каже, що то не перелом, а розірваний м'яз. Нога щораз більше болить, спухла. Не можу ходити. Тоді поїхала у Підгайці. Ще один лікар оглянув. Зробили рентген, наложили гіпс. Вдома повно роботи, осінь, а я – стану на ноги і падаю. По хаті ходила з табуреткою. А тут склалось так, що треба їхати до Ворохти, створити алібі Петрові. Сама зняла гіпс, тільки добре забандажувала ногу і поїхала. Справу полагодила, але з ногою і далі клопоти. Це мені дуже перешкоджало і в організаційних справах, і в домашніх. Також розуміла, що війна, лікаря можуть забрати до війська, треба їхати до нього поки є, може чимось допоможе. Лікар знову оглянув ногу й сказав, що вже ліпше, а ці проблеми, які є, так швидко не зникнуть, мушу бути терпелива. Зраділа і відразу пішла до Гайдукевичів, бо домовилася з вуйком, що в них почекаю на нього і він мене відвезе

Заклопотана Філя. Ще так багато організаційних справ, домашніх робіт, а нога в гіпсі. Фото з архіву Василя Кука.

додому. Виходячи від них, помітила, що під'їхало авто, а в ньому поліція. Промайнула думка: то, мабуть, за Гайдукевичем. Але навіть в голову не прийшло, що вони за мною.

– Pani nazwisko? – звернувся до мене комендант поліції з Підгаців.

– Moje? – здивовано перепитую.

– Tak, pani.

Називаю, а він:

– Proszę wsiadać, – і показує на авто.

Мене забрали. Я була тільки в суконочці і босоніжках. Завели до чоловічої камери. Тюрма в Підгайцях переповнена. Я стукала до дверей, домагаючись перевести мене в жіночу камеру. Не мали такої, тому завели на постерунок. Помістили в якійсь вільній кімнаті. Вони знали, що я зі зломаною ногою і їм не втечу. Під вечір прибігла Стефа Гайдукевич – донька пароха – і передала мені дещо з одягу, кусень салямі, сир, хліб.

Хтось з охорони кинув брудний сінник. Там була ще якась газета. Я її розстелила, а ті з охорони стоять і дивуються, що ж я далі робитиму. А я, прикрившись плащем, який мені дала Стефа, обернулася до них плечима і подумала: «Бодай не мушу з вами говорити». Спати не могла.

Вночі прийшов жид, такий рудий. Я його знала. Він все крутився поміж наших хлопців. Сказав, де є Миськів. (Миськів був в УВО, здається, сидів, але я не впевнена. Був дуже поважно хворий на легені. Лікувався у санаторії для хворих на туберкульоз в Голоско коло Львова. З тетою Гайдукевич я його там відвідувала. Він для поліції був як побільшуюче скло, тому не можна було розраховувати на його допомогу).

У Березі Картузькій

Війна! Німецька армія наступає на Польщу, все валиться, а нас, українців, везуть до Берези Картузької, до польського концентраційного табору. Тут багато людей з Підгаєць і навколишніх місцевостей. З жінок була тільки я і якась німкеня, решта – мужчини (священики, адвокати, студенти, свідомі селяни, підприємці, словом, цвіт української інтелігенції). Добре, що Стефа принесла дещо з одягу, – з вдячністю думала про неї.

Стукіт коліс не заглушував моєї найбільшої тривоги: як же Петро тепер мене віднайде? Потім, на станції у Володимирі Волинському, в товарному вагоні, що стояв навпроти нашого, я побачила щось дивного – три руки, скуті докупи. Що це? – здивувалася, протираючи очі. І тут з'явилась жіноча голова. Це була Ганка Максимець з Кракова. (У 1941 році її вбили ґестапівці). Потім з'явилася чоловіча голова і ще одна чоловіча. Їх теж везли до Берези Картузької. Станцію вже бомбардували німці, але нашого поїзда, на щастя, не зачіпило. А Береза Картузька – це на північ, майже на пограниччі білоруських і українських етнічних земель.

Приїхали. Поліція і охоронці, вишикувавшись у два ряди, з грубими палицями в руках. На «привітання» били нас, куди попало. Всі мусили бігти через цей т.зв. «korytarz». Я мала наплечник з речима від Стефи. Він мене трохи рятував, пом'якшуючи удари, які сипалися, мов град. Моя нога забандажована. Якийсь старший поліцейський взяв мене за руку, витяг з тої «дефіляди» і перевів через запліччя кухні. Спитав, що зі мною, а глянувши на забандажовану ногу, співчутливо захитав головою.

Два тижні в Березі Картузькій. Це ніби не довго, але там були страшні умови. І якби прийшла зима, то звідти, мабуть, ніхто б живим не вийшов.

З Ганкою Максимець ми добре зналися. Вона була така відкрита і щира, що важко було її не любити. У Березі ми обидві потрапили до одного приміщення. Була серед нас ще молода жінка з малою дитиною (дівчинкою). Я бачила, як їй важко, нічого не мала. Поділилася з нею чим могла: салямі, цукром і хлібом. Прийшов ключник і порадив, щоб я те що маю, тримала для себе, бо тут з харчами буде скрутно.

Пам'ятаю з Берези, крім Ганни Максимець, ще Зеню Кравців, Чернецьку, Качур, Олю Гуняк, Федор-

ку Ясенецьку і її дочку Марію (лікар). Коли в'язні мали проблеми зі здоров'ям – зверталися до неї. Ясенецькі сиділи в маленькій келії. У нашій не було туалету.

Нога і далі докучала. Під час «руханки» я впала, а наглядачка так вдарила мене палицею по хребті, що мало шкіра не луснула. Я ще довго мала той знак. Пізніше закликали лікаря. І після того мене вже на «руханку» не брали, тільки на кухню. Потім перестали брати і на кухню, сиділа в камері. Через вікно було видно поля. От би майнути звідси, – приходила така думка. Однієї ночі, коли я виходила у своїх потребах, звернулася до ключника, що хочу йти до туалету.

– То йдіть, – здивовано відповів.

Це був якийсь інший, його тут раніше не було, тому й так зреагував. Я йшла дуже повільно, придивляючись, що ж тут діється. А вони палили документи. Там, на тому поверсі було ще якесь приміщення, ніби кухня, окрім тої, де варили їсти. Я розуміла, що коли вони палять папери, то їх ситуація кепська. І ранком чомусь ніхто не прийшов до нас, щоб забрати дівчат на кухню. Дивна тиша.

А наступного дня ми бачили вози, завантажені перинами і людей, які з Берези їхали кудись в ліс, на поля, утікали. Ми все те бачили, чули і тішились. Потім прибіг якийсь з червоною кокардою і з червоною пов'язкою на чорному одязі, кричить по-польськи:

– Towarzysze, jesteście wolni! Przyszli nasi! – радісно оголошував він.

– Хто наші? – питаю, бо не розумію про що кричить.

– Czerwona Armia.

– А де вони, чи далеко?

– W Baranowiczach, to niedaleko stąd! – з тим же ж ентузіазмом сповіщав нам.

Додому

Почали формувати колони. Ми покидали наше пекло. Йшли пішки. Мені довший час допомагали два січовики-прикарпатці. Але вони теж знесилені, бо довго сиділи в Березі Картузькій. Дорога далека, а ми такі виснажені, слабкі.

Люди в тих околицях вже знали про нас. Жінки і діти підбігали до дороги, несли нам хто що мав: якусь зупку, трошки молочка чи кусень хліба. Там населення небагате, але дуже добрі люди. З нами були Дмитро Донцов, Володимир Попадюк і ще якісь. Ми йшли на Львів. Червона Армія нас визволила, але ми її ще не бачили. Минули Ковель, дійшли до Луцька. Там організували для нас табір. Всі, хто прийшов раніше, були вже розміщені, а ми прибули тільки під вечір. Ідемо і не знаємо де наші. Я кажу, що ліпше б заночувати у якогось дядька в сіні.

У міжчасі моя підгаєцька група пішла, я залишилася з львівською. Ту групу вів Вертикрак. Я мапи не бачу, але трошки з географії пригадую і орієнтуюся, що вони замість до Львова вели на захід – за кордон до Німеччини. Ми вже були в Білій Підляській.

– Не піду з вами, – кажу до них, – іду сама додому, бо там чекають мама, тато. Переживуть трагедію, коли всі наші повернуться, а мене не буде.

Мене хвилювало й те, що Петро повернеться з тюрми, прийде до нас, а там ніхто не знатиме де я.

Тоді з цієї групи відділилося нас семеро: 3 дівчини (Оля Маленька, Марійка Сусенко і я) та 4 хлопці. Ми йшли на Львів, розраховуючи тільки на себе. Дорога дуже тяжка, бо ще де-не-де йшли бої між німцями й поляками.

Коли ми вирвалися з тих сіл, пішли більше на Поділля, там було спокійніше. Уже радянська влада.

Прийшли у велике село Києвець. Десь треба приміститись, але ніхто не приймав. Пішли до сільської управи. Приділили нас до колишнього комуніста. Він після 9-ти років тюрми повернувся додому. Був дуже мізерний. Питав звідки ми вертаємо. Не було що критися, розказую. Питав, за що нас туди загнали.

– За те, що українці.

Він те розумів. З ним багато розмовляла. Увечері він примостив нас спати у другій кімнаті. Двері привідчинені і я бачила, як той комуніст клякає перед образами і молиться. Розуміла, що він комуніст тільки з назви, а не з переконання. Він український патріот – зробила такий висновок. Думаю, що там запізно підпілля запустило своє коріння і таких, як він, вхопили комуністи. Відмовляв мене йти додому, бо там пропаду, а тут мене ніхто не знає, можу вчителювати. Не пристала на його пораду-пропозицію, відмовила, адже на мене десь чекає Петро.

Ми вирушали в дорогу. Він дав мені пароль на комуністичну сітку, взявши слово, що нікому з групи про це не скажу.

Якихось 60 кілометрів через ліси вони нас перепроваджували, допомогли з харчами. Не розмовляли про те, хто ми. Нам була потрібна їх допомога і вони нам її дали. І з того моменту розсталися. Потім, у дорозі на Львів, могли розраховувати тільки на власні сили. Уже почали ходити поїзди і пару останніх кілометрів ми з цього скористали.

Приїхала до Львова, зайшла до вуйка, трохи відпочила, нас підгодували. А тепер пішки 130 кілометрів, додому, сама. Десь притрапилась якась фіра, десь переночувала. У Перемишлянах зайшла до шкільної подруги, переспала, помилася. Вже Польщі тут нема, тут більшовики. Прийшла до Бережан, затрималась у Славка Старуха.

Ще тільки 30 кілометрів, і буду вдома. Ці останні кілометри були найтяжчі. Прийшла до села. Ще досить видно, день. Додому не йду, бо не знаю, як там. Сіла під грушку, де колись дитиною бавилась, дивлюсь на подвір'я. Вийшов тато, вийшла мама, за ними вибіг пес. І я вже почувала себе так, якби була з ними. Почекала аж стемніє, тоді прийшла до хати. Радість велика. Мама розказала, що був Петро, його випустили. Тих, на кого мали докази – забрали до Польщі, пережили пекло. На Петра не мали. Мав щастя – звільнили. Теж пішки йшов зі Львова додому.

Знов ми з Петром разом. Прийшов до нас вуйко Михайло Мороз, потім прийшов жид, і, стривожений, каже:

– Нехай ваша донька і той в куцих штанях (то про Петра, бо вони всі ходили в пумпах) вдома не ночують. Довідався, що будуть арешти.

Йдемо за кордон

Ми спакували манатки, вдома не ночували, пішли до тети, Анни Клюби, заночували в її стодолі, а рано – у дорогу. Вже якийсь поїзд ходив. Приїхали до Львова. Вирішили йти за кордон. Петро зустрів когось зі своїх, дістав пароль, адреси, і ми пішли. З різними пригодами добралися до місця, де на нас чекав один чоловік. Він привів нас на кордон і каже:

– Далі вже якось радьте собі самі, бо я не хочу на Сибір.

Думаємо, як перейти цей кордон. Зауважили там такий пункт, біля якого прикордонники зустрічалися і розходилися. Вирішили використати той момент, коли вони розходилися, щоб перейти через Сян.

То було 21 листопада, якраз на Михаїла. Випав сніг, та такий, що вище колін сягав. У якомусь мо-

1940 рік. Ганна Максимець, Скоробагатий і Філя у Кракові. Фото з архіву Всиля Кука.

менті оглядаюсь, а Петра нема. Кликати не можу, повертаюся назад, а він стоїть.

– Чому стоїш? – питаю.

– Почну стріляти, а вони по мені. Ти в цьому часі скоро на ту сторону перейдеш.

Ох, яка я була люта на ці його плани. Вхопила Петра за руку та й кажу:

– Ти не виправляй тут дурниць! Підемо вночі!

І тоді поволі, щоб не зчинити шуму, рікою (ріка не була глибока, десь по груди) перебралися на другий берег. До села було ще зо 2 чи 3 кілометри, а ми такі мокрі, ще й мороз. Йшли дуже швидко у напрямі

Петро Федорів, Степан Галамай і Філя. Знімок з 1940 року. Фото з архіву Василя Кука.

другої чи третьої хати з краю. Було ще видно. Там вже знали про нас, чекали. Відразу дали гарячого чаю, та те що мали поїсти. Забрали наш мокрий одяг, покидали на піч сушити. У тій хаті ми заночували, виспалися, а на другий день знов у дорогу.

Добралися до Сянока. Там нам обом запропонували працю вчителів, але ми не скористали з цієї пропозиції, а поїхали до Кракова.

Левко Зацний

У Кракові знайшли роботу. Мешкали в якомусь студентському будинку. Петро разом з Левком Зацним поселились на першому поверсі, а я з дочками одного священика з Бережан – на другому.

З Левком ми зналися ще зі Львова. А це було так. Пригадую, приїхала я з Носова до Львова. Мала зустрітись з Федором Дорошем. Петро тоді вже вчився на кооперативних курсах, щоб мати хоч якийсь фах. Сказав що ми сьогодні зустрінемо його приятеля Левка і підемо кудись усі троє. Зустрілися і бачу, що того Левка знаю, ми з ним ще з курсів знайомі. Він не сподівався такої зустрічі, знітився і втік. Вияви-

У Філиному житті щасливих днів, коли вона могла безтурботно проводити час, радуватися життям, тішитися своїм Петром (зліва), було небагато.

лось, що я йому трохи подобалася. Ще раніше казав Петрові: «Була дівчина на вишколі, я вже перешукав усю Гуцульщину, і не можу тої знайти». А Петро йому на те: «На жаль, Гуцульщина до мене не належить».

З Левком знов зустрілися, тепер у Кракові. Петро почав дуже кашляти. Пішов до лікаря і виявилось, що має з легенями поважні проблеми. Через Український Допомоговий Комітет, очолюваний Володимиром Кубійовичем, вдалося поїхати до Криниці, лікуватися. Трохи допомогло.

Минуло кілька місяців і я заслабла. Дуже дошкуляв сухий кашель. Левко Зацний каже, що то виглядає недобре. І мав рацію. Лікар, обстеживши, сказав, що це початки туберкульозу. Спакувалася – і до Кри-

У першому ряді п'ятий справа – Петро Федорів.

ниці. Там знов зустрілася з Петром. Якось він почав мене намовляти:

– Поїдь до Кракова попрощатися з Левком, бо, якось дивно, сказав мені: «Я чую, що не вернуся».

На превеликий жаль, так і сталося. У 1940 році, коли Левко з Мироном переходили кордон, напоролися на заставу. Їхні тіла знайшли, поховали, а мені передали годинник Левка і ще деякі особисті речі, щоб я передала його мамі. Не могла до неї піти. Пішов Петро.

Казали, що вже тепер, у вільній Україні, там пам'ятник поставили. Було багато людей з Носова, цілий автобус. Прибули теж з Тернополя і зі Станіславова. Пам'ятник стоїть на його городі. З половини хати зробили бібліотеку, з другої – музей.

У Криниці мене трохи підлікували і я повернулася до Кракова, а Петро дістав призначення на Лемківщину. Працював у кооперативі. Це ще 1940 рік.

Я винаймала одну кімнату у великому помешканні, а другу займав наш радист. Він надавав телеграми, а я їх шифрувала. З Петром бачилась майже щодня.

Мандрівка з Бандерою

Мене призначили до Кривого Рогу разом з похідними групами. Здається це було 23 червня, бо в неділю 22 вибухла війна. Прийшов до мене Михайло Турманович і каже:

– Провідник (Степан Бандера) переглядав списки тих, що з похідними групами мають йти і сказав, що ви не підете.

– Чому? – здивувалась я.

– Провідник сказав: «Що вони, подуріли? Чого її туди посилають з тими легінями, хіба на те, щоб викінчилася», і, викресливши вас зі списку, додав: «Її призначення буде до Львова».

Мала чого бути люта, адже могли мені про це сказати раніше, і я тоді пішла б з Петром. А так він піде далі, а я залишуся у Львові.

Після якогось часу Турманович повернувся і сповістив:

– Провідник сказав, що ви ідете з нами.

– Куди? – нестримала цікавості.

– Ми ідемо під кордон.

А я подумала: «Може, пощастить і по дорозі зустрінемо Петра?»

Нас четверо: Бандера, його шваґер Опарівський, Турманович і я приїхали до Ярослава. Там цукровня, у якій директор і головний інженер – наші люди. Нас гарно прийняли. Бандера з нами переговорив. Вияснилось, що запланований тут перехід – не добрий, тому рішився їхати до Холма. Їдемо автомобілем вночі і вдень. Були і військові автомобілі. Усі мали темносині притемнені світла. У Холмі заїхали на якийсь зв'язковий пункт. Там сказали, що за Бандерою шукають німці, хочуть з ним говорити. Я стривожилась і кажу:

– Друже провідник, не йдіть, можуть арештувати.

– Я здаю собі з того справу, – сказав Бандера.

– То не йдіть, – пробувала спинити його.

– А тоді німці скажуть, що хотіли з нами говорити, лише не було з ким, що ми не схотіли, повтікали, поховалися.

Так, як мені місцеві люди говорили, Бандера пішов на ту розмову і його притримали. А чи його ще відпустили, чи з місця арештували – того не знала. Не знала, що далі з ним діялося.

Значно пізніше, по роках, Василь Кук мені сказав, що Бандеру тоді не арештували, а перевезли до Кракова і там мали з ним розмову. Знаю також, що Бандера ще мав намір їхати в Україну, говорив про це, здається, ще перед 30 червня.

1940 рік. Філя Бзова з Василем Куком у Кракові. Знімок зробив принагідний фотограф.

Звичайний патріотизм

У Холмі в Богдана, молодшого брата Славка Старуха, я застала Петра. Богдан мав там якесь підприємство. Ми у нього затрималися. А потім чекав нас перехід через Буг. Нас була велика група – 70 лю-

дей. Я їх не знала. Усі йшли на Львів. Не було жодного зв'язку, нічого. Петро був зі мною. Весь час від Холма і до Львова ми йшли пішки.

Я була дуже зморена тією дорогою. Десь на шляху нашої мандрівки стійковий, він у німецькому мундирі, приводить якогось дядька. Дядько не хоче говорити, прислуховується до наших розмов. Почувши, що ми по-українськи говоримо, недовірливо питає:

– То ви хто будете, українці?

– Українці.

– То добре, бо думав, що німці.

Хлопці його розпитують скільки більшовиків у селі, чи є якийсь рух військ. Він про все те розповідає, а потім питає:

– А ви що сьогодні їли?

Котрийсь з хлопців сміється:

– Ліпше спитайте нас, що ми три дні тому їли. Давно нічого не маємо.

– Якщо так, то я завтра вам мою жінку пришлю з тим, що маємо.

Наступного дня ранесенько приходить жінка. Припіднята спідниця, в обох руках коші вареної картоплі в мундирах і каже:

– Більше нічого вам не принесла, діти, лише те, що маю. Видите, в тому коші трохи не повно, бо та голота мене обстріляла. Я впала у воду, розсипала, трохи визбирала, трохи попливло.

Про ту жінку згадую донині. Адже їй ніхто не давав наказу, не мусила ризикувати. То була тільки їх (її і чоловіка) добра воля. Це справжній патріотизм.

А той дядько тоді ще сказав:

– Маю телицю, я вам її дам, бо і так та голота забере. А мені буде легше, коли свої хлопці з'їдять.

На другу ніч привів ту телицю, ще й поміг її забити. Маємо м'ясо, а що з ним робити? Почали зби-

Філя з Петром у 1941 році.

рати сухий хворост. Біля березця викопали якусь піч, палили і в тому попелі смажили. Кому попав ліпший кусок, кому гірший, але вже шлунок мав якусь роботу.

То були наші люди, про яких ніхто нічого не скаже, прості селяни, які допомагали чим могли, давали їсти, наражуючи себе на небезпеку, яких за це вивозили, катували. Без тих малих героїв не було б і великих. Їм належиться велика слава і честь.

Наше вінчання

Нарешті ми прибули до Львова. Я пішла до Каштанюків, а куди пішов Петро – не знаю. Він мав брата у Львові.

Петро дістав призначення на Східну Україну і то на довгий час. Я до нього кажу: «То може вже кінець-кінцем візьмемо той шлюб». Петро зрадів. Казав, що про це давно думав, тільки не знав, як сказати.

Вінчав нас мій вуйко Каштанюк. Від мене на шлюбі була тільки мама. Після вінчання Петро відразу пішов на Схід, а я до Носова.

Трохи обтулив, немов притулив...

1941 рік. Я кур'єр між Романом Кравчуком «Максимом» (він у Золочеві), Мирославом Прокопом, Лєксом, Миколою Лебедем. Виконую різні доручення. Весь час в роз'їздах, а дуже небезпечно. Але бувало й так.

Пригадую, їхала я із завданням від Прокопа до Кравчука. Була люта зима. Остання станція – Бережани. Там був зв'язковий пункт, де міняли коней. Випадково зустрілася з Петром і зараз мали розстатися, бо їхали ми в різні сторони. Очевидно, робили вигляд, що не знаємося. А так хотілося собі щось сказати, притулитися, але як? Ще нічого не придумала, а вже мої коні приїхали, раніше ніж за Петром. Візник говорить:

– Трохи соломи тут поправимо. Сідай, дівчино, їдемо.

Вийшов Петро, і до візника каже:

– Та жінка там замерзне. Маєте торбу з оброком?

– Маю, – каже візник, – а що?

– Давайте сюди. Хай ноги обтулить тою січкою.

Трохи мене обтулив, немов притулив, заглянув у вічі. Я подякувала, прощаючись поглядом з моїм чоловіком, і ми поїхали.

Зі мною був фірман і зв'язковий.

Проїхавши трохи, зв'язковий каже:

– А ви того Старого, що вийшов, знаєте?

– Та він не старий, то молодий чоловік, – заперечила я.

– А ми його Старим називаємо. Видно, що ви йому в око впали, бо він ще ні за жодною жінкою не вийшов.

Філя Бзова (друга справа) серед своїх.

Шав'як

Він і мурував, і черевики направляв – майстер на всі руки, людина м'якої, доброї вдачі. У цьому я мала нагоду переконатися при досить дивних обставинах.

Над Золотою Липою ми мали долину. Зауважила мама, що там нам хтось траву товче і то так, якби тягнув ятер на рибу. Одного вечора кажу до мами, що мушу побачити, чия це робота.

– Ще хтось тебе втопить, – налякалась мама.

Переконувала її, що буду обережна, і пішла. Вилізла я на вербу, прикрившись зеленим гіллям, сиджу, чекаю, приглядаюся, міркую, хто воно толочить нашу траву. А то Петро Шав'як. Він вже закинув ятір, тому не боялася, що мене втопить. Вийшла до нього, кажу, що прийшла ловити рибу. Сиділи ми з ним і чекали, коли та риба зловиться. Питаю: пощо траву товче?

– Мусимо собі якось раду давати. Вдень нема як, то вночі, – пояснював Шав'як.

Ми тоді багато розмовляли. Я помітила, що то дуже цікава людина. Потім про це сказала Михайлові Хомі, а Хома вже ним заопікувався.

Петро Шав'як часом до нас приходив. А з Ганкою, його жінкою, ми приятелювали, хоч вона старша від мене.

Якось Василь Кук із захопленням розповідав мені про Шав'яка: «Я слухав кілька разів, як він виступав на сходинах. Прекрасний. Він так гарно говорив, так просто, винахідливо, без паперу, своїми словами, переконливо. Думаю, що студент би так не зумів. Я подивляв його, радів, що маємо таких організаторів. Та ми, просто, свого народу не дооцінюємо!».

А я на це додала: «А мене нудить, коли хтось говорить: «Бо такий народ...».

Про криївку

Про неї довідалася від «Стяга». Він казав, що наш повіт найбільше надається для криївок, бо найліпше законспірований. Тут не було якихось «вибриків», і поліція найменше сподіватиметься чогось такого. Він вважав, що я повинна знати про криївку, але організатором буде хтось інший. Пізніше від Петра дізналася, що все робиться, але як вона (криївка) виглядала – не знала.

Уперше до тої криївки зайшла з Петром. Те, що побачила, викликало сильні враження. Раділа, що так винахідливо і мудро все продумано. Захоплювалась геніальністю людей, котрі таке збудували, ще й без дипломів. Там був камінь, який автоматично їхав догори, а потім без допомоги людей опускався і закривав вхід. Інженер би такого не придумав.

Івась Пушка «Соловій»

Іду я там, на Полках, з якоїсь зустрічі. Виходжу з березового лісу. Хлопець пасе худобу. Падає дощ. Він має з мішка зроблену капузу. Вона прикриває від дощу його і книжку. Щось читає. Я прислуховуюсь. Читає Шевченка, та з таким розумінням, чуттям! Знає, що читає. Я тоді з цим хлопчиськом (то був вже парубчак) розговорилася. Питаю як, що, куди? Це було напередодні Шевченківського концерту. Сестра нашої попаді підготовляла святкову програму. Він там мав виступати.

Потім ще не раз підходила до нього, коли пас, розмовляли. Сказала про нього Хомі і той порекомендував його на друкарські курси до Львова. Здається, тих курсів не закінчив, але Василь Кук казав, що «Соловій» був добрим у друкарській справі і завдяки йому друкарня працювала цілком нормально.

Про те, як впала криївка, дізналася, повернувшись з Кракова. Хтось мені вдома сказав, що Чупринський арештований. Він з Кракова прийшов сюди. Чекав на поїзд на станції в Рудниках. Там його німці сонним і зловили. Все всипав. Кук мені казав: «Хома не повинен був йому того всього показувати. Так, на превеликий жаль, сталося, все порозконспіровували».

А в тому часі у Підгайцях арештували Івана Пушка «Соловія» і вбили. Велика втрата. Він був дуже талановитий різьбяр, виконав цілий ряд гарних робіт: касети різьбив, дереворити.

Більшовики атакують

1944 рік, осінь. Більшовики наступають, німці відступають. На той час ми вже опинилися в тилах більшовицької армії. Перейшли фронт, який просувався далі. Ми у Чорному лісі на Станіславівщині.

Починаються облави. З околиць Ясиня до нас прийшов Василь Турковський з Анною Кінкою, жінкою Арсенича, жінкою Голояда і з братом його жінки. У Грабівці кожної ночі гуркотіли мотори, ворог створював враження, ніби-то ремонтує мотори до танків і літаків, а насправді, ночами підтягували військо. Гуділо як вдень, так і вночі. У нас вже тиждень гостре поготівля – ніхто не роззувався, не роздягався, зброя напоготові.

Рано, перше листопада. Чути стрілянину там, де стійка постановлена. У таборі переполох, стрілянина. Нас понад 70 осіб. Неподалік мав свій табір «Різун» і ще другий командир (вже не пригадую ні прізвища, ні псевдоніма його). Найбільший табір у «Різуна», той другий – менший. Ми майже оточені. Залишалась нам тільки втеча. Під ослоною наших кулеметчиків ми відступали. Раптом побачила, що Василь впав, як підкошений. Я його вхопила за руку. Підбіг ще один наш хлопець. Петро кричить:

– Лишіть, він вже неживий! Ми звідти утікали з втратами. Частина наших пішла на горбочок, бо тут, у долині, були мокляки і болото. Їх було дев'ятеро, там і залишилися, а ті, що пішли в долину – врятувалися. Пізніше, в лісі, ми натрапили на хлопця, який допоміг нам зорієнтуватися в терені. У тих корчах пересиділи до вечора. Надрано, ще мряка не осіла, знов напад. З того лісу ми вибралися на поля. Перехід через шосе був дуже тяжкий, весь час їздили танки. В облаві брали участь піхота, танки і літаки (ті останні нам найбільше дошкуляли, бо їм згори все було видно). Таку атаку називали: прочистка лісів. Попід маленьким місточком перелізали на другий бік шосе, і там в корчах укрилися. Закватерували в селі (не пам'ятаю назви).

Петро вирішив відшукати Турковського. Ми, може з 10 осіб, пішли в ліс, туди, де пройшов бій. Напіт-

кнули дві великі розриті плями на землі. Розкопали їх. У першій могилі знайшли Турковського, «Христю» – машиністку Миколи Арсенича.

Арсенича там не було, він з нами не пішов, залишився в тім селі, де ми кватирували. Петро мав йому це за зле.

Ці тіла похоронили більшовики. Викопали яму, наламали чатиння і туди поскидали вбитих. Не знаю скільки їх там поховано.

Мене особливо болюче вразив той момент, коли виносили дівчину. Блондинка, з довгими косами. Одна коса заплетена, друга розбурхана. Її виносив хлопець на руках. Коси спадали. Я тоді подумала про ту маму, що їх виплекала.

З руки Василя Турковського зняли обручку. Було дуже прикро, але я вважала, що треба передати жінці. З нами був її брат. Потім вона (Марічка) мала жаль до мене. Казала, що треба було ту обручку лишити.

– Я вважала, що вона тобі і твоїй дитині напам'ять, а йому в могилі пощо, – пояснювала я їй, щоб розвіяти жаль.

Ярослав Старух «Стяг»

Зі Старухом ми зналися ще зі студентських літ. Він м'яка людина, імпульсивний. Коли чимось захопився, то руками жистикулював. Як провідник – у нього ніколи не було наказу. Говорив, що треба зробити, але казав у такий спосіб, як це в родині радяться, що треба зробити так чи інакше. Він говорив, але я мала право мати свою думку. Очевидно, я йому ніколи не заперечувала, бо те, що він казав, було вже продумане, він знав чого хоче.

Моя мама його любила. Він відрізнявся від інших. Пригадую такий момент. Старух сидів біля столу. Обідня пора, я пішла принести їсти. Дивлюсь, а Слав-

ко щось собі говорить, рукою помахує і має таке лагідне обличчя, дуже вдоволений тою розмовою. Я бачила, як його вуста ворухнулися і лице дуже-дуже усміхнене, світле, ще й рукою помахав.

Потім, вже на Закерзонні, коли я приходила до нього як Крайового провідника Закерзонського краю із завданням, бачила, як він радів моїй появі. Перш за все, тому що приносила потрібну інформацію, а подруге, коли він говорив зі мною, я терпеливо його вислуховувала, не казала, що то не так, хоч часом мала іншу думку. Вони з Петром деколи сперечалися і, коли я на цей момент появлялася, Славко питав:

– Ми не можемо погодитися, а що ви на те?

Багато доручень отримувала я від Петра, але більше від Ярослава Старуха «Стяга», з яким працювала від початку і до кінця.

Йду, вони за мною...

Грудень 1945 року. Це було в Річиці. Я мешкала у священика. Петро дав мені фальшиві документи на прізвище Ірини Мороз і доручення виїхати до Вроцлава до Романа Павлище. Той мав мені допомогти організувати зв'язковий пункт. Виконала я завдання і виїхала до Єленьої Гори. Знайшла працю в репатріаційному відділі. Директор дуже втішився, що врешті має працівника, який вміє читати і писати. Але треба було ще вернути до Вроцлава за своїми речами.

На вокзалі чую, як мені хтось поглядом в плечах діру сверлить. Стала біля кіоску, щоб збоку зорієнтуватись у ситуації. Той хтось стає мені за плечима. Я ніби ненароком оглядаюся. Їх двоє: один в цивільному, другий військовий. Я відійшла від кіоску. Вони за мною. Один з них питає:

– A pani co tutaj robi?

Подивилася строго на нього і кажу:

– Ja pana nie pytam, co pan tutaj robi. Jaki interes ma pan do mnie?

– A taki interes, że pani jest Ukrainką z Podhajec.

Я зробила зневажливу міну і, ніби байдуже:

– To pan tam kogoś innego widział. Ja w Podhajcach nigdy nie byłam.

Йду, вони за мною, і по дорозі весь час щось говорять. Один з них каже, що добре мене пам'ятає, хвалить, пригадує, що колись не міг до мене відважитись підійти, бо я була для нього недоступна, що на таких, як він, уваги не звертала.

– Pani z posłami, z adwokatami, a ja taki sobie byłem chudopachołek.

Привів мене до залізничної поліції. Тут багато паскарів, гендлярів, комендант десь вийшов. Чекаємо. Прийшов, подивився, питає:

– A pani co tutaj robi?

– Zatrzymana.

– Za co?

– Nie wiem za co, – сміюся, – jakiś wojskowy mówi, że ja to nie ja, a ktoś inny.

– A on nie jest czasem... – і показує, чи не п'яний.

– Nie wygląda na takiego, – кажу.

Комендант вийшов, зачинивши двері. Але я чую про що вони там розмовляють. Чую, що питає пощо мене привів, а той каже: «бо українка».

– To co z tego? Czy współpracowała z Niemcami?

– Nie.

– Na pewno wiecie, że nie?

– Na pewno wiem.

– To po co przyprowadziliście ją tutaj?

Той пояснює, що я, може, знаю про тих з Підгаєччини, про яких їм йдеться. Я собі пригадала, хто той у цивільному. Він ходив по хатах і установах переписувати дані з електричних лічильників. Почула, як комендант каже до нього, що то не його справа, що

він повинен займатися «шпротками», а мною нехай займеться УБ.

І повів мене на УБ той «знайомий», а день такий гарний. Кажу: «Чого ти хочеш від мене?». Пояснює, що не має претензій, а от такий доктор Явний і ще один фотограф, то де вони? Відповідаю, що не знаю. На хвильку зупинилась, подивилась йому у вічі і кажу приблизно так: «Що тобі з того, що забереш мені принаймні 6 місяців життя на волі. Подивись, яка гарна весна, а я буду сидіти і літо, й осінь в тюрмі. Бо поки докажу, хто я і звідки, то при тій комунікації, яка тепер є, пройде багато часу». Розчулився:

– Niech mi pani powie pod słowem honoru, że pani nie wie, gdzie doktor Jawnyj i ten fotograf.

Дала я йому те слово.

– To niech pani sobie już idzie.

– Dziękuję panu, – кажу здивована, що мене відпустив.

– A ten papierek z policji niech pani zniszczy. – І тут почав розповідати, як добре мене пам'ятає, згадувати, як то було.

Треба звідси вибиратись подалі, адже мене впізнають, а це недобре. Сіла у поїзд, їду. Вночі поїзд зупинився. Поруч був маленький лісок. Звідти вискочило кілька людей, світили ліхтарями в очі, когось шукали. Виявилось, що шукали за руськими, а коли знайшли, витягували їх з поїзду і за ними слід пропав. Я думаю, що це були з АК.

В Угнові

Я вже в Угнові, а там облава. Усюди повно війська, поліції, і ще всяких. Тут пригадала, що до отця Заяця приходив лісничий, поляк, який дуже добре до мене відносився. Вирішила піти до нього, щоб допоміг якось добратися до Заяців, бо всі дороги

заблоковані. Той лісничий відверто каже, що у цій ситуації немає відваги мене везти, це небезпечно. Я пояснюю, що немаю де дітися, що тільки на нього можу тут розраховувати. Він розумів безвихідність моєї ситуації і, врешті, погодився мене взяти до себе, але з умовою, що не зраджу себе перед його жінкою, бо вона погано наставлена до українців і навіть може донести. А ще додав, що дочка може про те знати.

Я там тиждень вдавала польку. Трохи для них шила. Були дуже вдоволені, і ще б мене тримали, бо мали з цього користь. Коли трохи заспокоїлося, той лісничий і ще його знайомий (казав, що аківець) перевезли мене до Любичі Королівської до отця Заяця.

Не журіться, криївка підмінована

Це ще до Акції «Вісла». Я переважно затримувалася в Річиці, Любичі і в Славка Старуха. Добре знала зв'язковий пункт, сама кілометрами ходила по терені. Це мене і врятувало від арешту, від Явожна.

Славкова криївка знаходилась в околиці Монастиря. Там був горб, невеликий масив лісу і кущі. Криївка складалася з двох приміщень. В меншому були причі на 2 ложа, а також якийсь стіл. Тут мешкали Петро і Славко. Кожний з них мав свою машинку до писання. Друга кімната, а точніше перша від входу, трохи більша. У ній було кілька прич на 4 чи 5 хлопців. Один з них – машиніст, інший займався куховаренням, а ті решта, то з охорони. Криївка мала дуже добру вентиляцію. Майже над входом маленький дуб, на ньому прижилася руда білочка. Вона скреготала, коли хтось виходив назовні. Хлопці того дуже не любили. Вхід до криївки був замаскований корчем ялівця у пачці.

Пригадую, облава, а я з ними у криївці. Кажу до Петра:

– Дай мені якийсь пістоль на випадок, коли б на нас напали, або що.

Старух почув і якби жартуючи:

– Не журіться, уся криївка підмінована і досить в одному місці підпалити, як ми всі підемо до Бога, а ті, що по нас прийдуть, – з нами.

На превеликий жаль, потім так і сталося. Коли їх «прицупили», всі загинули, підірвавши криївку. Про це я довідалася пізніше, під час допитів у Варшаві. Я мала такого слідчого, що завжди про щось проговорився. Від нього й довідалася, що мешканці криївки взірвалися. А крім того, зі мною сиділа жінка з тих околиць. Вона розповідала, що в лісі була криївка і там були партизани, якісь командири, що та криївка вилетіла в повітря, а разом з нею і ті, що зробили облаву.

Петро тоді був у іншому місці – у Річиці. Там на полях вони мали ще одну криївку.

У Славковій криївці

Вже 1947 рік. Українців вивозять. Переказую Петрові те, що зібрала про Акцію «Вісла». Отримую доручення – виїхати на понімецькі землі в Ольштинське воєвідство, щоб організувати там зв'язковий пункт. Поїхала, але... 13 червня 1947 року мене арештували. Це сталося на Ольштинщині на якомусь залізничному дворці. Забрали мої речі. Мала при собі польську кенкарту.

Якесь молоденьке дівча біля мене плакало. Я сиділа, як закам'яніла, думала про Петра, якого лишила в Річиці у тій криївці, яка містилася під хатою Єви Галушинської (арештована, у Варшаві засуджена на 15 років тюрми).

Між нами ходив якийсь українець, для «тих» працював. Зупинився біля мене і каже: «Я то розумію». «То» прозвучало як докір, що не плачу, як інші.

– Nie rozumiem dlaczego jestem tutaj. Jestem Polką. Trochę posiedzę i mnie wypuszczą. Nie mam czego płakać. To jakieś nieporozumienie, – обурювалась до нього по-польськи. – To nieprzyjemna procedura, ale przez to trzeba przejść.

Він пішов і замельдував. Мене забрали.

Нас у поліційному арешті у пивниці багато. Тут канал, тече щось, смердить. Була серед нас попадянка, зауважила мене і каже:

– І ви тут?

– Jestem Polką i dziwi mnie, że muszę tu siedzieć, – кажу до неї голосно, так, щоб інші почули, бо ніколи не відомо хто тут і що донесе.

Пізніше взяли мене на допити. Такий молодий допитував. Я легко з людьми нав'язувала контакт, не мала з тим проблем. Він вже списав усі мої дані з кенкарти. Я до нього, очевидно, весь час по-польськи, кажу, що перш, ніж він почне мене переслуховувати, прошу вислухати:

– Mnie zatrzymali na stacji. Miałam walizkę z rzeczami i to wszystko zabrali.

– Kto? – зацікавився він.

– Wojskowi.

– O, złodzieje! – щиро обурився той.

Кажу, що мені не переходить через горло сказати, що наш польський жовнір краде, бо він «жовнір влади людовей, а влада людова – справедлива».

Я зрозуміла, що добре граю роль пані-польки, що вже його «купила». Відправили мене на кухню. Маю змогу утікати, але куди, коли всюди повно війська. Знову викликали. Слідчий питав, а я розповідала, що я зі Львова, що сирота, що мене виховувала тета і що більшу частину життя провела у Ворохті

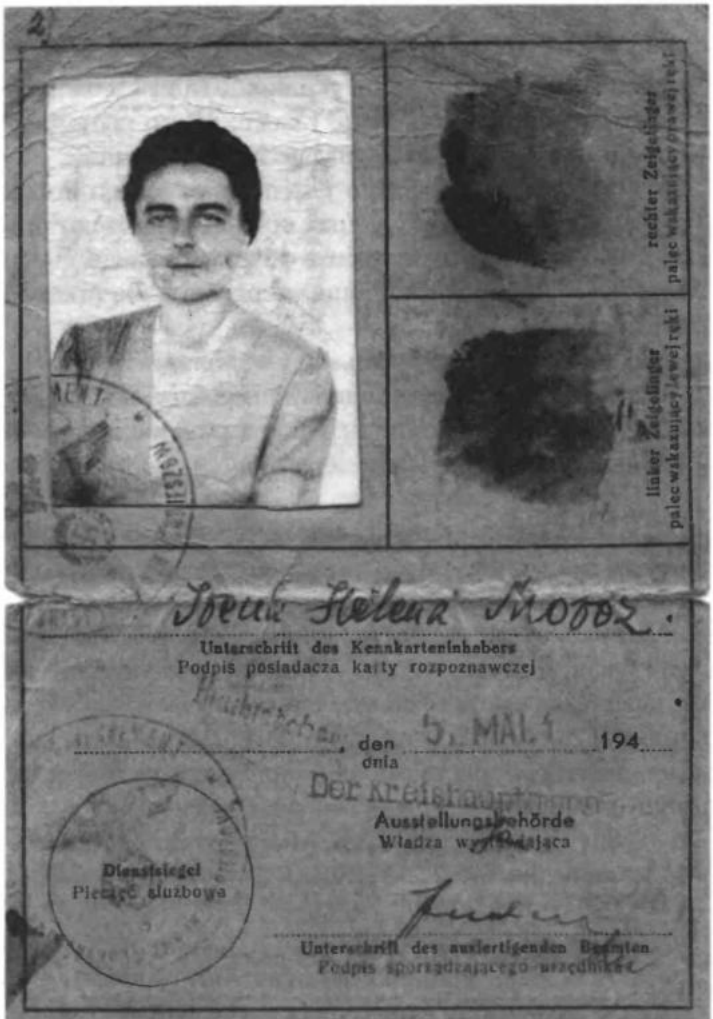

Фальшивий документ, яким Філя користувалася аж до ув'язнення.

(казала так, бо добре знала ці околиці). А на запитання, що я тут роблю, розповідаю всілякі небелиці, що захопив мене фронт, я там не маю пощо вертатися, бо жодної родини не маю, а тут у мене знайома вчителька, моя далека родина (а насправді її вже нема, померла, так що й свідків нема).

Потім того слідчого змінив інший. Він вже був крутіший. Почав мене випитувати: де, що і як. Найбільше боялася, щоб не запитав, який ксьондз у якому костелі відправляє. Допитував мене кілька годин. Я мала документи на польку Ірену Мороз. Мене відпустили. Звільнили ще одну дівчину. Я її не знала.

Нас відправили разом з тими, кого вивезли з Річиці. Ми приїхали до Ольштина. Там я зголосилася як переселенка-полька і звідти мене направили до Єзьоран Острудського повіту. Дали помешкання в якомусь будинку, підселивши на квартиру до родини поляків (швець з жінкою, дітей, здається, не мали). Розглядалася за роботою, треба з чогось жити. З тою сім'єю я не прижилася, почала шукати інше помешкання. Підказали, що є якась хата, тільки трохи ремонту і можна в ній поселитися. Пішла подивитись, а вона зовсім донічого. По дорозі зустрівся якийсь чоловік на подвір'ї. Питає, чи я з тих нових переселенців? Кажу, що так. Він мене зміряв від голови до ніг, щось йому не пасувало:

– Nie wygląda pani na taką prostą kobietę. Zdaje mi się, że dużo pani umie.

Відповідаю, що щось трохи вмію, а самій смішно з того.

– Bo u nas w leśniczówce trzeba pracownika, – пояснює і питає, чи в бюрі можу працювати.

– Jeżeli ta praca nie bardzo skomplikowana, to mogę.

І він мене відразу завів на ту лісничівку. Лісничий надутий, великого пана вдавав. Там був ще один – гайовий з того лісництва. Дали мені впорядкувати акти. А був там у них страшний балаган. Я собі подумала, коли так папірчик до папірчика буду складати, то ніколи з тим собі не пораджу. Сіла на підлозі, то все розложила, почала впорядковувати. Кімнатка дуже маленька, туди ніхто не заходив. У кінці дня

спитала, чи можу так залишити, бо мені рано буде легше продовжити цю роботу. Чую, що той лісничий і його помічник між собою посміхаються, що будуть мати з мене потіху. Після деякого часу почали мене трактувати як одну з «бюрових сил».

Святкували день народження лісничого і я там теж повинна була бути. А того дня довідалася, що з Петром сталося щось страшне... Не могла над собою запанувати, але треба йти на забаву. Трималася подалі від товариства, щоб не брати участі в розмовах, бо на конверзацію не була тоді спроможна. Жінка надлісничого підійшла до мене і каже, що їй здається, що я щось дуже зажурена. Заспокоювала, що не треба сумувати, адже я вже маю роботу, і все поволі якось уладнається.

Там працювала ще одна полька. Вона запросила мене до себе. І я пішла. Спитала у неї, чи не могла б я попрати свою білизну, бо мені все забрали і маю лише те, що на мені. Вона подарувала мені свою сорочку, і, хоч була добре полатана, я зраділа, тепер вже мала щось на зміну.

У міжчасі приїжджала до мене від Петра Олена Лебедович «Звенислава», «Заграва». Їй переказувала зібрану інформацію про арештованих членів ОУН-УПА і їх зізнання, які давали під час слідства.

Десь на початку вересня 1947 року в Любайнах Острудського повіту у Юлії Фарйон зустрілася зі Стефою Онишкевич, дружиною Мирослава Онишкевича «Ореста». Вона дала мені адресу до Стефана Онишкевича – брата «Ореста», який з армією Андерса опинився в Англії.

Потім від того надлісництва я дістала мешкання у одного працівника з бюра. То молода сім'я: він, його дружина і дитинка, що тільки народилася. Вони господарювали надолі, а я – нагорі.

Арештування

Одного дня зауважила, що господар сидить під хатою з якимось елегантним чоловіком, і під час розмови повів головою вгору, туди, де я мешкала. Наступної ночі (29 вересня 1947 р.) – стукіт у двері.

– Хто там? – питаю спросоння.

– Поліція, – відзиваються і кажуть відчинити.

Тільки відчинила, а до кімнати відразу троє увійшло, решта, як скоро виявилося, під хатою чекають. Подумала: чому їх так багато, якби не за мною, а за 10 бандитами приїхали. Дім оточений. Провели ревізію. Мене забирають і автомашиною везуть до Ольштина. По дорозі зауважила, яка чудова місячна ніч. Це недалеко Оструди. Там гарні околиці: ліс, озера. Дивно, що жодних думок, тільки любуюсь природою, вдихаю нічне повітря, насолоджуючись його свіжістю, запахом. Хочу запам'ятати цю ніч, бо вже, мабуть, більше того не побачу, не відчую. Розумію, що моя ситуація незавидна.

В Ольштині на постерунку поліційна тюрма. Мого справжнього прізвища не знають. Вони ніяких претензій до мене не мають. В супроводі двох конвоїрів відсилають мене до Міністерства безпеки. До Варшави приїхали ми вранці, ще все закрите. Кажу до них, що хотіла б побачити, як виглядає Бельведер. Це було близько і ми пішли.

Мене арештували як польку, я мала фальшиві документи на Ірену Мороз, але вони (каґебісти) встановили, що я дружина Петра Федоріва «Дальнича». Дуже хотіли дати мені побачення з ним, щоб переконала його, що те, що було – немає сенсу і що ми можемо гарно жити. Говорили мені компліменти.

Серед тих, що мене допитували, були, здається, каґебісти з України. Один з них, Серповський, гово-

рив по-польськи дуже слабо, з виразним совітським акцентом. То був найгірший кат. Від нього мені найбільше дісталось. Був ще один, дещо молодший, теж зі східняцьким акцентом. Прізвища не пригадую.

У тюрмі

Тут ти стаєш як манекен. Є тільки одна ціль – зберегти себе, не сказати нічого і вижити. Спрацьовує інстинкт самозбереження. Хто сидів – той знає це і зрозуміє.

●

Там, у Міністерстві безпеки у Варшаві, де мене допитували, я не мала ні ліжка, нічого – куняла на стільці. На другий чи на третій день почалось головне переслуховування. Їх було четверо чи п'ятеро. Страшно мене катували. Прив'язували ноги до крісла. Найгіршим, найпринизливішим, найприкрішим був допит, коли зняли з мене штанята і гаратали ґумовими палицями, відливали водою і знов били. Руки теж прив'язували, і це мене врятувало, бо нирки не відбили. Дуже руки потовкли. Кожний з них питав про щось інше. Треба було відразу відповідати. Кожен питав і кожен товк. Коли втратила свідомість – повезли до тюрми на Мокотові. Опам'яталася в автомобілі, такий «чорний ворон».

Приїхали. Треба виходити, а я не можу навіть кроку зробити. Тоді двоє мене витягли, покликали якогось елеганта-підпоручника. Ті штанята, що вони з мене стягли, я, ще коли була притомна, забрала і сховала. Той підпоручник взяв мене так навпів, а ті штанята тримає за ґумку і несе. Побачила це якби збоку: я брудна, мокра, бо лили на мене воду, і той елегант з моїми штанятами і мною в руках. Я почала реготати, такий нервовий сміх. А той: «Co pani jest?

Co pani jest?» Він настрашився. Кажу, що мені нічого не є, і розказую, сміючись, як комічно і водночас драматично все це виглядає. А він на те: «Widać nie jest tak źle, jak pani humor dopisuje». Що він мав на думці?

Двоє ключників привели мене під руки до камери, пустили, я впала. Було там двоє жінок: молодша і старша. Я хотіла пити, але мені не дали. Вранці на сніданок дали оселедця, а протягом дня ні каплі води. І то домучувало. Мене не викликали. Слухаю про що ті дві говорять. Виявилося, що в молодої дівчини мама і сестра сидять, а та старша все з неї витягує, випитує. Думаю, треба стерегтися, бо тут ще гірше, ніж там, на допитах.

Не пам'ятаю скільки днів я мала спокою. Коли трохи прийшла до себе, мене знов повели на допити. І знову б'ють, знущаються наді мною, знов питають. Бувало, що на допит я йшла пішки, а звідти мене волокли два ключники. Потім я захворіла, мені викотило очі.

Зі мною в камері сиділа Ніна Кунцевич. Вона зажадала лікаря, нібито, для себе, бо мені лікаря не давали. Лікар був німцем. Ніхто з ключників не вмів з ним заговорити, то Ніна з ним розмовляла і показала очима на мене. Він зрозумів. Потім приносив ліки буцімто для Ніни, а вона мені їх давала, але так, щоб ніхто не бачив. Вона мене врятувала. Раз той лікар мене все ж таки обстежив і сказав, що ще один удар і серце моє не витримає. Все тіло було синє і в ґудзах.

Потім мене перевели до камери, де нас було 3, а потім 6. Була вчителька полька. Вона сиділа коло мене, розказувала казки, гладила по голові, казала, що то допоможе. Ніхто з них у камері не знав, що я українка.

Одного дня принесли мені Петрову тюремну фотографію і питають, чи я знаю такого. Серце защемі-

ло. Чи знаю Петра Федоріва «Дальнича»[2]? Як же ж мені не знати мого Петруся?

– Ні, – кажу.

– То твій чоловік?

– Ні.

Тоді я мала, здається, 8 діб безперервних допитів: день і ніч. На всі питання одна в мене відповідь: «Ні, ні і ні».

Потім думаю: будуть Петра бити, щоб він признався до мене. А яка різниця, чи я його жінка, чи ні? Я призналася.

Той, що допитував мене, але не обзивав, не матюкався, спитав, чому я раніше не признавалася до свого чоловіка. Я сказала, що всі вони кричали, верещали на мене, тому й не хотілося мені говорити. Відтоді його дали мені за слідчого. Для нього це було як нагорода, що добре собі радить з «тяжким в'язнем».

Потім до камери привели українку. Усі польки підозрівали, що вона співпрацює зі слідчим. Я так не думала, але був хтось, хто все виносив з тюремної кімнати. Помітила це, бо, повертаючись з допитів, розповідала я, як то виглядає, що маю слідчого, хит-

---

[2] **Федорів Петро «Дальнич», «П'єр», «Сівач»,** народився 20 листопада 1910 р. в селі Криве тодішнього Бережанського повіту на Тернопільщині. У 1929 р. закінчив гімназію у Бережанах, почав студіювати на юридичному факультеті Львівського університету. За приналежність до ОУН (від 1929) і політичну діяльнісь був виключений з університету, а згодом кілька разів арештований польською поліцією і в'язнений в польських тюрмах (1930-31, 1938-39). Після вбивства міністра внутрішніх справ Броніслава Пєрацького у червні 1934 р. П. Федоріва, як і сотні найбільш свідомих і політично активних українців, заарештували і до 1936 р. в'язнили без судового вироку у польському концентраційному таборі в Березі Картузькій. Від вересня 1939 р. перебував у Кракові. Влітку 1941 р. брав активну участь в організації і переході на Східну Україну Північної похідної

рого як лис, підкутий на всі ноги, ще й має підкову на носі. Це йому хтось повторив, і під час розмови з ним я зрозуміла, що в камері є донощик. Але хто?

Був слідчий, який мене допитував, одягаючи рукавиці, бив з розмаху по лиці і кричав:

– Nie chcę sobie paskudzić rąk o twój obrzydliwy pysk!

Коли перестав бити, придумав інше катування – 250 присідань без перерви. Не зламав мене і цим, все одно казала: «Не знаю, не знаю». До камери, після тих присідань, не могла повернутися, ноги, як не мої, не згиналися, не слухалися мене.

Кілька днів передишки, а потім переслуховування цілу ніч. Розбирали до білизни, відчиняли вікно, а був грудень, і так на цілу ніч, аж до 7-ої ранку біля відчиненого вікна стояла на струнко, ще й підбирали звідки вітер віяв. А вітер дув морозний. Вони весь час ходили, наглядали, щоб не присіла. Жінки з камери порадили закривати очі, робити вигляд, що сплю. Наступним разом, десь о 3 ночі, закрила очі. Побачили це і кричать: «Chce spać? To damy jej na odświeżenie!», і на мене вилили одне, потім відразу друге відро зимної води. А ще до рана далеко,

---

групи ОУН, за що згодом був арештований ґестапо і в'язнений (1941-42). По звільнені з тюрми перейшов до конспірації, працював у головній референтурі Служби Беспеки ОУН , в 1944 р. став крайовим референтом СБ на Західні українські землі. Восени 1945 р. став крайовим референтом СБ, одночасно виконував функцію заступника провідника ОУН «Закерзонського краю» Ярослава Старуха «Стяга». 16 вересня 1947 р. біля села Річиця Томашівського повіту був поранений в бою з відділом Війська Польського і потрапив у полон. День пізніше в районі села Монастир Любачівського повіту загинув провідник «Стяг». 20 січня 1950 р., після жорстокого дволітнього слідства, Військовий районний суд у Варшаві засудив Петра Федоріва на смертну кару. Вирок виконано 11 квітня 1950 р. Місця похоронення його тіла не встановлено.

мусила стояти мокра в тій воді. Все на мені замерзло. Коли повернулася до камери, дівчата налякалися мого вигляду. Почали рятувати, стягнули з мене те все. Одна з них стояла біля вікна, щоб заслонити від наглядачів, а дві розтирали мене зимною водою, щоб повернути до життя. І таких я мала 30 ночей. Окрім тих 8, всього було 38. Звідки бралися сили до життя? Я в душі дуже глибоко віруюча, весь час молилася за батьків, за себе. Є Щось над нами. Яке Воно, чи таке, як священики кажуть, чи інше, але Воно є. І якщо ти в То Щось віриш, то твої клопоти наполовину менші. Звідти й сила до життя.

На Великдень

У камері нас троє. Мариля – добра для мене. Інша, Стефа – з АК. Вона, каліка на одну руку, теж була для мене сердечна, але тільки до часу, коли довідалася, що я не полька, а українка. Тоді її, мов підмінили, зі злобою казала, що добре, що немає ножа під рукою, бо знайшла б йому примінення.

В тому часі мене піддавали дуже тяжким допитам. Мариля казала до тої:

– Jak ty tak możesz!? Widzisz co ta kobieta teraz przechodzi, jak jej ciężko! A ona nawet w celi nie ma spokoju. – І після короткої паузи додала: – Nie jesteś człowiekiem!

Мариля від того моменту перестала до неї говорити. А нас у камері тільки троє.

Наближалися Великодні свята. Мариля дістала пачку і хоче відсвяткувати польський Великдень.

– Marylu, musisz zaprosić Stefę na śniadanie, – кажу.

– Tę świnię? Jak ona się wobec ciebie zachowuje?

– Ale ci z drugiej strony drzwi nie mogą wiedzieć, że w naszej celi coś nie tak, że nie razem jemy wielkanocne śniadanie.

Вона погодилася, але з умовою, що робитиме сніданок, а я ту Стефу запрошу. Мали ми по маленькому кусничку ковбаси і маленький шматок сира. Залізний столик прикрили рушником. Але то не був великодній сніданок, лише згадка про свято. Я підійшла до Стефи і кажу по-польськи, що сьогодні християнське свято, ми християни, що це свято любові і прощення, що завтра вона може до мене не говорити, завтра може поводитись як дотепер, але сьогодні, у цей великий День любові, я прошу прийти поснідати з нами. Я ще не закінчила, як вона розплакалася. Потім сказала:

– Pani jest prawdziwym człowiekiem, bo ja na taki gest nigdy nie mogłabym się zdobyć, gdyby mi ktoś tak okrutnie dokuczał.

Відтоді в камері настав мир. Але нас скоро розділили.

14 листопада 1949 року вироком Військового районного суду у Варшаві з art. 85 KKWP і art. 191 KK мене засудили на 10 років ув'язнення.

«Капуста»

Я вже після вироку. Переводять мене до загальної тюремної кімнати, розрахованої на 24 особи, а там майже 90. Усі сплять покотом на підлозі, декому вдалося примоститись на більш вигідному місці. Найгірше вночі, коли треба перейти до «кібля». Шкода, що не вміємо літати, бо пройти – майже неможливо, не знати де ступити, де чия голова, де рука, а де ноги. Темно.

Після вечері до мене підійшла одна і каже, що хоче показати мені «капусту» (так називали тих, що доносили). Говорить стишеним голосом і дивиться в очі, що можу бути горда, бо з наших в «капусті» нема нікого. І я справді була горда за наших дівчат,

які пережили пекло, але не стали донощиками. Ми з нею ходили поволі. Вона у деталях описувала, як тих «капуст» розпізнавати. Вони (донощики), переважно дуже нав'язливі.

В тюрмі у Фордоні

Сиділа я в тюрмі у Фордоні. Тут працювала, спочатку в господарському відділі, де треба було двигати мішки з вугіллям або весь день у малесенькій темній пивниці перебирати гнилу картоплю. Потім перевели мене в гаптувальню вишивати офіцерські ковніри. На тій роботі було так поставлено, що коли виробиш 130% норми на протязі місяця, то місяць тюрми зараховували за два. У такий спосіб я «відробила» собі 2 роки без 2 місяців.

Випустили

Про те, що я звільнена, довідалася зранку, десь об 11 годині 3 березня 1955 року. Відсиділа 7 років, 5 місяців і 2 тижні. Вийшла з в'язниці і поїхала До села Лупавско коло Битова, до того вчителя Дякова, що

Після звільнення з в'язниці Філя (зліва) працювала книговодом.

я часто у них перебувала в Річиці. Його жінка померла. Він мав кузинку, чоловік якої теж помер. То старші люди, вже по сімдесятці. Він працював урядовцем в тартаці. Там дістав помешкання. Я в них замешкала. Треба було зголошуватися на поліцію. До іншої місцевості не мала права виїжджати. Обставили мене місцевими донощиками. Після деякого часу прийняли мене на роботу до бюра тартаку, керівником якого був дуже добрий чоловік. Пізніше його звідти забрали, як «неблагонадійного», а дали такого з «авансу сполечного». У одному реченні він робив три помилки. Я відповідала за книговедення. Спочатку було важко, навіть після роботи залишалася, але потім пішло.

•

Звідси я виїхала до Канади. У цьому мені допоміг наймолодший брат Петра, який жив у Едмонтоні. Він прислав мені запрошення. Щоб оформити документи, треба було про це сказати в праці. Той керів-

У Канаді біля хати Філя з чоловіком Романом Стахівим і вірним другом – собакою «Азою». І квіти, квіти...

Цією почесною грамотою 29 жовтня 1998 року в Рочестері Американським Комітетом «100 героїнь» нагороджено Теофілю Стахів (Федорів) як одну із 100 героїнь світу, вибрану з понад 3000 жінок 72 держав.

ник тартаку дуже настовбурчився, як то я посміла щось такого хотіти – виїхати за кордон. Запрошення прийшло восени. Уже Різдво, а я нічого з тим не роблю. Врешті виробила ті документи і вирушила до Канади. Прибула туди з думкою, що накоротко в гості і повернуся. У між часі вийшла книжка «Łuny w Bieszczadach», в якій поляки звинувачують українців у найгіршому. Там є багато про Петра.

У Канаді наші постаралися для мене про право на побут в цій країні. Тоді таку справу полагодити було важко. При владі засіли консерватисти. Був Фон Бейкер, а його близьким співробітником – українець Старчевський. Сім'я Спольських, яка прийняла мене у свою гостинну хату, була у дружніх відносинах зі

Зліва: Теофіля Бзова-Федорів-Стахів «Гава», «Ірина Мороз», «Марта», «Маруся» на урочистій зустрічі в Торонті у 2000 році.

Старчевським. У панства Спольських я довго мешкала. Вони мені багато допомогли, хоч самим не було легко.

Тягар мого життя на чужині помагає нести Роман Стахів – мій чоловік, і мій великий приятель.

У Комітеті Українців Канади в Гамільтоні я пропрацювала майже 8 років, аж до часу, коли мій чоловік Роман пішов на пенсію і ми переїхали до Торонто. Тут моя діяльнвість була пов'язана з Лігою Українських Жінок Канади. Добре укладалася співпраця.

І чого б ще хотіти?

Та життя наше повне несподіванок... 24 серпня 1991 року сталося! Моя дорога Україна – вільна!

Дай Їй, Боже, кращої долі, дай!

●

Здавалося, вже догоряє моє життя, а тут, спогадуючи – воскресла в пам'яті. Життя має свою ціну. Чи я вже сплатила її?

Відійшла назавжди надзвичайна Людина, активна діячка правозахисного і національно-визвольного руху, яка усе своє життя присвятила боротьбі за правду і волю. У цій боротьбі була чесним і мужнім воїном зі шляхетним серцем, відкритою душею і чистою совістю.

Цими словами від імені Ліги Українських Жінок Канади 27 червня 2003 року Христя Бідяк прощалася з

Теофілею Бзовою-Федорів-Стахів,

душа якої 23 червня 2003 року покинула втомлене зболіле тіло, близьких, друзів і цей дивний світ.

В головах хрест і калина. Спочила Теофіля (Ірина) Бзова-Стахів на цвинтарі в Оуквіль (Торонто), далеко від омріяної України. Знімок зробив Володимир Паньків у сороковий день по Її смерті.

Згадує Василь Кук – останній командир УПА

З Філею доля мене звела влітку 1937 р. А ще до цієї зустрічі була польська тюрма, з якої я вийшов взимку 1936 року. Потім мені загрожувало наступне ув'язнення, навіть смерть. Без революційної діяльності в ОУН не уявляв я свого життя, тому перейшов на нелегальну роботу. Мені тоді було 24 роки і я мав дуже слабку уяву про підпільні форми життя. А це виглядало так: офіційно ти не існуєш, зникає твоє прізвище, замість нього маєш псевдонім. Оскільки тепер моїм домом найчастіше був ліс, то й назвав я себе «Медведем», а для загалу людей існував як Юрко. І донині Філя звертається до мене в листах – Юрку. Для неї я існую лише як Юрко. Так мене називав і мій друг Микола Климишин, так зверталася до мене і його дружина Оленка та всі, що знали мене з тих незабутніх підпільних часів. Моє справжнє ім'я та прізвище зникли. З того часу я існую під різними псевдонімами: «Леміш», «Лиманич», «Коваль» та інші. «Юрко» також не випадковий. Цей псевдонім я взяв на пам'ять про легендарного командира повстанської боротьби 20-их років Юрія Тютюнника. Дивно, що й долі наші стали дуже схожими: і його, і мене обманом і підступом захопили в полон більшовицькі провокатори.

Починав я свою підпільну діяльність з виховання та ідеологічної освіти львівської робітничої і ремісничої молоді. Заняття з ними відбувались в околицях

Львова в лісах або ярах у нічну пору. Ця конспірація була необхідна, щоб нас не бачило «підступне око» і щоб учасники збору себе не впізнавали.

Нелегальне перебування у місті завжди небезпечне, складне і ризиковне. Тут багато тайної поліції і дуже можливий провал. З цим треба було рахуватися.

Моїм організаційним зверхником (провідником) був тоді член Крайової Екзекутиви (проводу) ОУН Ярослав Старух. Він запропонував мені: або відійти за кордон, або перейти до постійної підпільної роботи. По-дружньому не радив мені йти за кордон. Казав, що тут в Україні велика потреба у провідних кадрах. Коли я погодився працювати у підпіллі, він доручив мені організувати і вести підпільну друкарню в Підгаєцькому повіті. І так, поїздом зі Львова, приїхав я до станції Рудники і за відповідними кличками (паролями) зустрівся з членом ОУН Михайлом Хомою «Обухом». Жив він на Моргах (присілок села Рудники) недалеко гори, порослої лісом. Хата ще не зовсім закінчена, але біля неї був оборіг, де можна було переспати, а вдень вибратись до лісу.

У короткому часі він познайомив мене з членами ОУН околичних станиць. На сходини вони збиралася у поблизьких лісах. Доповіді робили члени організації – селяни. Мене приємно вражала розважність, культурність, розумність їх виступів. Згодом довідався, що їх провідником є «Гава».

Коли з часом ближче познайомився з людьми, з тереном, і коли зі мною ближче познайомилися, тоді зустрівся з «Гавою». Вона мене докладніше познайомила зі становищем і потребами організації в повіті. Про існування підпільної друкарні вона знала і мала до її організації пряме відношення. Але де і в кого ця друкарня знаходилась – це було таємницею. Прізвища «Гави» я довго не знав. Було відо-

мо лише, що це Філя, бо так її іноді в розмовах називали. Тільки згодом мені стало відомо, що «Гава» – це Теофіля Бзова з Носова, колишня львівська семінаристка.

Головними будівничими і конструкторами криївки-друкарні були Михайло Хома та Петро Шав'як, вже старші особи. Обидва будівельники-каменярі, сільські мулярі. Друкарем був молодий хлопець – Івась Пушка «Соловій». І Петро, й Івась походили із села Носова і обидва були вихованцями «Гави». Це вона рекомендувала Старухові вивчити Івася на друкаря у Львові. Навчившись цього ремесла, він повернувся до села. Свою часту відсутність вдома пояснював тим, що їздив до Львова вчитися, чи працювати. Івась Пушка був ще й здібним різьбярем. Різьбив на дереві портрети, заголовки газет, пропагандивні кличі і багато інших речей.

Якою запам'яталась мені «Гава»?

Молода, енергійна, розумна, ділова і водночас мила, симпатична, добра дівчина. А якби треба було одним словом сказати про неї, то, слово *доброта,* мабуть, найбільше сказало б. Ця її особлива доброта проявлялася у всьому: до людей, до тварин, до природи, а особливо до свого песика, який був її вірним оборонцем. Такою ж добротою відзначалась і її мама. Серед членів організації різного рівня Філя завжди користувалася повагою і заслуженим авторитетом.

Ми з нею бачились все частіше. Наші взаємини стали цілком дружні. Пригадую Різдв'яні свята 1937 року. Тоді Філя і її мама запросили мене до себе на кутю. Дуже милі спогади про спільну Святу Вечерю, на якій був також її наречений Петро Федорів, тоді студент Львівського університету. Він до неї приїздив зі Львова або зі свого села Кривого, що на Бережанщині.

Філя допомагала мені у здобуванні потрібної літератури, забезпечувала необхідною інформацією, а коли я був у Носові у Петра Шав'яка, пригощала смачними маринованими грибочками. Ми вже так здружилися, що зустрічалися на її сіножаттях, куди їздила з батьком на підводі, у лісі і навіть плавали в Золотій Липі, що пропливала неподалік Носова.

Філя була і моєю рятівницею, коли одного разу запал гранати поранив мені руку. Тоді вона, ризикуючи, запросила до себе лікаря з Підгаєць, щоб оглянув рану, допоміг.

Про свою організаційну діяльність Філя мало розповідала, бо була обдарована не тільки надзвичайною добротою, але й вродженою скромністю, а до всього і конспіраційна праця вимагала цього. Вона мужньо і чесно йшла своїми устеленими колючим терням стежинами життя. Не впала, вистояла. Зло перемагала Добром.

Украдене Різдво

За розповіддю
Йосифи Зарічної-Жаркі

Живу тепер далеко від рідних сторін – у Свідвіні на Кошалінщині, хоч на світ Божий прийшла деінде – у селі Ляхавій на Перемищині, 25 листопада 1923 року. Не мрії і не бажання пригод закинули мене так далеко від рідної хати. На долю мого покоління випали найважчі випробування: війна, вигнання, переслідування, тюрми, заслання, втрати близьких, а потім... життя з тавром «ворога народу». І не війна була для нас найстрашнішою, а те, що наступило пізніше. Вистачало бути українцем, щоб палили і грабували твою хату, церкву, знущалися, незалежно від віку, катували, забивали на смерть. Ми, молоде покоління, виховані в дусі патріотизму, бунтувалися проти зла і, коли була можливість, приєднувались до своїх захисників, щоб разом з ними боронити свою гідність, доробок свій і попередніх поколінь, ставали до бою за волю.

У березні 1942 року я стала членом ОУН. Виконування різних доручень від самого початку було для мене справою найважливішою, підносило на дусі, додавало сил, зростала свідомість і гордість, що мені довіряють, що я причетна до такої важливої справи. Згодом виконувала функцію станичної під псевдонімом «Зелена». Доводилось діяти в умовах конспірації аж до часу виникнення наших відділів Української Повстанської Армії, до якої вступила, маючи трохи

понад 19 літ. Тому, що я була невеличка, тендітна і виглядала мов дитина, мала змогу виконувати досить небезпечні і складні завдання. Часто доводилось проходити непоміченою там, де не могли інші. У цивільній сітці у своєму рідному селі та в його околицях я працювала до 1945 року, до моменту, коли ранньою весною мене вислали на санітарний курс. Після його закінчення я отримала псевдонім «Веселка» і працювала разом з лікарем «Скалою» в кущі, який охоплював околиці Котова (п'ять сіл).

Це були дуже небезпечні терени поблизу Бірчі, де шаліло «бандитське кубло». До наших обов'язків належала не тільки опіка над хворими і пораненими бійцями нашого осередку, а й щоденно треба було побувати в котромусь із близьких сіл, допомагати цивільному населенню, яке в цей тривожний, небезпечний час було безборонне і безрадне. Особливо люди чекали на нас, коли атакували їх епідемії різних хворіб: шкірні (шкорбут), тиф, «червонка» (дизентерія) та інші. Тепер згадую і лячно стає від тих спогадів, але, хоч був це важкий час, – ми вижили. Нам, молодим дівчатам, по короткому, кількатижневому вишколі, без досвіду і медичної практики, відразу довелось приступити до роботи: опікуватися хворими, а інколи й лікувати їх. Біда була одна – бракувало ліків, перев'язних матеріалів. Часто доводилось по 4-5 кілометрів йти в інші села за ліками для хворих.

Тоді я працювала майже 20 кілометрів від рідного села. І коли б у дорозі мене зустріли військові чи міліція, то моя ситуація була б незавидною – смерть без суду.

У нашому селі

У цьому місці хочу припинити розповідь про себе, бо нема моєї історії без історії мого села.

Можна сказати, що моя Ляхава була, майже, українським селом – 60 наших родин, 5 польських (і то мішані – поляк мав українку за жінку). Не було в нас української школи, але батьки хотіли вчити дітей рідного, тому самі пробували організувати цю справу. Шукали вчителів, та, на жаль, ті, що нас вчили, не були приготовлені до такої праці – вчили тільки читати й писати.

У 1935 році почала в селі діяти початкова школа. Навчання відбувалося за програмою чотирьох класів. І хоч нас, українців, у цій школі була переважна більшість, проте рідної мови ми починали вчитися тільки від другого класу. Першою мовою була польська.

Школа знаходилася в корчмі у жидів, бо нашу майбутню щойно починали будувати. І хоч наше село було невеличке і селянам така будова шкільного будинку власним зусиллям була важкою справою, проте вирішили і хотіли це зробити, бо, переконавшись на власній шкірі, що значить бути неграмотним, хотіли вчити своїх дітей. До будови найняли лише одного чоловіка, який добре знався на цій справі. Йому допомагали наші батьки.

Школу побудовано у 1939 році. Тут хочу згадати про Станіслава Зілинського, учителя-поляка, який дуже багато допоміг у цій справі. Він родом з Перемишля. Потім пішов на війну. Був поручником. Загинув у Катині.

Несправедливість

Я дуже вразлива на несправедливість. Це ще зі школи почалося. Пам'ятаю, що між нами і поляками постійно була відчутна різниця – поляки завжди були важнішими від нас. З Тиряви Волоської приїжджав священик, майже 10 кілометрів добирався, щоб нас

Тут була наша Ляхава, а тепер – шукай вітру в полі. Знімки з 1973 р.

вчити Божого закону. За кожним разом привозив багато подарунків, але тільки для дітей-поляків.

Ми, українські діти, мали свою релігію, без подарунків. Я дуже любила вчитися. Особливо любила читати і багато книжок зі шкільної бібліотеки прочитала. Вчителька про це знала, і коли в школі була так звана «візитація», мене найчастіше викликала і я відповідала на всі питання, але нагороду за добру науку діставали за кожним разом польські діти. Не була за це заздрісна, але народжувався в мені бунт проти несправедливості. Пам'ятаю, як навіть на свято Миколая для польських дітей були подарунки, а для наших – ні. Якось вчитель мене закликав і тихцем, щоб інші діти не бачили, хотів дати мені пакуночок з подарунком, але я відмовила. Сказала, що хочу вчитися для себе і подякувала за таке вирізнення.

Якось учитель і ми, учні, пішли на прогулянку до школи в іншому селі. Там вчителька, велика польська патріотка, хотіла нам заглядати в рот, чи не маємо «чорного піднебіння». Наш вчитель був цим страшенно обурений. Відразу з нами відійшов і більше ми на прогулянку туди не ходили, а вчинок учительки був описаний в газеті.

Для того, щоб ми могли вчитися рідної мови, наші батьки мусили підписувати якісь декларації про те, що домагаються навчання української мови для своїх дітей. Пригадую, мій батько (Петро Зарічний) і ще один з нашого села, придбали такі декларації і роздавали іншим батькам, щоб підписували, підтверджуючи цим, що хочуть, щоб їх діти навчалися рідної мови. За це мого батька і того другого польська поліція прийшла арештувати. Сказали, що забирають батька за бунт. На поліції перевіряли ці декларації, і тоді вияснилось, що вони були затверджені польською державною установою. Мого батька і того другого відпустили і декларації віддали, але у школі нічого не змінилося – української мови і далі вчили тільки від другого класу.

Відібрали нам нашу церкву

В Кузьмині, де була наша ґміна, більшість становили поляки. Там була греко-католицька церква і римо-католицький костел. Так було від діда-прадіда.

Щонеділі до тої церкви наш парох отець Микола Добрянський їздив з парафії у Крецові відправля-

ти Службу Божу до Кузьмини. Він мав дві парафії. Так було до Зелених свят 1939 року.

У неділю, в день Зіслання Святого Духа, наш отець, як завжди, поїхав відправляти Службу Божу в Кузьмині. Але те, що там побачив, його дуже здивувало – церква була обставлена «strzelcami» (це члени такої молодіжної польської організації). Вони мали військовий вишкіл і були озброєні у так звані, «карабіни машинове». Отця пароха до церкви не пускали. Поляки його обзивали, викрикуючи: «To nie wasza cerkiew, to nasz kościół, a ukraińce niech idą się modlić pod lipę!». Наш священик ні з чим повернувся до церкви у Креців.

Вістка про відібрання українцям церкви в Кузьмині скоро облетіла навколишні села. Тим більше, що вже багато церков у такий спосіб нам забрано. На другий день свят у Крецові на Службу Божу зібралося дуже багато людей, а особливо багато мужчин. Вони вислали свою делегацію до отця пароха сказати, що після Служби Божої з отцем ідуть до церкви до Кузьмини. Отець парох не хотів з ними йти, бо вважав, що не в такий спосіб треба домагатися свого. Та люди вже віддавна знали, що право не для них, тому силою забрали отця до походу. Не було вибору, і отець взяв у руки хрест, молодь – хоругви, образи, і ціла та процесія рушила до Кузьмини. Щонайменше 5 кілометрів йшли.

Ми, діти, вже не раз під час свят разом з дорослими ходили в процесії до цього села. Тоді було спокійно, а цим разом наростало напруження. Люди були обкидані кулями з машинок. Це був початок запеклого бою. Поліція стала на дорозі навколішки, в руках карабіни з багнетами, кричали: «Stój!». Але вже ніхто не міг зупинити того, що розпочалося. «Strzelcy» почали стріляти. Поляки прийшли сюди з колами і різними господарськими знаряддями,

Даремно ми шукали свого сліду. Колись тут стояла наша хата, а тепер лиш дерев зажурені тіні. Знімок з 1973 року.

а наші люди мали лише каміння. Бій тривав коротко. З нашого села був поранений 19-літній хлопець – Микола Білянський. Люди розбіглися у різні сторони і тоді поліція і «strzelcy» почали збирати тіла убитих і поранених. Той наш поранений хлопець, коли опритомнів, заговорив по-українськи, і це накликало на нього велике нещастя. Там, на дорозі, де лежав, поляки з люттю закидали його камінням. Разом з іншими він був забраний до лікарні в Сяноці. Наступного дня Микола віддав Богу душу.

А нашого отця пароха арештували. Миколу Білянського хоронив отець Пирох з Брижави. Поліція заборонила хоронити хлопця з почестями. На похороні могли бути присутні тільки найближчі з родини. Але прибуло набагато більше. Люди йшли з вінцями. Нам у школі теж заборонили йти на цвинтар, але ми втекли з уроків і на похороні все ж таки були. На кладовищі на прохання батька була відкрита домовина. Тоді рознісся важкий стогін, це люди так зареагували на те, що побачили: хлопця не можна

було впізнати, виглядав, як великий кавалок м'яса. Жах, відчай...

Поліція обступила цвинтар, але нічого не робила, не втручалася, бо їх було замало, а людей дуже багато. Під кінець похорону ми, наймолодші, заспівали «Гей, у лузі червона калина», дорослі утирали сльози, мужчини похмурі відходили з цвинтаря.

Похорон мав своє продовження. Прибуло, викликане поліцією на підмогу «Polowe Wojsko», такий каральний загін для спеціальних доручень. Арештовували кого попало, страшно били, декотрих мужчин забирали до тюрми, а деяких, тяжко побитих, відпускали додому.

Отця пароха забрали до тюрми, як і багатьох інших мужчин. Церкву в Кузьмині закрили. Почали в ній відправляти у 1939 році, коли прийшли німці. Але ті були коротко, тільки два тижні, і відійшли за Сян.

До нас прийшли совіти,

і знов біда: арештовують, переслідують. Отець парох Миколай Добрянський повернув з польської тюрми, але знову був арештований як і інші мужчини, тільки цим разом енкаведистами. Усіх арештованих завели до тюрми в Дрогобичі. То був 1940 рік. Тоді вивезли на Сибір тих, яких називали куркулями, і тих, що колись від польських легіонів купили землю. Їх загнали у Сибір як польських осадників. За ними і слід пропав. У тому часі виселяли також і тих з так званої прикордонної зони. Ця зона охоплювала 3 кілометри вздовж Сяну. За ними теж слід пропав. Тих, яких завезли до Дрогобича, засудили вироками довголітнього ув'язнення і після 10 травня 1941 року вивезли на Сибір.

А тих (між ними був наш отець парох Добрянський), котрих ще не вивезли, то в червні 1941 року, коли Червона Армія утікала, всіх у тій тюрмі, а там було багато народу, енкаведисти вимордували, і нашого отця пароха теж. Тоді з усіх в'язнів цієї тюрми в живих залишилися тільки 3 мужчини. Врятувало їх те, що пролежали під трупами. Тільки через три дні, коли люди з міста вдерлися до тюрми, їх там знайшли. Деякі з наших околиць, хто мав у тій тюрмі своїх, їздили їх розпізнавати.

Не вернулись додому і ті, яких вивезли на Сибір. Знаю лише про Івана Куртяка. Він у 1945 році написав листа з Сибіру до родини у село Добрянка. Писав до своїх, що коли вони виїдуть на Схід, то йому там обіцяють, що його відпустять на вільні терени. Цей Іван був ще кавалером. Мама не могла відмовити синові, не могла позбавити його мрії про майбутнє, адже ще такий молодий. Поїхала, як просив. І, чи не дивно, але він дійсно повернувся. Поселився в околиці Тернополя і там живе, здається, й донині.

Деякі розшукували членів своїх родин через «Червоний Хрест» і отримували відповіді. У випадку смерті ніколи не було вказано причини.

Церква, за котру в 1939 році билися, стоїть у Кузьмині й до сьогодні, але перетворена на костел. А у церкві в Крецові після нашого виселення зробили склад. Там тримали різні господарські речі. Це господарство функціонувало недовго. А церква, залишена без опіки, розвалилася.

Пропала і церква у селі Ліщавка. Її розібрали поляки, ті, що залишилися в селі. Розібрали і церкву в Бірчі, яка була збудована незадовго перед війною, ще не зовсім викінчена у середині. То була мурована церква. А розібрали її тому, щоб не залишилось там

У цій могилі спочивають жертви злочину, скоєного у Ляхавій біля школи на очах 6-літньої дівчинки. Вона бачила, як вбивали людей, як замордували її батька. Дитя оніміло. Її батько теж у цій могилі. Знімок з 1973 року.

сліду по українцях. У такий самий спосіб нищили й інші церкви, пам'ятники нашого життя від діда-прадіда на тих землях.

Нераз чую зі сторони поляків закиди, що у Львові чи у Вільні понищено польські цвинтарі та інші пам'ятники польського походження. А я питаю тих польських істориків, що шукають своїх пам'яток у Львові чи Вільні: чи знають вони, що сталося з нашими пам'ятками на наших землях, звідки нас безправно вигнали? А на тих землях, де тепер живемо, як тільки нас туди загнали, ми ще встигли побачити німецькі цвинтарі з багатими мармуровими надгробниками й іншими цінними історичними пам'ятками. Але згодом їх понищено уже на наших очах... Ці цвинтарі руйнували один за другим. Не залишилось по них нічого. Чиж-то не всіх зобов'язує цивілізовне, культурне ставлення, пошана до історичних пам'ятників інших народів? Думаю, що історія повинна базуватися на правді, а не на затиранні

слідів існування іншого народу. Так багато говорилося і говориться про «білі плями», але ті плями у більшість чорні.

Війна закінчилась, а нам ще гірше стало

Кажуть – війна страшне лихо, але для нас, українців у Польщі, страшнішим було те, що прийшло після війни.

Наше село невелике й розміщене між лісами. Дуже гарно розташоване, але це стало нашою великою бідою.

Вже діяли відділи УПА і вони часто навідувалися до нашого села. Приходили переважно з одної сторони, від лісу. І не мало жодного значення, чи мали наші партизани серед населення симпатиків чи неприхильних їм – зупинялися там, де їм було потрібно. Військо Польське проводило часті облави. До лісу рідше заглядали, частіше бували в селах. До нашої Ляхави, оточеної лісом, військо з'являлося великою силою. Загроза чаїлась на кожному кроці. Нікому не можна було переходити з хати до хати, не можна було знаходитися й надворі. Треба було сидіти в хаті. У такій ситуації ніхто не знав, що діється, що його чекає. А чекали грабежі, допити, катування, знущання. І не знати було, що ліпше говорити, коли допитували: що були? чи не були?, бо так само катували і при цій відповіді і при тій. Раз перейшовши катівні – наступним разом були обережніші, утікали подалі, маючи гіркий досвід. Утікали все одно куди: на інші села чи до лісу. У хаті залишалися лише дідусі, старі жінки і діти. За що така гірка доля нам припала?!

З військом приходили на грабежі і цивільні поляки з польських сіл. Забирали все: одяг, взуття, харчі,

птицю та худобу. Після такого нападу село виглядало так, якби через нього прокотилась монголо-татарська навала, а це ж були наші сусіди. Часто, без жодної провини, людей катували, вбивали, тому найважливішим було зберегти життя.

Восени 1945 року почалися виселення на схід. Наші не хотіли покидати рідної землі. Коли військо виселяло одне село, то з другого люди вже утікали, перечікуючи десь по лісах загрозу, а коли вона знов наближалася – утікали ще далі. Так було до кінця 1945-го.

Варварство

Вже зима, 1 січня 1946-го. До нашого села з тої сторони, що ближче лісу, навідалась сотня «Яра». Увійшли так непомітно, що ті, які мешкали у середині села чи десь далі, на присілках, про це навіть не здогадувалися.

Дуже раненько першого дня Нового року, коли небо ледь починало сіріти, величезна кількість Війська Польського оточила село. Люди ще спали. Тишу розірвала страшна стрілянина. Ніхто з переполоху не розумів, що діється. Кулі свистіли з усіх сторін. Люди ховалися по пивницях, у хлівах. Відділ УПА скоро відійшов до лісу. І тоді розпочалося справжнє пекло. Поляки підпалювали село з усіх боків. Майже одночасно горіли всі хати. Жовніри бігали по селі і виловлювали мужчин кожного віку, незалежно чи то старець, чи дитина. Пограбували цілий добуток наших людей: худобу, коней, одяг, навіть чоботи стягали з ніг. Ми вже голі, босі, а навколо пекло. Страх і безрадність паралізували розум і душу.

Мужчин тримали біля школи. Частину з них примусили гнати худобу та коней до Бірчі. Мого бать-

ка теж забрали, а нас, дітей та маму, загнали до нашої вже палаючої хати. Думали, що згоримо. Ми дусились від диму. Та несподівано якийсь жовнір, майже в останню хвилину, напівживих, випустив нас з палаючої хати. У цьому пеклі не зауважили ми, що серед нас немає 6-літньої сестрички. Як пізніше виявилось, вона побігла за батьком, котрого гнали разом з іншими під школу. Усю дорогу його били прикладами від карабінів. Моя маленька сестричка крадькома, боса, в одній сорочинці бігла за батьком, не відстаючи. В якийсь момент її зауважив котрийсь з жовнірів, вдарив карабіном. Ще й донині має слід від того удару. Тепер, під час перевірки, лікарі встановили, що у цьому місці є кусок відбитої кістки). Як не дивно, але навіть це дитину не зупинило, не повернулась додому, а й далі чекала на тата за рогом сусідньої хати.

Усіх тих мужчин зігнали біля школи. Їх ні про що не питали, не вияснювали, не звинувачували – просто розстрілювали по одному, а інші це бачили, чекаючи на свою чергу, зі страхом і жахом дивлячись, як горить село. Свідком цього була моя 6-літня сестра. Дитина бачила, як вбивали її батька. Повернувшись до нас, нічого не говорила – втратила мову. Три дні мовчала. Дещо пізніше ми довідалися, що мужчин коло школи польські жовніри розстріляли.

Тоді, коли все село палало, а наша хата горіла вже всередині, я раптом пригадала, що в коморі залишилась пшенична мука. Взяла свого 16-літнього брата, щоб рятувати муку. Ми вже пробралися на подвір'я, коли військові нас зауважили. Мого брата схопили, а мені вдалося втекти. Повернулася без нічого, розпачаючи за братом: «Боже Всемогутній, поможи йому врятуватися!». І тут бачу, біжить мій брат весь у вогні, як факел. Горів на ньому одяг.

Потім розказував, що сталося. Жовнір шарпав ним, штовхав і кричав: «Де ти ховався, що ще живеш?!». Брат, відчувши, що цей розлючений військовий готовий його вбити, довго не роздумуючи, вскочив до сусідської палаючої хати. Вогонь врятував йому життя.

Тоді біля школи загинули: Петро Зарічний – 45 років, Петро Загородник – 45 років, Михайло Василь – 46 років, Іван Сивик – 36 років, Михайло Висоцький – 72 роки, Іван Фенак – 47 років, Едвард Добош – 15 років, Йосиф Щурко – 14 років. Тих 8 замордованих людей похоронено у спільній могилі коло школи. Сімдесятирічного Василя Фенака розстріляли коло його хати. Він похоронений на цвинтарі у Крецові.

Другим свідком того злочину біля школи був Петро Василь (тепер живе в Америці). Його теж мали вбити. На розстріл чекав останнім. Переживав смерть кожного, чекаючи на свою. І вона була вже зовсім близько, але тут прибіг якийсь поручник і стримав того, що стріляв. Виявилось, що забракло їм людей, щоб гнати худобу до Бірчі. Сталося чудо – Петро залишився живим. Потім два тижні сидів у тюрмі. Я з ним розмовляла, коли його випустили. Хотіла про все знати в деталях, адже там загинув мій батько. Петро розповідав, як то відбувалося. Батько, вже мертвий, лежав кілька метрів далі від усіх розстріляних. І хоч його пригнали останнім, та вбили першим. Казали батькові бігти, нібито втікати, тому й лежав кілька метрів далі. Всі інші стояли під стіною школи. Вбивці в них цілились, розстрілюючи одного за другим.

Петро розповідав і про Йосифа Щурка – 14-літнього хлопця. Він був напівсиротою. Його батько помер на туберкульоз ще перед війною. Мати сама виховувала п'ятеро дітей. Це був дуже бідний хлоп-

чина, невеличкого зросту. Коли до Йосифа наблизився вбивця, хлопчина несподівано впав перед ним на коліна і почав благати свого ката, щоб дарував йому життя, що його батько помер, що був поляком (хоч це неправда була, але дитина знала, що до поляків завжди було особливе ставлення, то й надіявся, що коли так скаже, то врятує своє життя). Той хлопчина не був застрілений як всі, його забив польський жовнір прикладом від кріса, розторощивши голову так, що мозок розлився аж по стіні школи.

Не раз думками вертаю до того хлопчини і до його ката, котрий ще може живе, має своїх дітей. Як їх виховав, коли замордував, мабуть, не одну дитину? Цікава теж, чи приходили у снах до нього замордовані ним?

Ті мужчини, яких поляки не розстріляли, були змушені гнати худобу і коней дванадцять кілометрів босо, а була зима. Потім, у Бірчі, їх кинули у пивниці. Від 1 січня і до нашого Святого Вечора (6 січня) ні разу не дали їм їсти. А коли хто просив хоч пити – то чув у відповідь насмішки і регіт, і що дістане, але хіба вже на «tamtym świecie».

Але наші жінки знайшли спосіб і через польське населення з Ліщавки передали своїм мужчинам пачки з їжею.

Протягом тих шести днів щоденно Військо Польське нападало на українські села. Вояки розстрілювали, шаліли, проливаючи кров невинних, грабували, арештовували. Всі пивниці у Бірчі були заповнені нашими людьми, переважно старими, бо молодих розстрілювали.

На небі сходила вечірня зоря, сповіщаючи світу про народження Ісуса Христа, а наше село жевріло у згарищах. Після цієї страшної акції уціліло лише 18 будинків, і серед них: школа, громадський дім (тут містилась читальня), кооператив, а також 5 хат поль-

ських родин. Ті ще мали корови і нашим дітям по черзі давали по півлітра молока раз на кілька днів. Люди тулилися по тих недопалених хатах, часто по 5 родин в одній. І лише в нашій неспаленій школі ніхто не замешкав, бо туди позносили вбитих. Наспіх робили домовини з дощок, зірваних зі старих шоп. Похорон відбувся 5 січня. Священика не було, люди хоронили самі.

Не було у тому році для нас Різдва Христового, ніхто не сідав до святкового столу, не колядували, не було ні у що одягнутися, ні що на стіл покласти, не було села. Навкруги тільки згарища і плач.

Загинули у Бірчі

Нашому горю вже прийшов край. І вночі 6 січня, в наш Святий Вечір, відділи УПА провели атаку на польські укріплення в Бірчі. Почався запеклий бій. Але Бірча була не до здобуття. Там зібралось дуже багато польського, добре озброєного, війська. Бій тривав цілу ніч. Жертви були з обох стороін. На світанку відділи УПА відійшли, а на полі бою залишилися (подаю за списком у книжці Анни Карванської-Байляк «Україно, визнай»): курінний Михайло Гальо «Коник», сотенний Дмитро Карванський «Орський», чотовий «Павленко» (прізвище невідоме), стрільці – Іван Городинський «Левик», Євстахій Ванусів «Заєць», Микола Василик «Шпак», Роман Гавриляк «Козаченко», Михайло Дмитрик «Гаєвий», Михайло Кормило «Максим», Осип Левицький «Богун», Іван Ляхович «Кріс», Теодор Манів «Тарас», Антін Коштовський «Лис», Осип Хамулко «Малий», Василь Чорнота «Щурко», «Кавка» (прізвище невідоме), Василь Возняк «Кріс», Йосиф Василик «Козак», Михайло Козак «Тур», Іван Крайник «Жовтий»,

Петро Фаль «Левко», Петро Васієвич «Лев» та Теодор Лиско «Сливка».

Нині, після багатьох років від атаки на Бірчу, вважається, що це була провокація, що поляки були попереджені про атаку на Бірчу і підготовлені до неї, що серед наших був зрадник, шпигун – «Зенон». Як виявилося згодом, «Зенон» (Леон Лапінський) був працівником польського УБ.

А рано, на Різдво – нова трагедія: у Бірчі вбито трьох мешканців нашого села – Петра Сивака (27 років), Михайла Зарічного (38 років), Івана Кокітка (40 років) та четвертого – Степана Музику «Гриба» з Котова Добромильського повіту. В живих залишили кількох старших мужчин. Але не з милосердя дарували їм життя, а для того, щоб було кому закопати в яму розстріляних селян та полеглих повстанців. Потім уцілілі розповідали, що казали їм розпізнавати, котрі трупи стрільців, а котрі мирних селян. Стрільців роздягали догола – це для наруги над мертвими. Трупів селян не роздягали, але коли котрий мав добрі чоботи, то стягували з мертвого.

Мій вуйко, вже літня людина (70 років), сам хоронив свого єдиного сина (27 років), якого босим зимою військо гнало аж 12 кілометрів. Батько хоронив його разом з іншими замордованими. Хоронив тихо, серце ридало, але не міг заплакати, не можна було йому дозволити собі на таке, притаманне людині. В одну могилу клали по 30 мертвих тіл. Військові казали засипати ями і зрівняти їх з землею. Затирали сліди злочину. Чи затерли? По десятиліттях, у серпні 1999 року, тлінні останки замордованих селян та полеглих воїнів УПА ексгумували, а 7 липня 2000 року перепоховали в освяченій землі на меморіальному цвинтарі у Пикуличах біля Перемишля. Вічна Їм пам'ять!

Минуло два тижні від нашого Різдва, коли врешті звільнили тих кількох уцілілих мужчин, що ще сиділи в пивницях у Бірчі. Був уже вільний, але не дійшов до хати Степан Василь (теж з нашого села). Він помер у рові в дорозі додому. Петро Щурко дійшов, але відразу помер. Живими залишилось тільки троє: Петро Василь (живе в Америці), Петро Щур (живе на заході) і мій вуйко – Йосиф Сивак. Його через місяць разом з родиною вивезли на Схід. Помер.

Женуть на Схід

Після усіх тих подій, у лютому 1946 року, до нашого села, котрого вже майже не було, лише тінь по ньому, найшло дуже багато польського війська. Оголосили виїзд на схід. Люди вже не мали нічого – ні хліба, ні в що одягнутися, ще й зима лютувала. На підготовку до виїзду призначили мало часу – добу. Хто як міг зібрався. В селі вже небагато людей. Від нас на схід повезли 20 родин. Хат ніхто не залишав, бо хат вже не було. Виїжджаючи, нічого не залишали і не забирали з собою, хіба, що великий біль і тугу. Там на Сході деякі з тих родин по 30 літ жили на станціях або в чужих людей. Їм хат не дали, бо тут не залишили. А тих, що повезли в глибину Росії, за ними і слід пропав.

Мені вдалося уникнути вивозу, бо мама була тяжкохвора, а біля неї ще дві мої малі сестрички, брат і я. Не вивезли хворих і тих, що встигли сховатися чи утекти на інші села. Ми ще рік жили на своїй землі. То було страшне життя: нужда, переслідування. Приходили військові і завжди питали за мужчинами, хоч добре знали, що їх давно вимордували. Жінок били за те, що їхні чоловіки нібито співпрацювали з бандерівцями. Польське військо заходило у село з усіх

сторін, стріляли без усякого приводу, наказували не виходити з хати, а чекати на жовнірів. До хат входили завжди зі зброєю напоготові. Не було спокою ні вдень, ні вночі. За кожним разом чинили зло – когось побили, познущались над невинним, когось забили біля хати чи в полі, когось арештували. І все це чинили просто так, якби для забави, а сіючи жах довкола, здавались собі сильними-всесильними.

Один з наших мужчин, мізерний на вигляд, за кожним разом, як приходило військо, був арештований, бо не втікав. І за кожним разом був страшно побитий. Аж дивно, що то пережив і живе ще й до сьогодні тут на заході, тільки зовсім глухий.

Декотрих заарештованих завезли до тюрем у Перемишлі і Ряшеві. За кілька місяців випустили, але їх трудно було впізнати. А Петра Сивака забрали з дому. Був засуджений на 10 літ ув'язнення. Помер в тюрмі у Штумі.

Найнебезпечніше було залишатись у хаті, коли приходило військо. Тих, кого вони заставали, закатовували на смерть.

Особливо зачастило військо під кінець 1946 року. Вони прибували до нас з Сянока. З ними був капітан Міхальскі. Він відрізнявся від своїх попередників, не був так брутальним. Коли забирав когось з села, щоб показав дорогу на інше село, то та людина завжди поверталась додому. А раніше в такому випадку ніхто з наших не мав шансів залишитись живим, переважно їх розстрілювали на дорозі. При цьому капітанові зменшився терор. Правда, коли він вперше з військом прийшов до нас, був убитий 16-літній хлопець – Михайло Морозка. Він з татом утеплював вікно на зиму, батько з вулиці, а Михайло в хаті. Надворі вже темніло і густішала осіння мряка. Перші жовніри, що увійшли в село, почали так собі, мабуть,

за звичкою, стріляти. Потім твердили, що стріляли, бо їм здавалося, що хтось утікає через вікно. Батькові нічого не сталося, а сина ранили в живіт. Капітан відразу прибіг, дав перепустку до лікарні у Сяноці, але той хлопчина не доїхав туди, помер у дорозі.

До того часу всі акції на село проводили жовніри з Корпусу внутрішньої безпеки (KBW) і функціонери з оперативної групи Управління безпеки (UB).

●

Зима 1947 року була дуже тяжка. Майже щодня проводились облави на відділи УПА. Йшли по їх слідах на снігу до ліса і кого там зустріли – вбивали. Військо вже не грабувало, бо не було що, та й стріляти не було вже до кого – самі жінки та діти. Якось зиму перезимували. Військо часто проводило з населенням збори. Говорили, що вже з виселенням кінець, закликали братися до роботи, до відбудови знищеної війною Польщі. Казали, щоб люди орали, сіяли, садили.

І погнали...

Вже місяць березень, а точніше 27 березня 1947 року. Десь недалеко від нас загинув генерал Свєрчевський. І знову терор, знову переслідування. Не минуло й місяця, як сила-силенна польського війська оточила село. Усіх заганяли до того громадського дому, де проводили збори. І тоді сталося то найгірше: наказали людям протягом трьох годин спакуватися і чекати біля дому, бо повезуть на захід. Через три години підігнали по одній фірманці на кожних три родини і вивезли до сусіднього села Ліщавка, де більшість населення – поляки. Там під наглядом війська тримали нас тиждень. А у той час виганяли людей з інших сіл. Нас вигнали першими. І хоч ми

мали досить часу, бо ще тиждень чекали на транспорт, та не було змоги добратися до свого села, щоб ще дещо прихопити (тоді, в поспіху не могли взяти необхідне, та й місця на возі не було), бо всюди військо і нас навіть на крок не відпускали. У цей же час почали арештовувати так званих підозрілих, а за них вважали всіх українців. Родини польського походження мали право залишатися в Сяноці, Бірчі, Перемишлі та в інших місцевостях, де більшість становили поляки. Вони цілий час були під охороною війська.

Звідси нас військовою автомашиною повезли до станції в Заґужі. Їхали майже 5 годин. Там вже було багато людей. Всі сиділи в чистім полі, палили вогнища, грілися. Поручник, який супровджував наш транспорт, був якийсь дивний, як на ті часи, бо полюдськи поступав з нами: малим дітям давав військову зупу, а також наніч забирав під військовий намет малих дітей та жінку, котра якраз у цей час родила, щоб вони не спали під відкритим небом у полі. І хоч була весна, друга половина квітня, та все ж ночами ще бували приморозки.

Потім людей загнали у товарні вагони і поїзд рушив в безнадійну подорож. Ми не знали, куди нас везуть і що там чекає. Той поручник супроводжував нас далі. Він говорив, що ніколи не брав участі в облавах у наших сторонах, мабуть, тому й не міг зрозуміти, чому нас довели до такої нужди, що ми не мали при собі в дорозі нічого, навіть необхідного нащодень. Потішав як міг наших заплаканих з горя жінок. Казав, що не їдемо на гірше, а на ліпші села. Та люди були непотішні. Переконував, що постарається безпечно завезти нас до місця призначення. Тоді ніхто не вірив у його слова. А він їх дотримав.

За кілька днів ми доїхали в околиці Освєнціма. Там кожний транспорт перевіряли. Тоді ми ще не

здогадувались, що то за перевірка. А йшлося про те, що на цій зупинці знімали з поїздів усіх їм підозрілих, а потім тих нещасних запроторювали у концтабір в Явожні. Наш поручник, правдоподібно, про це знав (так тепер, з відстані часу це бачу), бо в Освєнцімі машиністові поїзду казав переїхати далі за Освєнцім і там на нього почекати, тому що він іде з документами на перевірку транспорту. Ніхто з тих, що їхав з нами, і до сьогодні не знає, як він це зробив, що наш транспорт не перевіряли і нікого з нас не забрали до Явожна. Через якийсь час він приїхав на таксі до транспорту. Сьогодні, по стількох пережиттях, знаю, що той чоловік зробив дуже-дуже багато, щоб полегшити наші терпіння у тій страшній дорозі на захід.

Часом до нашого транспорту підходили люди і злосливо викрикували, що везуть нас на загибель. А цей поручник, коли чув таке, казав жовнірам гнати геть тих крикунів. Він був особливою людиною – нашим Ангелом хоронителем. Завдяки йому ми знову відчули людське ставлення і співчуття до нас, знову повернулася надія і віра в те, що ще не все на цій землі для нас втрачено. Правдоподібно, він називався Міколай Ґродзіцкі. Хотіла його запам'ятати, бо кожний людський жест, кожне добре слово почуте від іншого мало тоді для нас рятівну силу.

Тут вже на нас чекали...

Поїзд зупинився в місці нашого призначення, на станції у Свідвіні. Відразу з'явилося багато міліції. І тут поручник теж був з нами, по нашій стороні. Сказав до міліції: «Не трактуйте цих людей як злочинців, то бідні люди».

Тут вже на нас чекали. Було управління до справ переселенців. Нас розподілили по державних госпо-

дарствах, бо ніхто не мав ні худоби, ні знарядь. З нашого села тільки дві родини дістали господарства та й то у відлюдних місцях, куди ніхто з поляків не хотів йти.

Звідси починається наша нова історія

Ми, чотири родини з нашого села, опинилися у такому місці, звідки далеко до міста і до поїзда. Наступного дня, а було це 10 травня 1947 року, кожна родина дістала по 3 літри молока та кілька кілограмів «сьруту» з «кінського зуба» (згрубша роздрібнена кормова кукурудза, призначена для худоби). Того самого дня прийшли записувати, хто ми, звідки, якого походження, а довідавшись, відразу повне молоко замінили на відстояне, і видали наказ – не віддалятися від місця замешкання ні на крок. А коли б хто хотів поїхати до міста чи відвідати десь в іншому селі родину, треба було на це отримати дозвіл. Всі члени родин, за винятком найменших дітей, повинні були йти до роботи. Їжа була мізерна, а праця для нас і німців найтяжча, години праці ненормовані. До роботи забирали і в неділю, і у свята, хоч не було такої потреби. Трактували нас, як невільників, а може й гірше. Ті, що працювали, за зароблені трудодні діставали 45 злотих і 7 кілограмів жита (пшениці для нас не було, лише жито та кукурудза вже змелена в сьрутовнику, де мололи свиням і для худоби). Змучені таким життям, доведені до відчаю, жінки набрали відваги і пішли 30 кілометрів до міста Бялоґарду просити у старости для своїх дітей повноцінного молока. Вислухавши їх, староста приїхав до нас, провів загальні збори і сказав до керівників господарства, що це безправ'я, що так не можна поступати. Казав, що ми рівноправні грома-

дяни Польщі і маємо такі самі права, як і поляки. Староста був з нами лише один день і від'їхав, а ми залишилися з нашою місцевою владою. Жінки домоглися повного молока для своїх дітей, все інше залишилось по-старому.

У неділю для знатніших поляків була до диспозиції бричка на кілька осіб. Вони могли їхати до костела, до міста, до кінотеатру, ресторану, бавитися. Переважно «кучерами» таких бричок були наші хлопці. Вони довго під рестораном голодні чекали на своїх «панів».

Тоді ще не було для наших дітей жодної школи. Часто з міста приїжджали панове і шукали служниць, так званої gospodyni domowej. Приходили на збірний пункт, куди ми приходили до праці. Ці панове оглядали нас, вибираючи ту, котра на їх думку могла б надаватись до такої роботи. Мала і я «щастя» бути вибраною на служницю до одного пана, але коли мене викликали до бюра і сказали про що тут йдеться – я категорично відмовилась. Той пан навіть здивувався і спитав мене: невже ліпше працювати в гною, ніж у нього?

– Так, – відповіла з удаваним пафосом, – бо тут мені приготовили «кращу долю» і привезли сюди саме до цієї роботи, яку виконую, тому буду працювати скільки матиму сил та здоров'я.

Деякі дівчата боялися відмовити і їм дорого потім це обійшлося. Я тяжко працювала ще дев'ять місяців, аж до 25 лютого 1948 року.

За що, Високий Суде, за що?!

Прийшли 6 убеків і забрали мене з хати. Це сталось вночі, десь о першій годині. Того дня була розпочата перша акція арештів наших людей на заході. Убеки вже мали списки підозрілих, складені в нас, ще

перед виселенням. Покінчивши з УПА на наших землях, вони взялися за чистку серед підозрілих вивезених. Усі тюрми були заповнені. В них сиділи не тільки наші, а й поляки, особливо багато з АК.

В тюрмі не було особливої різниці між нами і аківцями. А нераз вони були навіть більше катовані ніж ми, тому що бунтувалися в тюрмі, домагаючись прав для політичних в'язнів та інші вимоги ставили. Ми нічого не домагались, бо нас ніхто не слухав. З кожним бунтом чи протестом, жорстоко розправлялися, а нас і так мордували на допитах. Ми не боялися великого вироку, найважливішим було залишитись живим, адже багатьох засуджували на смерть.

В тюрмі сиділи мужчини з нашого села, які були арештовані раніше, ще до виселення. Вони переважно мали вироки по 10 літ ув'язнення. Такою була норма для небандерівців. Мужчин, котрих арештували вже тут, на західних землях, засуджували на 12 чи 15 років тюрми.

До судової розправи мене тримали в тюрмі УБ у Щеціні майже 3 місяці і дуже били. Ніхто мамі не сказав, що сталося зі мною, куди забрали. На слідстві я до нічого не признавалася. Хоч мені нічого не доказано, вироком Військового районного суду у Щеціні (Sr. 242/48) мене засудили 25 травня 1948 року на 10 років тюрми. За що, Високий Суде, за що?!

Під час слідства я захворіла на запалення легенів. Ніякої медичної опіки не дістала, з жодним лікарем не мала контакту. Тільки вже після вироку в тюрмі (також у Щеціні) забрали мене з високою температурою в тюремну лікарню, де пролежала 3 місяці. Мій стан здоров'я був дуже важкий. Тоді не думала, що виживу. Ще хворою повезли мене до тюрми у Новоґарді. Там протримали 8 місяців.

Життя мені врятував лікар. Він теж сидів тут, мав вирок – довічне ув'язнення.

В цій тюрмі вмирало дуже багато в'язнів (по кілька на день) на туберкульоз. Мене чекало те саме. Тут ліквідували відділ для жінок, залишили тільки мужчин. Так є там до сьогодні. Тоді жінок вивезли до тюрми у Старґарді Щецінському. Тепер уже немає тої тюрми, а була це спеціальна тюрма під наглядом УБ. Тут мене тримали кілька місяців, а потім спеціальним транспортом (тюремними вагонами) повезли нас (жінок) до тюрми у Ґрудзьондзі. Там уже я працювала у швальні. Працювала як і інші по 12 годин денно у три зміни.

У 1952 році амністія. В тюрмі у Ґрудзьондзі мені зробили операцію на апендицит, були ускладнення. Після операції стан мого здоров'я погіршувався, мала анемію. Амністія мене не дуже тішила, бо ще рік і два місяці мені треба було відсидіти.

Вже 1953 рік. Після скону «вождя» і «батька народів» щось таки для нас, в'язнів, змінилося. До тюрми почали приїжджати прокурори. Ніхто з нас не знав, чому так діється. Усіх нас ще раз переслуховували. Потім почали приходити «варункові» (умовні) звільнення, а це означало, що решту вироку, що залишалось відсидіти по амністії, тепер ніби даровано.

На той перехідний час (до звільнення) діставали ми «опікуна» з УБ. Він кілька разів приїжджав у моїй справі, щоб перевірити як «його» в'язень поводиться. Врешті – довгожданна воля! Мене звільнили 3 серпня 1953 року. Відсиділа я 6 років і 8 місяців.

Пам'ятаю

тих, з ким ділила тюремну недолю. Ось вони: **Софія Вербова** з Корнів, засуджена на 10 років ув'язнення; **Марія Гіль** з Вербиці, засуджена на 10 років; **Розалія Дацько** із Семушової, засуджена на 10

років; **Марія Крупа** з Журавець, засуджена на 10 років; **Марія Метик** з Явірника, засуджена на 10 років; **Стефанія Метик** з Жогатина, засуджена на 10 років; **Анна Назар** з Вербиці, засуджена на 10 років; **Софія Притула** з Вербиці, засуджена на 10 років; **Софія Мазярек** з (?), засуджена на 10 років; **Стефанія Лішик** з Ванькової, засуджена на 10 років; **Анеля Гендя** з Ванькової, засуджена на 10 років; **Марія Кулик** з Улюча, засуджена на 10 років; **Марія Мельник** з (?), засуджена на 10 літ ув'язнення; **Марія Санойко-Борівець** з Люблинця Нового, засуджена на 10 років; **Агафія Комар-Грицько** з Люблинця Нового, засуджена на 6 років; **Анна Ванкевич** з Люблинця Нового, засуджена на 8 років; **Катерина Ванкевич** з Люблинця Нового, засуджена на 5 літ; **Катерина Жила-Вапляк** з (?), засуджена на 7 років; **Катерина Комар** з (?), засуджена на 10 років; **Анна Візна** з Тростянця Перемиського повіту, засуджена на 12 років; **Ярослава Здибель-Янковська** з Тисова, засуджена на 7 років; **Анастасія Гнилиця-Шостак** з Люблинця Старого, засуджена на 5 років; **Єва Лашин-Філь** з Горайця, засуджена на 5 років; **Марія Чобіт** з Верхрати, засуджена на 10 років ув'язнення.

Тих, кого не згадала, простіть, уже пам'ять не та, але ви ще маєте змогу самі про себе сказати. Дайте пам'яті крила.

Повернулася до своїх

Брат уже дорослий, сестри теж. Та, що під час мого арештування мала 12 років, тепер вже 18-літня панна, а друга має 16 літ. Вони і далі жили у страсі, бо коли я силіла в тюрмі, їх переслідували. Брата кілька разів забирали до УБ на переслуховування, хоча нічого проти нього не мали. Найбільше горя

На весіллі Мрії Санайко і Михайла Борівця 18 жовтня 1953 р. Усі на цьому знімку, крім молодого, політичні в'язні, засуджені вироком військового районового суду у Щеціні. Це їхня перша зустріч після виходу з тюрми. Зліва у першому ряді: Анастасія Гнилиця-Шостак, нар. у 1923 р. у Люблинці Старому Любачівського пов., у жовтні 1947 р. засуджена на 5 років тюрми, вийшла з в'язниці навесні 1952 р., вже не живе; **Йосифа Зарічна-Жаркі,** нар. 1923 р. в Ляхавій Перемиського пов., 25 травня 1947 р. засуджена на 10 років тюрми, вийшла з в'язниці 3 серпня 1953 р, померла 4 червня 2004 р. у Свідвіні; **Катерина Жила-Вапляк,** нар. 1923 р. у Дикові Любачівського пов., засуджена на 7 років тюрми, вийшла з в'язниці 3 серпня 1953 р., виїхала з родиною до Канади; **Марія Санайко-Борівець** (молода), нар. 1924 р. в Люблинці Новому Любачівського пов., в жовтні 1948 р. засуджена на 10 років тюрми, вийшла з в'язниці 3 серпня 1953 р., померла в Канаді; **Михайло Борівець** (молодий), не був ув'язнений, живе у Канаді; **Агафія Комар-Грицько,** у жовтні 1948 р. засуджена на 6 років тюрми, вийшла з в'язниці наприкінці 1952 р., живе в Русінові біля Валча; **Дмитро Грицько,** нар. у 1923 р. в Люблинці Новому Любачівського пов., у жовтні 1948 р. засуджений на 10 років тюрми, вийшов з в'язниці у 1953 р., помер у жовтні 2003 р. в Русінові коло Валча, був чоловіком Агафії Комар. **У другому ряді зліва: Микола Равський,** нар., у 1923 р. в Люблинці Новому Любачівському пов., у жовтні 1948 р. засуджений на 10 років тюрми, вийшов з в'язниці у 1953 р., не живе; **Іван Котовський,** нар., в Люблинці Новому Любачівського пов., засуджений під кінець 1948 р. на 5 років тюрми, вийшов з в'язниці наприкінці 1952 р., не живе.

Йосифа **Зарічна у 1954 році.**

спало на бідну маму: чоловіка їй стратили, мене – найстаршу доньку, загнали в тюрму, решта дітей теж не мали спокою. Сестри ходили до школи 4 кілометри. По дорозі їм докучали польські діти, били, обзи-

вали за те, що були українцями і ще за те, що їх сестра сидить у тюрмі. Було навіть, що прив'язали їх до дерева і так залишали.

●

Я важила 38 кілограмів, коли вийшла з тюрми. На себе не була подібна, виснажена, але треба було йти до праці. Мама журилась, що ж то буде з її дітьми, розхворілася, втратила пам'ять. Час від часу по кілька разів повторяла якусь пережиту подію. З нею було все гірше, уже не пам'ятала як називається.

Брат оженився, але не по нашій думці. Пізніше, так само, вийшла заміж сестра. Я, хоч старша за них, та не вміла цьому зарадити. Наймолодша сестра вчилась 3 роки в Ополю в професійній школі. Пізніше теж вийшла заміж. Я залишилась сама з хворою мамою. За цю мізерну зарплату жили ми з нею дуже бідно. Вона часто лежала в лікарні, я тяжко працювала. Мама хворіла 19 років.

Я вийшла заміж, коли мала 45 років. Але доля і далі була для мене жорстокою. Померла мама, а по 10 роках спільного життя раптом помер на серце мій чоловік, бо теж пережив катівні НКВД на Білорусі. Живу сама. Одна радість, що можу ходити до нашої церкви, молитися за кращу долю нашого народу, за Україну.

●

Той чоловік, що уникнув розстрілу в Ляховій біля школи, поїхав до Америки. У 1975 році приїжджав сюди, поставив надмогильний пам'ятник замордованим односельчанам. Але він довго не стояв, його скоро розвалили. Казали, що так сталося, бо там лежать бандерівці. Так казали, хоча всі добре знають, що це не правда, бо там лежать невинні люди.

А це вже інша сторінка життя. Я вітаю нашого Владику Володимира Ющака в нашій церкві у Свідвіні. Фото з 18 грудня 1999 р.

У світі є так, що відомо скільки якого народу загинуло у II світовій війні, але скільки загинуло нашого – чомусь ніхто не лічив. Ще й до сьогодні не хочуть слухати про заподіяне нам зло, ненаправлені кривди. Вірю, що незадовго наступить час, коли полічать і наші жертви.

Маю вже багато літ за собою, нічого кращого не очікую для себе. Але, як не дивно, через ті терпіння, які довелось мені пережити, ще більше полюбила свій народ, свою Україну.

●

Наше село не існує, засадили лісом. Про що він шумить?

Її втомлена душа залишила цей несправедливий світ. Йосифа Зарічна-Жаркі померла 4 червня 2004 року у Свідвіні. Вічна Їй пам'ять!

Серце плаче без сліз

Про сестру Олю Путько-Зозулю розповідає Анізія Путько-Стех

На цвинтарі в Ельблонзі хоронили Олю, мою багатостраждальну сестру. Відійшла назавжди 7 лютого 1987 року, залишаючи цей світ, в якому зазнала стільки болю.

Вона народилася в селі Затилі 17 серпня 1921 року. Андрій та Емілія (мої батьки) раділи своїй першій дитині, яку назвали Олею, потім тішилися наступними донечками – Мирославою та Анізією (це я).

Усе, що діялось в нашому домі, було оточене славою Бога і святістю українства. На почесному місці поруч святих ікон висіли портрети Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки. У хаті звучала українська мова, була велика бібліотека. Батько, незважаючи на втому, після важкої щоденної праці, завжди знаходив час почитати нам, дітям, казки, вірші українських поетів, розповісти цікаві уривки з української історії. А у довгі зимові вечори в нашій хаті засиджувались селяни. Любили приходити і слухати, як читав книжки, розповідав про історію України, про визвольні змагання нашого народу.

За просвітянську діяльність батько був арештований польською владою. Запроторили його у концентраційний табір у Березі Картузькій.

Ще до арешту він вів активну діяльність у сільській читальні «Просвіти», організовував театральні вистави п'єс і літературні вечори, на які часто заби-

рав з собою найстаршу дочку Олю, а згодом і на шість років молодшу від неї Мирославу.

Після закінчення у 1935 році початкової школи в Любичі Королівській до 1938 року Оля вчилася кравецтва і з особливим захопленням працювала у драматичному гуртку в нашому селі.

У серпні 1939 року у нас весілля. Оля виходить заміж за Миколу Зозулю (народжений 21 листопада 1908 року). Молоде подружжя виїжджає до Томашева, звідки родом Микола. Там їм добре жилося, мали гарну хату, були власниками великої крамниці з промисловими товарами.

Але це не був час для людського щастя, бо шаліло зло, набирало сили. На Холмщині, як і по цілому Закерзонні «розгулялися» польські боївки і польські банди. Вони грабували, палили, вбивали наших.

Не обминула біда і молоду сім'ю Миколи та Олі. У вересні 1943 року поляки напали на їхню хату у Томашеві і жорстоко, до непритомності побили Миколу, а потім, мабуть, подумавши, що не живий, затягнули його у пивницю і там кинули. Оля теж потерпіла, була страшно покалічена, але ще притомна, тому змогла повідомити сусідів про те, що у них сталося. Добрі люди ці сусіди, допомогли їй з чоловіком добратися до нашого рідного села. Залишились з нами і вже не повертали до Томашева, бо добре знали, що наступним разом живими їх не випустять. В Томашеві залишилася хата, крамниця і ціле майно, якого ніколи ніхто ані їм, ані їхнім дітям не повернув. Наша хата у Затилі також неодноразово була об'єктом нападів військ НКВД, совітської партизантки (селяни їх називали «босяки»), польських боївок і загонів Війська Польського.

У 1939 році, коли вперше на Галицьку землю прийшли більшовики, наше село опинилося перед кордоном з німецьким окупантом. Томашів зайняли

німці, і таким чином кордон і окупанти розділили нашу родину.

●

Те, що сталося весною 1940 року, закарбувалося у моїй дитячій пам'яті на все життя. Мені було майже сім років, коли весняного вечора нашу хату, що стояла на краю села під лісом, обступили енкаведисти. Вони були дуже агресивні, озброєні, а ми безрадні і безборонні перед ними. Вони почали шукати за батьком. На щастя його у цей час не було вдома. Якраз повертався з поля, і побачивши ще здалека, що діється біля нашої хати, встиг утекти до лісу. Під покровом ночі зміг перейти радянсько-німецький кордон, дійшов до Томашева до своєї дочки Ольги і там залишався аж до початку війни, 22 червня 1941 року.

А наш дім був під постійним наглядом енкаведистів. Вони чекали, думаючи, що котрогось дня батько все ж таки повернеться до своїх. Майже щоночі робили у нашій хаті обшук. Як ті гієни підстерігали, чекаючи на здобич. Так минуло майже три тижні. Розлючені даремністю переслідування енкаведисти забрали нашу маму. У хаті залишилось нас двоє малих дітей: моя сестра Мирослава, якій тоді було тринадцять років і я – семирічна. Ми були сумні і налякані, ходили до сільради, до станиці НКВД, плакали і питали де наша мама, але нас проганяли. Ми не втрачали надії, бо не могли повірити, що наша мама вже не повернеться до нас. Мирослава навіть поїхала до Львова і там пробувала шукати маму по тюрмах, але надаремно. Ніхто не хотів з нею говорити.

Дякуючи добрим людям, а в першу чергу нашій теті Катерині Путько, ми вижили.

У перший день війни, 22 червня 1941 року совіти

утікли з нашого села, фронт просувався на схід. Того ж дня повернувся додому батько, а три тижні пізніше – і мама. Нашим радощам і щастю не було меж. Батьки розказували, що з ними діялося весь той час, а ми слухали щасливі, закохано дивились на своїх батьків і мріяли, щоб більше ніколи не розлучатись.

Виявилося, що енкаведисти без суду посадили нашу маму у страшну львівську тюрму Бриґідки. Там вона пережила невимовно тяжкі психічні і фізичні муки, дуже натерпілася. Думаючи про нас молила в Бога порятунку, бо дітям потрібна, чекають на неї, ще такі малі. Коли фронт наблизився до Львова і москалі почали відступати, як мені відомо, члени українських націоналістичних організацій почали розбивати тюремні камери і випускати в'язнів. Встигли відкрити лише кілька, в тому числі і ту, де сиділа моя мама. Мабуть, Господь почув її благальні молитви. Таким чудом вона залишилась живою. Але тисячам в'язнів не пощастило. За різними джерелами від 4 до 10 тисяч осіб більшовики розстріляли і замордували. Подібного злочину масового людовбивства на в'язнях доконало НКВД також у тюрмах інших міст України – Луцьку, Самборі, Дубні, Дрогобичі, Станіславові, Перемишлі, Бібрці, Добромилі, Жовкві, Калуші, Миколаєві, Стрию, Тернополі, Чорткові, Вінниці, Умані та інших.

Весною 1946-го, під час насильного переселення до УРСР, наші люди, боронячись перед виселенням, утікали з хат, ховалися по лісах. Ховалася і моя сестра Оля. Вона тоді вже мала півторарічного сина Богданчика і була на восьмому місяці вагітності.

Не вмію збагнути, як їй вагітній та ще з маленькою дитиною на руках вдалося вижити у лісі, де скрізь чаїлась небезпека. Тільки Твоя, Боже, сила і любов охоронили їх. Друга дитина, синок, народився 21 травня 1946 року і назвали його Левом-Іваном.

Наприкінці червня 1947 року жовніри Польського Війська забрали з хати Миколу – Оліного чоловіка. Бідна Оля побивалася, але ніхто не знав, що з ним зробили. Щойно значно пізніше ми довідалися, що його загнали у концтабір в Явожні.

З нашого села женуть кудись на захід

Улітку, 7 липня 1947 року в нас сталася біда. В селі оголосили, що тільки дві години часу на те, щоб спакувати і забрати з собою своє майно.

Польські військові поводилися дуже брутально з нашими людьми: катували, забирали коней, корів, усе, що сподобалося, що потрапило у їхні руки. Одним словом – грабували. У тому часі до села увірвалася польська банда з сусідніх польських сіл. Бандити грабували, нищили, шаліли і в своєму свавіллі поводились як божевільні.

Пам'ятаю, як вони увірвались на наше подвір'я. Хапали все, що ми якраз встигли вложити на віз, пограбували так, що на залізничну стацію у Белжці ми поїхали майже ні з чим.

У вагоні, до якого нас загнали, було ще п'ять родин. Цим товарняком везли кудись два тижні. Наша родина була розбита. Їхали лише батько, мати, Оля, її двоє маленьких синів (два і піврічний Богданчик та однорічний Іванко) і я. Олі чоловіка у тому часі тримали в тюрмі у Томашеві. Сестра Мирослава десь скривалася. Вона лише по кількох місяцях приїхала до нас у Журавці, що коло Ельблонга, де нас поселили.

Пам'ятаю майже у деталях цю драматичну «подорож». Мені тоді було вже 14. Батько постійно ховався у вагоні за різними предметами або непомітно переходив до вагону з худобою, щоб там перечекати, поки конвоїри і військові не відійдуть.

Чому батько так робив? Бо з вагонів часто знімали людей і вивозили до Явожна. Пробував уникнути такої долі. Ми були голодні, втомлені, настрашені. «Що з нами буде?» – мучила думка. Діти постійно плакали, бо також голодні. У вагоні духота, сморід. Оля намагалася заспокоїти дітей і будь-чим нагодувати. Іванко ще ссав груди, у яких вже майже не було молока, бо Оля сама нічого не їла. По кількох днях такої тяжкої подорожі на одній із зупинок (вони часом тривали цілий день або і довше) наша мама вийшла з вагона, назбирала патичків і запитала у жовніра, чи може розпалити маленьке вогнище, щоб зварити щось для дітей. Замість відповіді військовий почав її бити прикладом карабіна куди попало, копав і обзивав. Покалічену і окровавлену маму внесли до вагону, положили на підлозі. Я чула її стогін і бачила сльози, які стікали по її обличчі. Моє серце розривалось від розпачі, що не можу допомогти, нема кому пожалітися. Чому так діється, що сталося з цим світом?! Дусило в грудях і сльози градом котилися з очей.

Олю забирають

Через кілька днів поїзд зупинився на якійсь станції. Мені здається, що це був Освєнцім. До вагону увійшло кількох польських вояків. Почали питати Олю, де є її чоловік. Сестра відповіла, що не знає, говорила правду, але вони ніби не чули, не вірили їй, бо озброєні і їм кортіло продемонструвати, хто тут важний. Вояки були дуже агресивні, кричали і обзивали Олю найгіршими словами, зневажали і погрожували їй. У вагоні від цього стало зовсім нестерпно і страшно. Раптом один з жовнірів (якщо його так можна назвати) відірвав від Олі малого Іванка, якого вона притискала до своїх грудей і кинув дитину

на підлогу біля нашої побитої мами, а Олю забрали і кудись повели. Ми не знали куди. Чи ті варвари мали маму колись? Звідки такі бездунші взялися на цій землі?! Чи може бути більший злочин, ніж забрати дітям у нічому невинну матір? Свідком цієї великої трагедії я стала у мої 14 років. Біль і гнів роздирав мою душу, а що ж діялось в душі моєї бідної сестри?!

Не було уже з нами Олі, не було її чоловіка. Довший час ми не знали про них. Вони не знали один про одного. Їх розділяла неволя. Про її муки, страждання, приниження людської гідності, про дикі садистські знущання і катування в'язнів, про пекло на землі, яким був концтабір у Явожні, я дізналася з розповідей Олі і Миколи дещо пізніше, коли вони до нас повернулися.

Як було в Явожні

А було це так. Усіх, чоловіків і жінок, кого тоді разом з Олею привезли до Явожна, відразу повели до табірної лазні. Наказали роздягнутися, а охорона насміхалася і понижувала їх образливими словами, вигуками. Потім на них лили то дуже гарячу воду, то дуже холодну. Оля зімліла. Опритомніла щойно назовні, під ударами наглядачки. А потім були ще й допити. Скільки їх було, не пам'ятала. Часто після переслуховування її знесилену побоями у коці приносили до бараку. Зрештою, і без допитів били ні за що, а вірніше, за те, що була українкою.

Ольга мала гарні довгі коси. З жахом згадувала жорстоку баракову садистку, яка знущалася над нею у той спосіб, що закручувала волося довколо своїх кулачиськ, кидала сестрою і волочила по землі, вириваючи волося з голови. За видуману провину примушувала скакати «жабки» з цеглинами в руках. Були

це дуже докучливі «муштри». Наглядачі змушували жінок бігати довкола бараку, а коли хто знеможений падав на землю, того били, копали, примушували бігти далі або видумували ще гірші покарання. Дошкуляв голод. На сніданок і на вечерю в'язні отримували маленьку пайку чорного, важкого як глина, хліба і забарвлену до кольору кави «люру», а на обід – юшку, вірніше, смердячу рідину, у якій плавали куски гнилої брукви або капусти чи лушпиння з картоплі. У концентраційному таборі померло щонайменше 160 в'язнів-українців, багато померло майже відразу після звільнення унаслідок тортур і виснаження.

Бараки були переповнені нашими людьми. В одному приміщенні, а їх було по три у кожному бараці, в задусі тримали коло 200 осіб.

Тут треба згадати, що польською владою ув'язнено у цьому концтаборі щонайменше 4000 тисячі українців. Окрім бараків з в'язнями, на території концтабору містилися також слідчий барак, барак-кухня і бараки-робітні для шевців, кравців та інші, в яких працювали в'язні.

Усі ці страхіття в'язничного життя були нічим порівняно з тугою, яка мучила сестру. Незмірна журба про дітей палила її душу, роздирала серце. Діти снились по ночах: раз усміхнені з простягнутими рученятами, а іншим разом залиті сльозами, безпорадні і сумні. Не раз задумувалася, якби втекти з того пекла. Мріяла стати пташкою, щоб полетіти до діточок, пригорнути їх до себе і ніколи не розлучатися... Але це були лише мрії, адже неволя міцно тримала свої жертви. Окрім озброєної охорони, табір був обведений високим муром, обтягнутим дротами, підключеними до електичного струму.

Одного разу Оля випадково побачила свого чоловіка. Він дуже погано виглядав: худий, зморений,

У Ольги та Миколи Зозулів троє гарних дітей – Богдан, Лев-Івась та наймолодша Іринка. Їх маленькими мама осиротила.

лише тінь людини зостала по ньому. Вони могли тільки обмінятися сумними поглядами, а їхні вільні душі тулились у мовчазному риданні, плакали без сліз з радості і родилась надія на те, що все витримають, ще будуть разом зі своїми дітьми.

Відтоді вони знали, що обоє живі і, що дасть Бог – будуть вільні. Були вони так близько один від одного і так далеко тут поруч. Ольга хотіла допомогти своєму Миколі, боялась, щоб не помер з голоду. Заощадила дві пайки хліба і при якійсь нагоді пробувала їх перекинути через огорожу. Це помітили наглядачі. Кара була страшною для обох. Його били дош-

кою куди попало, її – каблем, а відтак обох кинули до карцера, а наступного дня не давали їсти.

●

З Явожна Оля і Микола повернулися десь у половині березня 1948-го, виснажені, худі, з дуже сумними запалими очима. Повернулися не на рідну землю, а в місце нашого вигнання, до Журавець біля Ельблонга.

Оля увесь час хворіла. Ніколи вже не була тією життєрадісною, веселою, енергійною як колись. Часто скаржилася на страшні сни і нічні з'яви. Завжди була якась задумана, якби жила у іншому світі. Мабуть, це й стало причиною її трагічної смерті 19 грудня 1954 року.

Оля залишила сиротами троє дітей, Богдана десять років, Лева-Івана вісім років та два і піврічну Іринку. Похоронили її в чужу землю на цвинтарі у місті Ельблонзі, що неподалік Ґданьська. Микола помер 7 листопада 1987 року. Його похоронили у спільній могилі з Олею.

Людська злоба, сліпа ненависть, жорстокий садизм, свавілля і безкарність, забрали життя у нічому невинній 33-річній жінці, знищили сім'ю, осиротили дітей. Непростимим є те, що усі ці злочини, які кваліфікуються як злочини супроти людства, злочини, заподіяні Акцією «Вісла» ще й до сьогодні не засуджені польською державою, а їхні жертви ніколи не отримали ніякого: ані морального, ані матеріального відшкодування. Злочинці, які видавали накази, ані ті, які їх сумлінно виконували, ніколи не були покарані за скоєне зло. Жоден з табірних чи в'язничних катів-посіпак, які так жорстоко знущалися над в'язнями, ніколи не стали перед судом. Але треба надіятися і вірити, що всі вони стануть перед Найвищим суддею на Божому суді.

«Хуртовина»

За розповіддю Ірини Булат

Усе почалось 22 липня 1944 року, коли до мого родинного містечка Краківець «завітали» більшовики. На щастя, не довелось мені довго перебувати разом з ними. Місяць після їхнього приходу, а точніше 23 серпня 1944 року, я попрощалася зі своїми близькими, рідними серцю місцями і пішла у підпілля, тому що вже не було змоги жити і працювати легально. Відійшла, щоб там разом з іншими працювати для добра своєї Батьківщини і народу.

Першим місцем мого перебування було село Кобильниця Волоська. На цих теренах, де мав постій районовий осередок, відбувались масштабні більшовицькі акції. Організаційну працю я виконувала згідно зі старими інструкціями, які були видані ще до приходу більшовиків. Дальше перебування в цьому селі ставало неможливим, тому що сюди часто наїжджали енкаведисти з Краківця. Вони знали мене вже особисто, і до того ж тут не було відповідної криївки, в якій можна було б скриватися. Не маючи жодного зв'язку, у цьому селі я змогла пробути тільки два тижні, потім перейшла до села Кобильниця Руська. Зупинилася у священика Сигора. У його хаті була криївка, де у випадку загрози я разом з братом священика, який уникав мобілізації до Червоної армії, завжди переховувалися. Під час мого перебуван-

Ірина Булат «Хуртовина» працювала у технічному звені надрайону «Батурин».

ня у священика, з-за кордону (бо в тому часі вже була лінія Керзона) прийшла районова провідниця «Оксана». Від неї отримала наказ залишатися тут і працювати.

Роботи вистачало. У мої обов'язки входило звітувати про щоденні події на цьому терені, а також дбати про те, щоб жіноча сітка забезпечувала харчуванням сотню «Олега», яка стояла у кобильницьких лісах. До того ж треба було тримати зв'язок через кордон з жіночими і чоловічими сітками УПА. Щотижня зібрану інформацію відсилалось за кордон, а про важливіші події звітувалося відразу в районний осередок.

Вже минав третій тиждень мого перебування у священика Сигора, коли розвідка донесла, що вранці з Краківця має приїхати НКВД. З'явилися на ревізію до отця Сигора. (Незважаючи на кордон, військо і НКВД діяли по обидвох його сторонах).

Щось треба було зі мною зробити, і отець Сигор придумав: відправив мене до своїх знайомих на присілок Кобильниці Руської – Гори. Там значно кращі умови, хоча б з того огляду, що військо туди не доїжджало, та й господарі, Мачуги, дуже прихильно ставляться до повстанців. У них я перебувала майже два місяці. В цьому часі вдруге приходить провідниця

«Оксана». Вона якраз проводила по всіх станицях контрольні сходини, на яких давала вказівки про те, як далі вести працю.

Так тривало аж до часу, коли одного дня до мого господаря Мачуги приїхала польська міліція з села Млинків. Провели обшук. Шукали мене і його сина Олексу. Хтось доніс, що він був на підстаршинському вишколі УПА в Карпатах. Обшук невдалий, бо ні мене, ні Олексу їм не вдалося віднайти. Син господаря встиг утекти; а я якраз у той час, на моє щастя, була в терені. Міліція від'їхала, пограбувавши господаря (забрали все, що потрапило у їхні руки). Далі тут залишатись було небезпечно і я пішла до Хотинця. Виконуючи свої завданя, я звідти ходила до Грушович і Гаїв, а найчастіше в терен, який тоді підлягав моєму підрайонові. Звіт передала за кордон до своєї зверхниці.

Так тривало до 1945 року, коли взимку, а точніше в лютому, через чоловічу сітку я дістала зв'язок до окружної провідниці жіночої сітки Ярославщини подруги «Вірної-Ірини». Вона одразу від мене зажадала звітів, а також сказала, щоб я продовжувала свою працю аж до часу, коли приєднають мене з цілим тереном, який має належати до мене.

Та не все так діється, як говориться. Наступили деякі зміни, коли окружний провідник «Сталь» застав мене за машинописанням. Вирішив, що забере мене до праці у технічне звено. І вже через кілька днів я передавала терен разом з матеріалами санітарці «Діброві-Олені».

Під кінець березня 1945 року розпочала свою працю у технічному звені. Вона мені припала до душі. Коли було спокійно, ми працювали по хатах, а з появою загрози – по криївках. У другій половині серпня до нашого технічного звена прийшов письменник «Волош». Він взяв мене до себе за підручну друкарку

для переписування його творів. В тому часі він також тимчасово заступав провідника технічного звена «Романа», який дезертирував і виїхав зі своєю жінкою невідомо куди.

●

На нашому терені 5 вересня 1945 року розпочинається переселенська акція до УРСР, а 18 вересня ми з Іваном Булатом – «Сичем» – дістаємо дозвіл від єпископа з Перемишля на вінчання без оповідей і цього ж дня, у присутності двох свідків, без усяких весільних церемоній беремо шлюб в церковці у селі Хотинці. Замість весільних радощів навколо себе бачимо вогні – це горять села, з яких насильно виселяють українців. У терені неспокійно. Знаю, що за мною і моїм чоловіком ведуться розшуки. Для нас подальше перебування у цьому терені і ведення роботи стає неможливим.

Про це 28 жовтня 1945 року звітуємо провідникові «Сталеві», який відразу дає нам дозвіл на перенесення у північні терени. І вже 31 жовтня ми відходимо з усіма організаційними матеріалами та друкарськими машинками до Любачівського повіту у село Щебивовки. Чекаючи на провідника «Сталя», пишемо звіти та інструкції для Лаврова і «Волоша». У цих теренах теж неспокійно. Відбуваються військові акції, але села, що поблизу лісів, ворог обминає, побоюючись повстанців.

Під час алярмів ми переховувалися в лісі, а коли надходив вечір – в селі аж роїлося від наших повстанців. Ми з чоловіком квартирували у одного бідного шевця – Дмитра Щебивовка. Він дуже прихильно ставиться до повстанців, і взагалі, тут населення з повстанцями жило, як одна родина і не було хати, де б вони не квартирували.

Провідник «Сталь» 5 листопада, повертаючись

з півдня, з І-го району, дає нам на підмогу друкарку «Тетяну», зв'язкового «Щупака», а також матеріали до друку, і ми розпочали інтенсивну працю. У господаря Амбрика відкрили свою підпільну канцелярію. Разом з «Тетяною» виготовляли матриці до друку, а мій чоловік зі «Щупаком» і «Волошем» копали криївку в лісі. Кожного дня о 4-й ранку відходили всі до лісу, тому що ворог тоді практикував напади на село удосвіта. Коло полудня ми поверталися і приступали до роботи. У Щебивовках перебували до 20 листопада, а потім виїхали до Скураток (присілок Цетулі). Тут вирішили розділитися на дві групи: ми з чоловіком і «Щупаком» залишаємося в Скуратках у господаря Михайла Гамранця, а «Тетяна» і «Волош» відійшли до Цетулі. На цьому присілку ми працювали три тижні і 10 грудня перейшли на Ігнаші (присілок Радави). Замешкали в господаря Михайла Копця – дуже привітні люди, з прихильністю і симпатією ставилися до повстанців. Їх син в УПА, дочка теж була зв'язковою. У них ми тільки квартирували, а працювали в дзядзя (батька Копця). Тут ми жили і працювали цілу зиму 1946 року. Весь цей час було досить спокійно, хоч навколо нас відбувалися менші й більші акції.

Біля 10 лютого увірвалась тривога. У цілому терені неспокійно. До Сурмачівки наїхало багато війська. Від цього села до нашого тільки 5 кілометрів. Поблизу нас не було більшого лісу, тому ми прийняли рішення відступили до села Храмів. Це діялось якраз на наше Стрітення 1946 року. Розвідка донесла, що їдуть поляки. Усі (повстанці, цивільне населення і навіть маленькі діти) утікають до лісу. На краю лісу повстанці організовують засідку і ждуть поляків. З цього місця нам досить добре було видно, що діється в околиці. Бачили, як поляки, може з 36 осіб прямують з награбованим у Храмах майном до сусід-

нього Пискорова. Тоді наші так жарнули по них... А ті бандити давай утікати. Наші вискочили з лісу і гнали поляків за село та так, що ті, дременувши, покидали награбоване майно. Власники вийшли з лісу і, позабиравши своє, повернулись до себе на господарства.

Ми теж повернулися до села. У одного господаря зібралася майже уся наша сітка пропагандивно-інформативної референтури. Звідси ми мали вночі відійти далі. Розвідка донесла, що в селі Заставне у школі розквартирувалось польське військо, і наші на них наступатимуть. З цікавості побачити бій ми всі залишилися у селі Храми.

Опівночі розпочався бій, який тривав 2 години. Наші відступили з втратами: 3-є вбитих і 3-є поранених, а у поляків –18 вбитих і 7 поранених. Наші поляків тоді прогнали б, але ситуація змінилася – поляки отримали підмогу – приїхало 800 чоловік, а наших була лише одна чота, яка начислювала 40 повстанців. Неспівмірне протистояння.

Перестрілка тривала далі. Горіло село Заставне. Поляки стріляли розривними кулями, які градом сипались на село Храми. Трудно у цьому всьому було зорієнтуватися, що діється насправді, і чи наші відступили. Тому далі сидимо в хаті. На варті стояв мій чоловік. Він передав, що більша група людей з Заставного наближається до села Храми. Дехто виходить на подвір'я і, повернувшись до хати, говорить, що це напевно наші вертаються з бою. Мій чоловік залишився на варті. Група людей зупиняється на дорозі, про щось говорять, а через якусь хвилину один з них кричить: «Prędzej! Tylko prędzej!». Мій чоловік, почувши ці слова, відразу здогадався, що це поляки. Вбіг до хати зі словами: «Це не наші. Це поляки!». Усі вибігають з хати. Почалася стрілянина. Наші відступили в ліс. Я та ще одна жінка, вчителька з Заставного, сховалися в коморі. На подвір'ї чути стогін

господаря, плач жінки та дітей. Господаря поранили. Вже поляки вбігли до хати і розбивають двері до комори, стріляючи до нас, питають, хто ми такі. Відповідаю, що я з цієї хати, донька господаря, а тут ми сховалися від стрілянини. Нас копають і, виволікаючи з комори, закидають питаннями. Вимагають показати документи, питають, хто стріляв з цього будинку, а також: «Ilu było u was banderowców? Jak byli ubrani? Co mówili? Dokąd poszli? Kto im pomagał?».

Палять села

Село палає. Нас не випускають з хати. Метушня, рух, шум. Важко збагнути, що діється, тільки входять і виходять одні за одними. Нам ставлять ті самі питання, не відбувається без катувань. Вже й наша хата горить, а нас не випускають. Невже спалять тут живцем? Страшні думки гонять одна одну. Тільки без паніки. Насилу пропихуюся між військовими. Під час цього з усіх боків мене лупцюють, молотять як сніп. За мною з хати вибігла і ця вчителька з Заставного. Але куди втікати, адже село оточене. Нашвидку обміркувавши ситуацію, непомітно для ворога беремо з хати деякі речі і втікаємо у ту сторону, куди вітер несе дим. Час від часу оглядаємося, чи немає погоні. Там, звідки ми йшли, бачимо страшну картину. Ціле село у вогні, а чорний дим застеляє небо. Якась дивна тиша над тим пеклом. Взагалі, не чути ні плачу, ні крику жінок, дітей – як це переважно буває під час пожежі, тільки інколи зареве корівчина чи заірже кінь. Село горить спокійно, ніби ватра. Нас ніхто не переслідував і ми щасливо добралися до ліска, що біля сусіднього села.

Зі сходом сонця прийшли до села Ігнаші. Тут довідуємося, хто з дівчат арештований, хто випущений після переслуховування. Вчителька пішла на

Цетулю до своєї рідні, а я залишилася. Поляки квартирують у селі Заставне і нікого не випускають, тому не можна нічого довідатися про те, що там діється. Куди не кинути оком – тривожна картина, і сум огортає душу. На північ від нас палають вогні. Це поляки палять села, а в суботу виїжджають на розбій, грабуючи, що попаде під руку, підпалюючи господарства. Уже везуть із собою багато арештованих жінок і чоловіків. Довідуюся, що в неділю дехто із села Ігнаші йде до Заставного. Вирішила прилучитися до них. По дорозі від людей, які повертаються, дізнаюся, що є багато жертв серед цивільного населення. Розповідають страшні речі про те, що трьох молодих хлопців поляки живими спалили у школі.

Входимо до села. Тут тільки чути плач і стогін людей, а навколо нас згарища хат, дороги зрошені невинною кров'ю замордованих. Польські бандити відійшли, залишаючи по собі жахливу картину: одинадцять невинних жертв, переважно чоловіки, багато жінок та дітей поранені – це були не випадкові жертви, у них цілились, стріляючи, а багатьох жорстоко скатовано.

Помолившись за душі невинно замордованих, я пішла до села Храми. Жах огорнув мою душу. Усе село спалене, уціліла лише одна стодола і дві хати. За селом лежать вбиті повстанці. Я їх знала, адже ще зовсім недавно, цієї пам'ятної ночі вони були зі мною в одній хаті. Низько схилила голову над тілами забитих друзів, що лежали у вічному сні: окружний радіотехнік «Гайдамака» і районовий пропагандист «Забутий». Незчулася, як з лісу надійшли повстанці. Усі здивовано дивилися на мене, потім хтось озвався: «Померші воскресли. Ми ішли шукати ваших кісточок у згарищах цієї хати, де ви залишились. Всі були впевнені, що вас там забили». Помолились над вбитими повстанцями, командир «Пугач-Мар-

тин» зробив їм знімки. Вони лежали на снігу босі, тільки в білизні. Як нікчемний ворог, яка принизлива жорстокість, коли з мертвого тіла стягнув одяг.

Пізно вночі відбувся похорон. Повстанців поховали у селі Молодич. Повернулися до хат. Прийшов мій чоловік разом зі «Щупаком». Допізна розповідали про пережите за останній час. Уже минуло кілька днів, а ми до праці не приступали. Треба було провести розвідку про дії ворога навколо нашого постою.

3 березня 1946 року надійшло повідомлення про те, що поляки знову почали виселяти наших людей до УРСР, і про таку акцію в селі Маковиська. Ми вирішили відійти з присілка Ігнаші. Направилися до села Пискорі і тут затрималися майже на тиждень. Потім з Пискорів пішли до Диківського куща і вже там знов розпочали працю в хаті покійного «Гайдамаки». Одночасно будуємо хату для технічного звена. Поспішаємо. Минуло три тижні і робота завершена. Ми перейшли до своєї хати і там продовжували працю. Час від часу доводилось її переривати, коли розвідка доносила про виселенські акції і про наступ поляків на ліс. Тоді ми відходили зі своєї хати, долучаючи до Диківського куща.

Але на Вознесіння 1946 року, під час переходу через молодицьку дорогу нас заскочили поляки разом з більшовиками. Довелось під обстрілами бігти майже шість кілометрів. Мені тоді дуже пощастило, бо зовсім мало бракувало, щоб потрапити в руки поляків. Я навіть не знала, що вони так близько. Думала, що це наші стрільці з куща аж до момен-ту, коли почула тривожний крик мого чоловіка: «За тобою поляки! Утікай, в себе не стріляй, хіба що будеш поранена». Поляки за мною вже не стріляли, лише бігли, думали, що зловлять живою. Біжу з останніх сил, на ходу скидаючи з себе плащ, вбігаю

у жито (ми були на полі перед Милковом). В житі заліг мій чоловік і цілився в поляка. Той тільки мелькнув і повалився на землю. Другого застрілив стрілець з куща «Верес», а з третім не знаю, що сталося. Так ми добігли до села Милкова. Там, на щастя, не було застав і нам вдалося добратися до лісу, де зустріли ще одну групу наших стрільців з куща. Трохи відпочили і знову в путь у сторону олещицької дороги, яку треба було перейти, бо були впевнені, що за дорогою немає поляків.

Я почувала себе дуже погано, заатакував сильний біль (тоді була вже на сьомому місяці вагітності). Під гору стрільці мене майже несли. Підійшли до дороги. Один стрілець вийшов на лінію і почав дивитися у бінокль на всі сторони. Через хвилину дав знак рукою відступати. У нашу сторону посипалися кулі. Я побігла за чоловіком. Він, розуміючи, що я не в силі вже далі втікати, повернувся в гущавину кущів. Там ми посиділи з хвилину. Трошки перепочили і пізніше перетяли лінію. Ми сховалися в ямі, замаскувавшись листям з папороті. Вже приготувалися до найгіршого – боронитися до останнього набою, а в кінці себе застрілити, бо втікати вже не було сил. До другої години пополудні час від часу навколо нас лунала стрілянина, а о другій почався бій, який тривав майже 45 хвилин. Тепер переконалися, що з усіх сторін ми оточені поляками. Іншого виходу не було, як тільки пролежати тут до вечора. Стемніло. З місця, де відбувався бій, доносився стогін поранених. Як ми пізніше довідалися, це були поляки. Ми поволі почали підсуватися до лінії. Навкруги нас горів ліс. Пізно увечері ми вже були на місці біля своєї хати. Тут тільки наш кухар Ігор. Про інших він нічого не знав.

Вранці залишаємо хату і відходимо. У лісі й надалі неспокійно – стріляють. І так цілий день. А з настан-

ням вечора повертаємось до хати. Я залишаюся сама, а чоловік з Ігорем пішли в розвідку до постою Диківського куща.

Стільки тривог

Вже було досить пізно, коли прийшов «Щупак». Приніс вістку про наших співпрацівників, які були на Пискорах.

З куща забито чотирьох (один вбитий, а троє поранені, це ті, що вбили 8 поляків і самі себе постріляли), також було трьох поранених важче і двох легше. Поляків тоді було убитих 18 і багато поранених. Про це ми довідалися від польського цівільного населення.

Від того часу цілими днями в лісі відбувалися збройні акції, а вночі – засідки на головніших лініях і дорогах. Ми припинили свою працю. Вдень сиділи по криївках, а ночами виходили на розвідку.

Провідник «Корнійчук-Вир» тимчасово заступав вбитого провідника «Сталя». Він порадив (це було 7 червня), що для мене краще буде, коли вийду з лісу і піду до села Ігнаші на свою квартиру до Копців, яку він зарезервував для мене. А також сповістив, що до Ігнашів прийшли ще дві наші підпільниці. Дав звільнення чоловікові і «Щупакові» (бо відділи та кущі відходили на Схід, в сторону Горайця), щоб відпровадили мене до села.

Дев'ятого червня 1946 року я вийшла з лісу. Важко було розставатися з цим місцем. До призначеної квартири ми прибули удосвіта. Господарі з радості, що знову нас бачать, плакали. Вони весь цей час нічого про нас не чули і вже думали, що ми загинули.

Ще на Зелені свята чоловік зі «Щупаком» були разом зі мною на присілку Ігнаші, а по святах знову

відійшли до ліса. Моє життя в селі було сповнене тривог і страхів. Тут майже щоранку нападали поляки з Жапалова. Вони там тримали варту на мості, щоб повстанці не замінували його, бо через цей міст поляки переїздили з Ярослава до лісів, де проводили бойові акції. Вони хотіли зловити ланкового Семка, на якого була всипа. Причому, не обійшлося без грабежів, стріляння курей, гусей, а крадіж коней організували у такий спосіб, що буцімто це робота УПА. Тоді усі мужчини і дівчата втікали з села і я разом з ними. Так діялось майже щодня, а 9 липня 1946 року разом з Ганею (дочкою Копців) ми полізли на стайню спати, коли чуємо, біжать поляки, оточують наше господарство. Вже стукають у вікно, маскуючись під партизанів. Усе діялось так швидко. Арештували господаря, але він їм по дорозі втік. Коли військо від'їхало, ми злізли зі стайні, допомогли повиносити деякі речі з хати, і вже до ранку переховувались у чужій стодолі, а як засвітало – попрощалися з господарями і разом з Ганею відійшли в сторону села Маковиська. Тут було спокійніше. Нас розмістили на квартирах по сусідству. Там ми переховувалися два тижні. Пізніше Ганя відійшла до Цетулі, час від часу відвідуючи мене.

Прийшло на світ дитя

З початком вересня прийшов мій чоловік, бо ми вже сподівалися поповнення нашої сім'ї. Сьомого вересня з'явилася на світ наша донечка. Через три дні, 10 вересня, чоловік відійшов, а я залишилася, лише цим разом не сама, а з маленькою дитинкою. Через два тижні мені змінили квартиру, у цьому ж селі, тільки на другому його кінці, у господаря Буньки. У нього з маленькою донечкою прожила два місяці. У цьому часі в селі нічого особливого не діяло-

ся, а потім мені знову змінили квартиру. На цей раз я замешкала у польки, яка жила тільки з донькою.

Саме в цьому часі розпочалася акція на село. На мене хтось доніс. Це сталося наприкінці листопада. Раненько, коли ми ще спали, в хаті зовсім несподівано з'явилися військові і почали шукати бандерівців. Трохи пізніше прийшов поручник з двома жовнірами і питає господиню:

– Czy pani jest Cecylia Onyszko?

– Так, – відповіла господиня.

– Pani przetrzymuje kobietę, co ma związek z UPA? Która to jest?

У хаті тоді нас було троє: я, дочка господині і ще сусідка. Він звертається до мене: «Pani pokaże dokumenty». Я виймаю фальшивий документ з Любачівського повіту на прізвище Марія Піскаж. Заглядаю непомітно на дату народження, щоб не переплутати, коли спитає, і подаю йому. Він читає і, показуючи на дитину, питає, що я тут роблю в цьому селі і в цій хаті. Відповідаю, що це моя дитина і вона хвора, а я з нею ходжу до Ярослава і Мощан до лікаря.

– Czemu pani nie chodzi do Lubaczowa? To przecież bardzo blisko, – здивувався він.

– Tam nie ma specjalistów do dzieci, a po drugie, tam trzeba iść przez las, w którym jest bardzo dużo banderowców, a ja się boję, bo jestem Polką, – пробувала відповідати якнайпереконливіше.

– Jak pani jest Polką, to niech pani pokaże kenkartę niemiecką. Pani na pewno ma kenkartę z literą „U". A ten dokument co pani pokazuje jest podrobiony.

Вдаю, що нічого не розумію і навіть не бачила такої кенкарти з буквою «У». Далі він переписує щось з мого документу і документу господині. Потім каже, що котрась з нас піде до Ляшок. На моє щастя, господиня не мала жодних документів і він її забрав з собою, як підозрілу. Мене врятував лише цей фаль-

шивий документ і те, що ми з господинею брехали однаково. Її відразу відпустили, бо там у солтиса відразу підтвердили, що вона місцева. Поручник пішов до більшовицького полковника радитися, що зробити зі мною. Не чекаючи на їх рішення, довго не роздумуючи, я забрала дитину і пішла до Ярослава, до брата моєї господині. Разом зі мною пішла підпільниця «Зірка», яка квартирувала по сусідству. Вона не мала документів. Там ми перебули цілий день, а у вечері приїхав із села Маковиська господар Олекса Вітик, який забрав нас обох з дитиною до своєї хати, що на краю села, а туди поляки не заходили. У його домі я з дитиною мала кімнату, щоб ніхто, навіть сусіди, не могли мене побачити. Не минуло й півгодини після нашого приїзду, як на подвір'ї з'явився місцевий солтис, поляк (його підозрівали у тому, що то він на мене доніс полякам) і я, майже з дороги, була змушена відійти із села Маковиська до села Сигори. Замешкала у старенських людей, які жили самі, бо їхня родина була виселена до УРСР. Та не вдалось і тут пригрітись на довше, бо місцеве населення почало поговорювати, що у старого Вашака є партизанка з дитиною. І, щоб уникнути зустрічі з місцевою поліцією, яка тут мала свій постій, через два тижні мене відпроваджено до села Висоцьке. Зі мною теж пішла підпільниця «Зірка». Вона допомагала нести дитину. Зима, вітер, а перед нами 10 кілометрів дороги. Дитина була добре одягнена, обкутана. З Маковиська нас супроводжував друг «Степ», районовий пропагандист «Орлик» і ще один стрілець. Дорога тяжка і дуже небезпечна, а щонайгірше, ми були змушені перейти через Ветлину. У цьому селі поляки проводили сильні акції, а по ночах засідки, тому що тут кілька днів тому вбили районового господарника з першого відділу «Бриля». Не дивлячись на всі ці перешкоди, нам пощастило, і без

пригод дійшли до Висоцька. Мене поселили на квартирі у виселених із-за Сяну українців як сестру цієї господині, яка повернулася з Німеччини. У селі був фільварок, в якому розмістилося 40 польських вояків. Населення змушене було маскуватися під поляків. Тут досить спокійно, і тільки один раз, коли шукали за «Орликом», було проведено обшук, і саме в тих господарів, де на квартирі була «Зірка». Не знайшли нікого, походили по хатах і від'їхали. Іншим разом провели нічну перевірку, бо хтось доніс, що бандерівці будуть збирати «святочне», Це діялось перед Різдвяними святами. До нас теж зайшли, перевірили документи у господарів, пройшли біля мого ліжка. Хотіли розбудити, щоб я показала документи, але побачивши, що біля мене спить дитина, передумали, залишивши в спокої. Казали: «Widzisz, że śpi i ma dziecko. Ty może nie wiesz, co to znaczy zbudzić małe w nocy?» На моє щастя пішли.

Зрозуміло, що тут залишатись небезпечно, і я знов, уже вкотре, була змушена змінити місце постою.

19 січня, якраз тоді відбувалися голосування в Польщі. Я скористала з цього, що не будуть звертати уваги, і вибралась вдень разом з людьми, які їхали голосувати до села Ветлина. Тут мене поселили у старого дідуся Євнуша, який жив сам, бо його рідня була виселена до УРСР. В селі ставало дуже небезпечно, поляки переслідували на кожнім кроці. Майже щодня і щоночі появлялось тут військо.

Хрестини

21 січня прийшов мій чоловік перед відходом на південь і, скориставши з цього моменту, 23 січня ми охрестили нашу дитинку. Хрестили вночі, на плебанії, щоб хтось не побачив, що до церкви увійшли, а, по-друге, – священик старенький, а на дворі дуже

зимно. Хресними батьками були: Параскевія Бунько та Олекса Вітик. Обоє з Маковиська. Хрестини відбувалися у Ветлині. Чоловік не затримувався, і відразу відійшов з пропагандистом «Вороном», бо поляки цілу ніч проводили ревізії по хатах.

Однієї ночі в усіх перевіряли документи. До нас також прийшло троє. Я перед ними вдавала дочку цього дзядзя і ми не показували своїх документів, оправдуючись тим, що мені їх вкрали по дорозі, коли поверталася з Німеччини. Кілька днів пізніше приїхала поліція з Сигор і оточили нашу хату. Дзядзьо відчинив їм двері. Увійшли в середину і просто до мене:

– Co pani za jedna i co pani tu robi?

Не було сумніву, що про мене знають, мабуть, хтось доніс. Треба щось говорити. Виправдовую себе тим, що я з Ляшок, дочка брата того господаря, що це моя рідня. Казала, що якраз повернулася з Німеччини і ніхто мене не хоче прийняти, ще й з малою дитиною, тому я прийшла до свого стрийка. Дзядзьо хотів постояти за мене, але вони на нього відразу з криком: «Ciebie nikt nie pyta, ty stary siedź cicho i więcej nie odzywaj się». Мене питають, де мій чоловік. Відповідаю, що я не маю чоловіка.

– To z kim ty miałaś dziecko? – допитуються.

Я прикидаюся дурненькою і кажу, що не знаю, як батько моєї дитини називався, бо, зрештою, сама не знаю на кого говорити.

– To zbieraj się i pójdziesz z nami, a tam wszystko będziesz wiedziała, i kto twój mąż, i czyje to dziecko. Tam wszystko wyśpiewasz jak ptaszek.

Виходять з хати, проводять обшук у коморі і в другій хаті. Один залишився на стійці. Я вдягаю на себе по дві пари одежі та приготовляю речі для дитини, яка саме прокинулася та почала плакати. Поляки знову увійшли до хати. Питають, як я називаюся і як називався мій батько. Думка працює швидко. Відпо-

відаю: Ганка Євнуш, а батько Михайло. А вони знову то саме: де мої документи, чому їх не маю. Я йому відповідаю, повторюючи ту саму історію, що й попередньо. Вони переговорили між собою, а тоді кажуть до мене, що я поки що залишуся тут у цій хаті, а як буду потрібна, то мене покличуть. Як тільки вийшли, я поспіхом зібрала клунок, дитину на руки, і з хати. Пішла до однієї жінки, яка жила на краю села. За три дні знову до того дзядзя прийшли поляки і питали за мною. Він сказав, що я пішла до Ляшок виробити собі документи. Зчинили крик, погрожували, казали, що вже знають, що це була за жінка, що це ніяка його рідня, а бандерівка з лісу, яку вже арештували.

– A teraz, stary, ciebie aresztujemy.

Але закінчилось тільки погрозами. Наступного дня знову ходили по хатах, шукали мене. Повернення до Ветлини стало неможливим. Довкола військо. Наші в село не заходили. Треба в цій ситуації якось самій собі радити. Вірніше, не самій. Розумію, що з дитиною не маю шансу, тому вирішила свою маленьку крихітку залишити в господині, а сама пішла до Маковиська. Там довідуюсь, що в селі нікого з наших нема. Йду до знайомого отця Вітика. Розповіла про свою ситуацію. Його брат відвів мене на присілок Скуратки, а звідти на присілок Ігнаші. Відкопала свій перстень і метрику та щасливо повернулась до Маковиська. Тут на мене вже чекав «Вуйцьо» (кущовий господар). Порадив мені, щоб у Ветлині не затримуватись – це небезпечно, що ліпше буде, коли заберу дитину і прийду до Вітика.

Раненько, разом з жінкою Пондрака, забравши дитину, польовими стежками прийшли ми до Маковиська.

До Вітика часто приходили повстанці. Серед них був «Байда». В його обов'язках була також і опіка над жінками-підпільницями. Він виробив мені докумен-

ти на цей терен, щоб поселити у польському селі і на якийсь час залегалізувати. Іншого виходу для мене в тих обставинах не було.

На Великдень 47-го

Невдовзі, на латинський Великдень 1947 року, прийшов мій чоловік і, поговоривши з «Байдою», порадив, що для мене ліпше було б виїхати на Лемківщину до його двоюрідного брата і там, на фальшивих документах, залегалізуватися, бо на цьому терені довго не протримаюсь з огляду на військові акції, які з кожним днем посилювалися.

Почалися антибандерівські акції. Мій чоловік відійшов разом з повстанцями на південь, на місце мого постою, а я в нашу Великодню суботу возом (віз мене брат господаря) вирушила до села Лазів. Лише два дні тут була. На другий день свят приїхав віз з Гаїв і я знову в дорогу, на старий терен І-го району. Тут також неспокійно, велись бойові акції. Наступного дня після мого сюди приїзду, до село увійшло військо. Почались обшуки, перевірка документів. І хоч це ще були наші свята, довелось взятись за роботу, щоб виглядало переконливіше, що ми поляки. Я прала, а господиня поралась біля хати (господар утік). До хати увійшли військові вже після ревізії, зробленої ними на подвір'ї. І знову те саме: «Dokumenty». Я, як звичайно, вигадую, що у мене вкрали документи, що я з сусіднього села Трудович, а тут перебуваю у своєї сестри (і показую на господиню), бо мене мати вигнала, тому що я з Німеччини привезла собі дитину. Вдалося. Повірили.

Але за три дні дають знати, що поляки йдуть до села з боку Хотинця і ведуть із собою арештованих. Щоб з ними не бачитись, беру вила і йду розкидати на чиєсь поле гній. Раптом стрілянина. Бачу, що в се-

лі щось горить. Біжу, як і всі інші, що були у той час в полі. У селі крик, стрілянина, поляки бігають, як божевільні, оточують хати, що вже у вогні, чекають на бандерівців, які мають вискочити з палаючих будівель. Дивимось, а наші хлопці вже втікають. Поляки кинулись за ними в погоню. Але наші, відстрілюючись, втекли. Поляки повернулись з нічим до села. Вогонь вже пригасав, і вони від'їхали, забираючи з собою одного вбитого і тяжко пораненого, який у дорозі помер. З наших вбито одного вояка з боївки, а другий – з відділу, що втік з криївки.

Дивимось, а від Кальникова знову біжать прикордонники. Оточують село. Ще не відомо, що хочуть зробити. Тривожно. Зараз, мабуть, почнуться арешти. Здаюся на Волю Божу, забираю дитину і проходжу біля поляків, які, на щастя, мене не чіпають. Щасливо добралась до сусіднього села Грушовичі, до батьків моєї господині. Тут також неспокійно, поляки тероризують населення, ходять по хатах, проводять обшуки, арештовують.

В останню неділю квітня 1947 року з боку Хотинця йде велика сила поляків. Уже не маю куди втікати, бо затримують навіть тих, які йдуть пасти худобу. Військові розійшлися по селі, грабують, арештовують. Виходжу з хати до стодоли, ніби за картоплею. Бачу, що вже йдуть до нас і у напрямі стодоли. Тільки хотіла вийти з картоплею на подвір'я, коли сталось непередбачене – впали другі двері. Поляк відреагував на це стрілянною, почав мене бити, щоб сказала, хто це утікав. Кажу, що ніхто. Розумію, що діється недобре, мене зараз арештують. Біжу до хати, забираю дитину, а вони б'ють, не дають дитини. Дитинка зчинила крик. Мене, копаючи, викинули з хати, б'ють. Майже заволокли на господарство Майського, у якого шукали криївку та його сина. Сюди зганяли всіх арештова-

них. Через людей переказую, щоб мені принесли дитину. Зробила це господиня. Принесла дитину і кусок хліба.

З хати вийшов поручник і звернувся до арештованих: «Która z was nazywa się Irena?». Мовчу, не признаюся (коли прийшла, назвалася Каською Грицко). Всі мовчали і він відійшов зі словами: «My się jeszcze dowiemy». Не було сумніву, що на мене хтось доніс, бо ніхто з арештованих дівчат не називається Ірена. Невеселі думки охопили мене, та ще й дощ почав падати, і мене, з огляду на дитину, забрали до хати. Сюди входить мужчина у супроводі поляків. Я його собі відразу пригадала – це українець з Полтавщини. Він служив в УПА у відділі «Крука», мав псевдонім «Оріх». Мене знає, бачив з «волошами» за машинописанням. Він непомітно приглядався мені. Вже не було сумніву, що це його робота – це він сказав, що я Ірена, бо мого псевда не знав.

Ця процедура повторювалась при кожному арештованому. Його приводили до кухні і через вікно показували затриманому. Він вирішував долю цих людей, своїм «винен» чи «не винен» виносив присуд.

Ще кілька разів той приглядався мені, але чи упізнав? Я була у старому лахмітті та ще й дитина в мене на руках. Мабуть, не знав, що маю дитину. Він був великою загрозою. Всіх, кого знав з цього села і про що знав, уже зрадив. Це через нього витягнули з криївки Вітика – політвиховника з його чоти (він був чотовим). Його привели до мене і питають, чи знає мене. Приглядався мені. Непомітно подаю знак, щоб нічого не говорив. Каже їм, що ні, не знає. Тоді мене питають, чи я його знаю. На моє щастя, господиня говорила, що ведуть Боднара Степана, тому кажу їм, що він місцевий, а мене не знає, тому що він ходив до «шкіл», а я собі проста баба з села.

Розумію, що моя ситуація щораз гірша. Треба утікати, бо викрутитись цим разом, мабуть, вже не вдасться, а найгірше, що цей зрадник тут. Помагаю господині біля кухні (її змусили варити полякам).

За мною не дуже дивляться і, користуючись цією нагодою, щохвилини, виходячи на подвір'я по воду, то по дрова, цілий час приглядаюсь, чи є стійки довкола хати, у якій нас тримали. До мене підійшов військовий, тримаючи курку. Каже мені спекти на другу годину пополудні. Взялась я до роботи. Кажу полякам, що мені потрібна цибуля до цієї курки, а в хаті нема. Нехай хтось з них піде зі мною і я десь між сусідами роздобуду. Вони переглянулись і кажуть: «Idź. Tylko prędko wracaj». Я пішла до сусідів, взяла дві цибулі та не повернулась, а пішла далі позичати, до другої хати господаря Підорного. З хати вийшла жінка. Голосно прошу у неї цибулю, а тихцем питаю, чи немає в неї поляків. Поляків там не було. Та жінка зняла з себе одежину, я переодягнулась та й пішла далі, бо тут заблизько, щоб сховатись.

Переходжу городами на дорогу. Тут стоять жінки. В них розпитую, де поляки. З того, що вдалось довідатися, розумію, що зі села не втечу. Тоді пані Сютрикова, у якої в 1945 році я квартирувала, сховала мене у своїй стодолі. Довго тут не могла переховуватись, бо багато жінок бачили, де я сховалася. По якомусь часі вийшла у напрямі поля з наміром йти на присілок Дібрів. Як мені було відомо, засідок у цій стороні не було. Раптом побачила, що з-за горбка, від Гаїв надходить військо, може з 40 вояків. Мене теж побачили, почали бігти і стріляти у мій бік. Вони вже зовсім близько. Утікаю навмання, в поле. Розумію, що далеко не втечу, ще дуже боліло побите тіло. Біжу у напрямі села. Ситуація безнадійна. Я пропала, адже в селі також військо, і ніде мені сховатись, як звір, загнаний в клітку – так себе почула.

Далі біжу, не оглядаючись. Минула одне подвір'я, друге. Тут дві стодоли – одна коло другої, а поруч них два шалаші. Чомусь майнула думка сховатись тут. Ще подумала, що може поляки «пролетять» і мене не зауважать. Розглядаюся, помітила діру. Втискаюся в неї, закопуюсь ногами і здаюся на Волю Божу, хай буде, що буде. Чую, що поляки вже тут, зовсім поруч, а деякі побігли далі, інші перекрикуються між собою: «Ona gdzieś tu jest». Роблять ревізію в стодолах, перекидаючи солому і сіно. Біля мене стояла стійка, тому тут не шукали. З усіх сторін доносились крики жінок, яких поляки били, допитуючись, де я сховалась, але не казали, бо не знали, де я пропала. До пізнього вечора поляки шукали маму, яка втекла від своєї дитини: «Jak ją złapiemy, to już sama nie pójdzie, tylko ją poniosą».

А коли врешті військові від'їхали, то ті жінки, які все ж таки знали про мене, почали ходити і кликати мене, щоб виходила, бо поляків вже нема. Не виходила, не була переконана, що все впорядку, а якщо цих жінок підіслали, щоб мене знайти, і коли я вийду, мене відразу зловлять. Різне передумала. А коли зовсім стихло, вилізла зі своєї криївки, бо вже більше не могла витримати, не знаючи, що з моєю дитиною, та й дуже боліло обімліле тіло. Вже зовсім стемніло, а може це мені в очах потемніло, і я присіла на землю. За хвилину, очунявши від пережитого, пішла туди, де залишила дитину, але раптом зупинилась від думки: а що, коли там засідка? Повернула до хати, де жила станична. Тут світилося, ще не спали. Підходжу до вікна, заглядаю, а вони колишуть мою дитину. Увійшла тихенько, але дитина, почувши мій голос, прокинулася, почала плакати і люди, що були в хаті, теж почали плакати. Від усього того мені стиснуло в горлі, але не заплакала, забагато сліз було б нараз у цій хаті. Допізна сиділи, розповідаючи

про пережите, про все, що тут сталося тої неділі, 27 квітня 1947 року. Розповідали, як поляки бавили мою дитину, як шукали мене, як дуже били жінок, про арешти та про зрадника «Оріха», а я їм – про свою втечу і схованку в криївці. На другий день всі з цікавості пішли подивитись на те місце, куди я втиснулась і переховувалася.

27 квітня, вечоріло, коли я пішла до Хотинця і там заночувала, а вранці наступного дня мене відвезли за Сян до знайомих поляків, яких сюди виселили більшовики. Їх зустріла по дорозі. Вони їхали до Хотинця за соломою. Від них довідалася про виселення всіх (без огляду на національність) людей у невідомому напрямі. Вони поїхали далі, а мені знайомий Казимир Худзік казав їхати до його хати. Через міст не могли проїхати, бо треба було мати перепустку. Мене відпровадила Марійка Булат – двоюрідна сестра мого чоловіка. Тут довідалася, що мій вуйко, від якого майже сім років не було жодної вісточки, тепер на «зємях одзисканих» в Ротицах коло Єленьої Гори (Ґіршберґ), там має німецьку господарку. Порадили мені їхати до нього, бо тут щораз гірше і не маю шансів далі переховуватись з дитиною. Але у мене не було ніякого бажання їхати до нього, бо він в поганих відносинах з моєю мамою. Мене пробували переконувати, казали, що він вже змінився, бо багато пережив у німецькій неволі. І я піддалася тим переконанням.

4 травня виїхала з Радимна до Єленьої Гори до Ротиц. Приїхала у вівторок. Вуйко мене не впізнав. Лише на третій день йому сказала, що я тут на фальшивих документах і нехай він до мене не звертається Ірина, а тільки Марися. Для нього це звучало загадково. Більше нічого йому про себе не розповідала, лише сказала, що приїхала до нього тому, що там відбуваються виселення, а я не хочу з усіма їхати і що

Ми зустрілись, щоб все життя йти розом. Ще скільки доріг перед нами? Ірина «Хуртовина» з чоловіком Іваном «Січем».

мій чоловік ще лишився в хаті, щоб дещо попродати і також незабаром приїде, десь тут влаштується на роботу. Так говорила, а в думках було інше: напевно вже ніколи не побачу свого чоловіка, а дитина батька.

12 травня прибігає тітка.

– Там іде якийсь чоловік, може то твій. Вийди йому назустріч.

Я тільки засміялась і кажу:

– Як іде, то прийде...

Не мала великої надії, що так станеться. Нараз чую його голос, це справді мій чоловік. Тітка нас залишила самих і ми відразу домовились з ним, як маємо до себе звертатися при людях, бо обоє на фальшивих документах.

У вуйка пробули ще два тижні, а потім від'їхали до Вжеща на роботу у фільварку. Недовго і тут затримались. Уже по двох тижнях треба було втікати, бо директором цього фільварку був жид з Перемишля, який дуже добре знав наші терени, а до того ще й друга проблема – мій чоловік погано говорив по-польськи і той відразу йому сказав: «Pan jest Ukraińcem».

Приїхали ми до Єленьої Гори. Замешкали в туристичному готелі. 12 червня приїхала група туристів (тільки жінки і діти). У мене склались дуже добрі відносини з господинею, ми любили собі поговорити. По кількох днях вона мені каже, що ця група викликає у неї підозру. Вони один про одного нічого не знають, а кажуть, що всі з однієї фірми «Бата» і то їх приватна прогулянка. Я цим зацікавилася. Почала з ними розмовляти і довідалася, що майже кожна з цих жінок має чоловіка в Англії. З ними був ще військовий. На 4-й чи 5-й день вони від'їхали і господиня мені каже, що її підозра не ослабла, що вона

зауважила їх тривогу і неспокій, а також те, що всі розраховувались доларами. Ми з чоловіком мали над чим задуматись, адже було зрозумілим, що це робота якоїсь тайної організації.

По двох тижнях знову приїхав цей військовий, але тим разом сам. Господиня від нього довідалась, що всі жінки вже у своїх чоловіків в Англії. Цією таємницею вона поділилась відразу, бо не могла її довго тримати у собі. Військовий тут мав переночувати ніч, але його плани чомусь змінилися і він тієї ж ночі від'їхав, сказавши господині, що за два тижні приїде з новою туристичною групою. Ми взяли цей готель в оренду, пробували утриматись тут якнайдовше, хоч це для нас було дуже коштовно. Розраховували, що тут вирішимо, що з собою робити далі.

Мабуть, це було 20 липня 1947 року. Тоді знову приїхав цей поручник, але тим разом одягнений в цивільний одяг. Дуже збентежився, коли не застав старої варшав'янки (господині). Я його затримала, сказавши, що в мене, як і у варшав'янки, може затримуватися. Він призадумався і залишився. Увечері прийшов ще з одним, а наступного дня приїхала жінка з трьома дітьми. Вона і зрадила мені всю таємницю, бо хотіла обов'язково довідатись, чи то справді можливо, щоб ці люди завели її до чоловіка. Я в делікатний спосіб переказала те, що знала, і вона у понеділок разом з ними від'їхала. Той поручник повернувся увечері того ж дня, і я до нього відкрито кажу, що не мусить переді мною скриватися, що я догадуюсь, що за прогулянки він організовує, а також сказала, що хочу відправитись з ним у таку поїздку, бо маю там рідню. Він на хвилину призадумався, а тоді каже, що раз я про все знала і не зрадила, то зробить мені таку прислугу і забере нас безкоштовно, тільки з умовою, що контрабандистів і німців

підплатимо самі. Виявилось, що можемо їхати вже наступного дня.

Однак довелось відтягнути наш від'їзд з огляду на брата, який ще перебував на Лемківщині. 28 серпня приїхав до готелю один з цієї групи. Назвав себе «Богданом». Сказав нам приготувитися на 2 вересня. Того ж дня «Богдан» повернувся із Згожельця, вже оплативши там нашу дорогу. Але ми не могли цього дня виїхати через те, що було велике переповнення у німця-контрабандиста. Треба було почекати до суботи. Приїхав «Богдан», а за півгодини з'явилися убовці й арештували Грицька разом з «Богданом». Ми з чоловіком опинилися у безвихідній ситуації. Що далі робити? Вирішили, що я сама залишаюся в готелі, а чоловік мусить утікати (його документи невпорядку), а я до суботи протримаюсь тут, бо в суботу мав приїхати контрабандист, який перевозив солонину. На наше щастя, він приїхав того ж дня. Пообіцяв нас забрати. Чекання ставало нестерпним. 3 вересня прийшов Грицько. Його випустили з тюрми, але наказали кожного дня з'являтися в УБ. Вранці Грицько з чоловіком пішли до якогось поляка, який їх мав переховувати до 6 вересня.

Наступного дня, це було десь біля 11 години, прийшов убовець, питав за Грицьком. Я пояснювала, що мій чоловік пішов туди, звідки приїхав його кузен, щоб звідти привезти характеристику про нього. Хоче звільнити хлопця, щоб даремно не сидів. Далі тому убекові казала, що кузен пішов на УБ замельдуватися. Пішов на 9-ту і до того часу ще не повернувся, може, його знову замкнули. Той вислухав мого крутійства та й пішов і більше не приходив.

Була субота, 6 вересня 1947 року. Усі четверо ми автобусом виїхали до Любаня, а вже звідти поїздом до Зґожельця. До вечора переховувались у лісочку,

Ірина, справа чоловік Іван Булат, зліва Григорій – брат Івана.

а коли стемніло, пішли до кордону і о 4-ій ранку перейшли його. Затрималися в одному німецькому готелі в Ґерліці. Два дні тут пробули, потім два дні пробирались через російську зону, пішки 20 кілометрів. Увечері 10 вересня перейшли з російської в англійську зону. Без всяких перешкод 11 вересня приїхали до американської зони, а 12-го вже були у Мюнхені. Тут затримались до 18 вересня у перехідному таборі. Цього ж дня приїхали до Реґензбурґа.

Ми йшли на Захід. Ще скільки доріг перед нами? Все рідне за нами. Чи повернемось колись в рідні сторони? Скільки ще несподіванок приготувала нам доля?..

Неволя з волею у парі

За розповіддю Катерини Сцібівовк-Кулик

Дивлюся на цей Божий світ і все дивуюся, скільки ж несподіванок він постійно готує нам, і як важливо не втрачати віри у його Творця, гідно йти дорогою життя, щоб потім, навіть через 78 років, не жаліти і не соромитись себе. Моїй появі (25.07.1925) раділи батьки (Марія та Іван), а сестра Марія спершу скоса споглядала, бо вся увага була зосереджена на мені – молодшій, і чекала, коли підросту. Нас виховували в українському дусі. Цьому сприяло не тільки те, що у наших Лучицях жили головно українці (з 60 хат тільки дві польські), а й особливе їх ставлення до свого, висока національна свідомість, читальня «Просвіта», активна позиція селян, особливо молоді. Тому, коли появилась нагода допомагати УПА – зраділа цьому. Спочатку була станичною, а потім зв'язковою. Діяла під псевдонімом «Надія».

Весною 1946 року влада розпочала агітаційну кампанію, метою якої було намовити українців до виїзду в радянську Україну. Агітація перейшла у застрашування, і, врешті, закінчилася «добровільним» переселенням українців на Схід. Завдяки солтисові панові Мєхові, з нашого села переселили лише декілька родин. Він поляк, який з прихильністю ставився до наших, робив усе можливе, щоб українців не виселяли.

Моя діяльність в УПА закінчилася у 1946 році. Це сталось пізньої осені, коли несподівано до нашої

Катерина Сцібівовк-Кулик – станична, зв'язкова УПА «Надія». Знімок з грудня 1965 р.

хати прийшли військові. Мама і сестра Марія в крик, благали і плакали, щоб мене не забирали, але надаремно. Мене завезли до Перемишля, кинули у пивницю УБ. Протягом трьох місяців тримали під слідством, допитували, били і знущалися: заганяли в карцер, а там темно, холодно, мокро і страшно, ні сісти, ні обпертись. Так майже дві доби стояла у холодній воді. Серце зігрівала тільки думка про рідних: як там собі радять, чи пробують мене витягнути з тої безнадійності?

Сталось так, що звинувачення проти мене складала моя товаришка. Під час слідства на допитах над нею дуже знущалися, застрашували. Не витримала і... сталось зло. Але, зрозумівши, в яку халепу потрапила сама і втягає мене, заперечила свої свідчення. Завдяки цьому і через недостатність доказів мене звільнили.

Була зима, кінець грудня 1946 року, коли повернулась додому. Тут довідалася, що маму і сестру теж арештували. Якийсь час тримали під слідством у Перемишлі в УБ. Їх загнали в тюрму, а в хаті залишилась 5-літня донечка сестри. Нею зайнялися сусіди.

Якось зиму перезимували з надією, що прийде весна і все піде на ліпше. Проте весна 1947 року принесла нові випробовування. Українців знову почали виганяти з рідних місць на чужину – тепер

на захід. Це був початок Акції «Вісла». Треба було швидко зібратись. Нас підганяли, дали тільки дві години на спакування. Приділили віз і ми скинули на нього все те, що встигли нашвидку зібрати, а у стайні сумно ричала корівка, щоб не забули про неї. Разом рушили в дорогу. Гнали нас пішки під конвоєм до Негрибки, далі до Пшеворська, де вже зібралось багато вигнанців. Люди і худоба втомлені, перестрашені. Ми не знали, куди нас женуть і що з нами буде далі. Тут, у Пшеворську, дуже метушились військові. Вони зі списками ходили серед нас і то тут, то там забирали когось, частіше молодих хлопців і дівчат. Тут арештували мене з сестрою. Мама залишилась сама з малою дитинкою (внучкою) на возі і коровою, прив'язаною до нього. А нас, групу арештованих, доставили до УБ в Перемишлі. Після кількох днів перевели до тюрми на вулиці Чарнецького. Відразу забрали на слідство. Мене допитували ряшівські слідчі. Вони були знані з особливої жорстокості й брутальності. Був серед них один людяний. Пам'ятаю, що мав прізвище Чорний. Завдяки цьому слідчому деяким нашим вдалось звільнитися. Мені з сестрою, на жаль, не пощастило, нас відразу зарахували в групу, яку везли до Явожна.

Після двох тижнів допитів в'язнів загнали у вагони, в яких раніше возили вапно, закрили і під наглядом охоронців кудись повезли. Цілий день у дорозі. Тільки під вечір вагони з гуркотом відкрили і нас, змордованих спекою, духотою і жахливими умовами «подорожі» погнали, як скоро вияснилось, до концентраційного табору в Явожні.

Відразу загнали в лазню, переодягнули і повели в бараки. Так розпочалось наше життя за колючим дротом. Разом з сестрою я опинилася у другому приміщенні бараку номер 10. На слідство нас не забирали. Але через два тижні, не знаю чому, пере-

вели до іншого бараку і там почали викликати на допити. Може з п' ять разів мене забирали, допитуючи, за що я сиділа в УБ у Перемишлі.

Пригадую, що до табору приїжджав слідчий Чорний з Перемишля. Переслуховував Ірину Пайташ, після чого вона вийшла з в'язниці. Правдоподібно це була його заслуга.

У нас з сестрою теж був особливий випадок, коли переслуховував якийсь дуже «ввічливий» слідчий. Попросив нас сісти з обох сторін біля нього і в нашій присутності переглядав акти. Час від часу про щось, ніби не по справі, питав. Потім сказав, що незабаром нас випустять. Зраділи ми з Марією. Вона так тужила за дитиною, тепер її врешті побачить, притулить. Але не так сталося, як нам пообіцяли. Незабаром мене знову викликали на слідство і дуже жорстоко поводилися. Кричали і били ніжками від табуреток, впереміжку сипались питання, а коли втрачала свідомість, поливали водою, і знову били куди попало. Двоє сиділи за столом, переглядаючи якісь папери, а двоє катували. Від сильного удару і шарпанини не втрималась на ногах, впала. Один з них підійшов, став наді мною і я почула: «Już nie krzycz! My ci jeszcze raz damy i będzie dość. Wtedy będziesz mówiła prawdę».

Потім ті двоє може втомилися, катуючи мене, бо перестали бити і відійшли. А ті, що сиділи за столом, почали питати. Ледве жива вийшла звідти. Коли відходила, ще почула: «Co za cholera! Skąd taka twarda ta Ukrainka?»

Ледве доволоклася до бараку, впала на нари. Підбігла сестра і, налякана моїм виглядом, розплакалась, примовляючи:

– Що вони з тобою зробили! Чи то люди?! – і вже спокійніше, підбадьорюючи, потішала: – Але не бійся, вийдеш з того, ще все буде добре.

Сестра та інші дівчата усю ніч доглядали мене, прикладаючи компреси і підтримуючи на дусі, щоб не піддавалася. Мені стало трохи легше, але ще не мала сил рано вставати і йти на роботу. Я працювала у швальні, де робота була організована цілодобово (у три зміни). На моїй шефувала жінка полька, а керівником усіх майстерень був мужчина у цивільному, жид. Винятковий людиноненависник. Немало знущань і лихих принижень зазнала від нього. Рано я не пішла до майстерні, лежала в бараку, а під вечір він наказав військовому забрати мене і завести до карцеру, який місився в бараці біля лікарні, що неподалік бараків з німцями. Може зо дві години я пробула у темному і зимному карцері, коли прийшов керівник робітні (військовий, дуже порядна людина) і відвів мене до мого бараку. У цьому карцері довелось мучитися багатьом. Знаю, що там сиділа і Олена Лебедович з Перемишля. На другий день вже з самого ранку пішла до лікаря, бо у мене на лиці після тих катувань появились якісь плями.

Крім тяжких допитів під час слідства, у концтаборі, були ще й інші методи знущання: щоденна «муштра», «апель», бігання навколо бараку, довгогодинне тримання цегли на витягнутих руках, скакання «жабкою» та інше.

Тут наше життя було чітко запрограмованим і проходило за принизливими законами, згідно з якими в'язень був приречений на існування, позбавлене людської гідності.

Пригадую, як до концтабору привезли двох повстанців – «Лісовика» і «Остапа» із сотні «Бурлаки». Їх «виставили на показ», а нам наказали проходити перед ними, мабуть, для того, щоб розпізнавали когось. Вони мене знали, але не видали. Під час цього «параду» біля нас з сестрою опинилася одна дівчина. Була дуже стривожена, просила:

Rejonowa
w Krakowie.
Dnia 30-XII-1947 r.

ZAŚWIADCZENIE Nr. 00132

Zaświadcza się, że Ob. Lubiczska
Helena c. Jana
urodz. 25. VII. 1925 w Lwowie
został w dniu dzisiejszym zwolniony z aresztu
z dyspozycji Wojskowej Prokuratury Rejonowej
w Krakowie. — Wymieniony(a) udaje się do
miejsca swego stałego zamieszkania.

Посвідка про звільнення з концентраційного табору у Явожні.

– Закрийте мене. Я сестра «Хріна» – Рузя. Вони мене знають. – Ми її заслонили собою і вона перейшла. Але потім її кудись забрали і більше про Рузю я не чула.

Мене і сестру звільнили наприкінці грудня 1947 року, вже після латинських свят. Тоді звільнили більшу групу, і усіх нас відвезли до поїзду. На дорогу кожному видали по куску хліба і консервній банці. У поїзді ми знаходилися під наглядом «хранителів» (озброєних військових). У Щеціні завезли до PUR (Państwowy Urząd Repatriacyjny). Наступного дня всіх нас повезли на вокзал, а там у поїзд – і знов у дорогу. Тепер до Лобеза в УБ. Там нас поділили на групи кому куди і повезли по селах шукати своїх родин. Аж під вечір у селі Будзіще біля Лобеза ми з Марією віднайшли маму. Застали страшну біду, але тішилися, що ми знову разом.

Жилося важко, не тільки тому, що біда панувала, але ще й тому, що були під тиском переслідувань, постійно стежили за всіма нашими, навіть тими, що вже відсиділи в тюрмах і тими, що народилися на

Марія Сцібівовк – мати Катерини. Померла у 1976 р.

західних землях. У червні 1950 року мене знову (вже втретє) арештували. Це сталось пізно увечері. Ми сиділи за столом, коли постукали у двері. То був грізний стук, ми відразу відчули біду. Мене забрали до Лобеза на УБ. Звинувачували у співпраці з УПА. Усю ніч допитували. Наступного дня повезли до Щеціна. Знов переслуховування на УБ.

Ще до останнього мого арешту прийшов до нашої хати у Будзіщі убек. Пропонував мені якусь співпрацю. Я рішуче відмовилась. І тепер тут, у Щеціні, у коридорі УБ, ми з ним знову зустрілися. Підійшов до мене той убек-агітатор і зневажливо кинув:

– No i co? Nie chciałaś słuchać ojca i matki, to teraz posłuchasz psiej skóry, – майже просичав мені в лице.

Під час слідства чомусь домагалися, щоб я підписала наказ про мій арешт, т.зв. «санкцію». Я відмовилася. Тоді слідчий подивився на мене своїм пронизливо-протяжним поглядом, постукуючи під час цього пальцем по столі. Потім на хвильку задумався і тоді рішучим жестом натиснув кнопку. Увійшли двоє службовців і замість мене поставили свої підписи як свідки, бо я відмовлялася зробити це.

Катерина і Михайло Кулики біля своєї хати у Торонто.

Слідчий, крутнувшись на своєму кріслі, задоволено сказав: «Podpiszesz czy nie podpiszesz, to nie ma znaczenia. I tak będziesz siedzieć». Ще три місяці тримали мене у цій тюрмі, а потім, десь на початку жовтня, нас (3 жінки і 5-х мужчин) під конвоєм поїздом повезли. Ще не знала куди. Разом з нами їхав хлопчина з Кальникова. До арешту він жив у Щеціні, потім переховувався в Лобезку, що неподалік мого села. Не знаю за що його арештували. У дорозі про це не розмовляли.

Привезли нас до Ряшева. Тут ще кілька днів тримали під слідством, а потім повезли до Перемишля. І знов функціонери УБ, слідство. Тут під час допиту мене тяжко побили, особливо сильно по голові пістолетом. Ще три місяці тривало слідство. Не маючи жодних доказів моєї провини, звільнили. Повернулась я до своїх рідних у січні 1951 року, якраз на наші Різдвяні свята. Колись вони були такі радісні, а тепер нам так сумно.

Життя дарувало мені й приємні хвилини. Я зустріла Михайла Кулика (діяв в УПА на Любачівщині під псевдонімом «Лис», також в'язень польських

Перша по багатьох роках розлуки зустріч з друзями у Зені Максійчук в Канаді. Зліва: Катерина Вітко-Стах, Анна Козак, Параня Ротко-Грицай, Зеня Гонтарська-Максійчук, Ірина Стисло-Костів, Катерина Сцібівовк-Кулик, Петро Максійчук і незнана особа. За ними зліва: Симон Костів і Михайло Кулик. Знімок з 1980 р.

В Оттаві під час святкування 35-ліття створення Товариства бувших вояків УПА в Канаді. Зліва: Микола Кошик, його дружина Аделія, Катерина Кулик з чоловіком Михайлом. Справа: Микола Коцур, Юрій Рибчинський, Марія Сивак і її чоловік Роман. Знімок з 1987 р.

З друзями в Торонто. Другий зліва Микола Кошик (голова Товариства бувших вояків УПА в Канаді), далі – Михайло Кулик, Катерина Кулик і Станіслава – дружина Йосипа Мици (голови Спілки українських політв'язнів сталінського періоду у Польщі). Знімок з 2003 р.

тюрем). Ми повінчалися і Бог обдарував нас двома донями.

●

Дорога на Захід не закінчилась для нас у Лобезі. Разом з цілою родиною 11 листопада 1960 року ми виїхали до Канади. Це рішення покинути Польщу прийняли без вагань, бо ні я, ні мій чоловік не бачили тут перспективи для себе, ні майбутнього для наших дітей. Бо у цій країні над українцями висіло клеймо «злочинця», яке підсилювалось пропагандою і політикою держави в тому часі, коли бути українцем було не тільки не вигідно, а й небезпечно.

«Надія» відійшла з надією

У четвер, 4 березня 2004 року перестало битися серце «Надії». Така сумна звістка надійшла з Канади від Її друзів і стало мені дуже сумно. Ще одна душа, замріяна в Україну, повернулась до Бога, залишаючи у цьому світі рідних, близьких, знайомих, свій біль, зазнані кривди, пам'ять прожитих днів, складених у роки, а прожила їх 79.

Народилась Катерина на Перемищині в селі Лучиці 25 липня 1925 року. Була молодшою дочкою у Марії та Івана Сцібівовків, які, виховуючи дітей, дбали про те, щоб вони росли свідомими українцями. Потім Катерина це зерно любові, засіяне в її душі і дбайливо голублене батьками, пронесла через життя в гордій поставі, відвазі, вразливості на несправедливість, а коли прийшов час стати в обороні українства, свого народу – включилась у визвольні змагання. Спочатку була станичною, а згодом зв'язковою УПА. Пізньої осені 1946 року арештована, перейшла тяжкі слідства, катівні допитів, а будучи загнана в концтабір у Явожні, разом з сестрою Марією зазнали принизливої долі невільника. Наприкін-

ці грудня 1947 року віднайшли маму аж на Щецінщині (результат Акції «Вісла»).

Війна давно закінчилась, але не для українців, яких і далі поляки переслідували. У червні 1950 року знов арештована і знов слідство. Спершу в Щеціні, потім у Ряшеві і Перемишлі. Знов допитували, катували, але не зломили Її сильного духа. У січні 1951 року на Різдвяні свята вийшла з тюрми. Починала життя з клеймом «ворог народу». Важко було б нести цей тягар, коли б не Михайло Кулик – такий як вона – українець, воїн УПА (діяв на Любачівщині під псевдонімом «Лис», в'язень польських тюрем). Вони зустрілися і побралися. Отримали шанс на життя у вільному світі, у листопаді 1960 року прибули до Канади. Обдарував Їх Бог двома дочками, друзі допомагали «стати на ноги». Згодом вони допомагали іншим. По літах дочекались великої радості – Самостійної України.

З Катериною Кулик я вперше зустрілась в Торонто у 60 річницю УПА, коли з друзями з Товариства колишніх вояків УПА Канади святкувала цю величаву дату. Вся Її постать сяяла гордістю і щастям. Казала: Таке велике свято маємо. Ми дочекалися! А буде ще краще, – раділа Вона.

Розумію, що кожен з нас має відведений час тут на землі, що колись... приходить такий момент, коли треба відійти назавжди, а ті, хто залишиться, огорнені жалем розлуки довго сумують, пам'ятаючи Їх. Мій смуток великий ще й тому, що не допомогла здійснити ті мрії: Пані Катерина дуже чекала на появу II тому «Віри надії, любові», де будуть розповіді про Неї і про інших українок з подібними долями. Допомагала як могла, щоб ця книжка появилася, але...

Відійшла з надією «Надія» (псевдонім з УПА), а нам залишається пустка, яку будемо старатись заповнити пам'яттю про Неї.

Марія Паньків

Наказ пам'яті

За розповіддю Стефанії Федак-Когут

Дивна ця пам'ять. То приколише або й приспить давні події з життя, а то як блискавка раптом воскресить дуже виразно картини з минулого. Часом – такі милі серцю, що хочеться їх затримати і, напружуючи пам'ять, притягнути чудові миті, ще і ще пережити молодість, давнину. По-іншому з важкими спогадами. Хочеться забути, відсахнутись від них – тягару пам'яті про трагедію мого рідного села, моєї Павлокоми. Серце стискається, накочується сльоза, нестерпний біль пронизує душу. Не хочу повертатися туди. Але пам'ять вперта, бажає, вимагає оживити минуле, наказуючи: «Пам'ятай – бо ще живеш!»

Що ще пам'ятаю і що старші та мама розказували

У тому місці, де Сян повертає від Динова на Перемишль, розкинулась Павлокома – дуже гарне село у чарівному місці на землі, як маленький рай. Тут я прийшла на світ Божий. Батьки, Григорій і Катерина, встигли розбагатіти на шестеро дітей: найстарший Михайло, потім – Андрій, Зонька, Володимир, Осип і я – наймолодша.

Павлокома розташована в оточенні польських сіл: Бартківка, Дилягова, Сільниця. Зі сторони Бартківки міститься польська колонія. Через неї йшла дорога

Стефанія Федак

на Динів. Було в селі і кілька мішаних родин, а також польських: Бурки, Ковалі, Дячинські, Рудавські. Усіх не назову, бо вже не пам'ятаю, я тоді була ще мала.

●

У 1940 році шістьох хлопців з нашого села, серед них і мій брат Михайло, москалі забрали до Червоної Армії. Тоді брат відійшов з дому назавжди і слід за ним пропав. А сестру Зоньку і брата Андрія німці забрали до Німеччини на примусові роботи. Зоні якось вдалося відпроситися у бауера і на кілька днів у відпустку поїхати додому. Поїхала і вже до нього не повернулася. Та на цьому справа не закінчилася. Почали її шукати. Приїхала до нас польська гранатова поліція, але сестра встигла сховатися. Не знайшовши її, забрали з хати маму і тата. Повезли їх до Динова, кинули у в'язницю. Сестра хотіла рятувати батьків, але сусіди порадили не зголошуватися: «Не йди, – казали, – побачиш, що вони їх випустять».

Так і сталося. Протримали їх майже два тижні і відпустили. Шукаючи сестру, поліція ще довгий час не давала нам спокою, з'являючись в різну пору дня, навіть пізно увечері.

Як тільки батьків випустили – сестра відразу ж перебралася до села П'яткова. Там вступила до УПА. Діяла від 1945 до 1947 року переважно на терені села Воля Володзька під псевдонімом «Ліда». Була санітаркою по криївках, по хатах, допомагаючи пораненим бійцям і хворим на тиф, який тоді розшалівся.

Разом з сестрою працювала Оля Коштовська «Калина» (про неї написано у першому томі «Віра, Надія, Любов»). Це була тяжка і небезпечна робота. Дівчата весь час мали контакт з хворими, тому не уникнули тифу, але якось, дякувати Богові, з того вийшли, вижили. Сьогодні сестра Зонька «Ліда» живе у Польщі, а Оля «Калина» – в Америці.

Брат Андрій до кінця війни був у Німеччині. І весь той час ми про нього нічого не знали. Тільки потім Іван Федак сповістив нам, що Андрія, як і багатьох інших, після закінчення війни москалі вивезли на схід – в Росію чи в Україну, звідки він утік і вступив до УПА. Діяв під псевдонімом «Остряниця». Десь у якомусь бою загинув.

●

Польські бандити «розгулялись». Переважно увечері вони розпочинали стрілянину. Усе частіше нападали, грабували і знущалися над мирними людьми, особливо над тими селянами, що мешкали осторонь села. Так сталося і з родиною Івана Федака та ще кілька інших родин потерпіло.

Вже за тиждень до тої суботи 3 березня 1945 року, про яку моя розповідь, нападали майже щодня і переважно в обідню пору. Бандити йшли селом і, починаючи розбій, вибивали по хатах вікна, били всіх, хто тільки попадав їм на очі, під руки.

І нас не оминуло це лихо. Одного дня, увірвашись до нашої хати, бандити відразу, без «вступного сло-

ва», схопили маму і почали над нею знущатись – били прикладом від кріса, копали ногами.

Я дуже налякалася, кричала і плакала зі страху і з жалю, бачачи, як терпить моя мама.

Розбої і грабежі не припинялися. Бандити видумували собі усе нові «забави». Одного дня до хати Теодора Федака вкинули гранату. Тоді його жінку і дві доні тяжко поранило. Найбільше постраждала Мінодора. Їй було, може, з 14 років – ровесниця мого брата Осипа. Бідна дуже мучилась і до вечора померла. Біда спіткала і Надію Дзівік. Ми з нею однолітки. Кудись ідучи, вона почула постріли і почала утікати. Додому ще далеко, тому забігла до Федаків і там від розриву гранати була поранена в руку.

У хаті в Федаків велика трагедія. Треба похоронити дочку. Батько померлої Міні пішов до священика Володимира Лемця порадитися, як в тих умовах доню поховати. І священик відповів: «Зараз тяжкий час. Справжніх похоронів не буде. Зробіть якусь труну і закопайте коло хати. А як ця біда мине, трохи заспокоїться, тоді й поховаємо її як належиться». Послухав цієї ради Теодор. Ночами робив труну для дочки.

Міню одягнули у вишивану суконку. Про все це добре знаю, бо ми жили недалеко тієї родини і я бачила Міню у труні. Потім бандити здерли з мертвого тіла Міні вишивану суконку, а її старшу сестру Льоню і їхню маму Терезу замордували, бо вони були тяжко поранені і не могли втекти. Тільки Теодор Федак десь сховався, тому й залишився живим.

Весь одяг, що бандити пограбували у цій хаті, занесли до Бєльця. У нього зробили собі бандитський штаб. Там також мордували людей. За хатою Бєльця розстріляли родину Коштовських – Йосифа, Анну і їхню доню Марію, а також жінку Івана Федака

і його 14-літню доню Ганю та ще багато інших селян. До того штабу загнали дітей Володимира Трояна з Підливки, а його жінку вбили. Володимир десь сховався, тому й вижив. Притягнули сюди і дітей Трояна: Ірину, їй тоді було, може, вісім або дев'ять років, чотирирічну Орисю та зовсім маленького, дворічного Івася. Ту вишивану суконку, здерту з покійної Міні, один з бандитів дав малій Орисі. Потім, коли ми перебували в селі Гута, я бачила, як ця дитина в ній ходила. Дивно те виглядало, бо суконка була на неї завелика. Цей образ залишився у моїй пам'яті до сьогодні.

●

Ця ж субота, 3 березня 1945 року. Було ще дуже рано, коли банда оточила село. На дверях хат, де жили польські сім'ї чи мішані родини, були причіплені картки – це означало, що тут поляки.

Бандити вривались до хат як шалені. По-звірячому розправлялись з усіма, хто там був: убивали на місці або цілими родинами заганяли до церкви, деяких до читальні, а ще інших у бункер, і мордували.

Наша хата стояла поблизу дороги, що вела через село. Неподалік з одного боку була школа, а з другого – мешкав сусід Стефан Вацяк.

Тієї ночі ми ночували у льосі, бо в хаті залишатись було небезпечно, та й вікна нам повибивали. Льох знаходився за хатою, міцний, збудований з бетону, зверху земля. Весною він поростав травою й квітами. Позаду нього знаходився отвір, через який зсипалося картоплю на зиму. Спереду було двоє дверей. Так у нас льохи будували, щоб взимку картопля не мерзла.

Ховаючись від бандитів, ми забрали до льоху перини та все, що треба, і мама, я, брати Володимир та Осип, пішли спати туди. Брат Володимир мав тоді

18 років, а Осип 14. Тато прийшов до нас пізніше, бо мужчини допізна ходили по селу, вартували. До льоху я взяла свого маленького песика, дуже любила його і шкода було залишати самого в хаті. Тато встав дуже раненько і вийшов на подвір'я. Але відразу вернувся до нас. «Від Соколика іде банда, аж чорно», – сказав пошепки. Соколики були вуйками Івана Федака, жили на Гірці.

Майже через хвилину бандити вже були коло нашого льоху. Ми чули, як вони бігають по подвір'ї, наче скажені пси. Почали добиватися до перших дверей. Шарпали, копали, ричали. Врешті відчинили. Тоді почали зривати другі. Не вдавалось. Побігли до отвору. Відбили діру і хтось, тішачись, кричав: «Trzeba rzucić granat!».

– Перейдіть під мур, – тихо сказав нам тато.

Я з мамою підсунулися під одну стіну, а тато і брати – під другу. І тут я зауважила, що мій песик залишився на середні льоху. Хотіла його забрати, але не встигла. Бандити щось нам вкинули. Не знаю, що то було, бо нам нікому нічого не сталося. Тільки, коли кинули те «щось» – спалахнуло полум'я, як вогонь, і швидко згасло. Раптом песик почав дуже пищати. Тоді бандити знову почали добиватися до нас, стріляти через двері. Маму поранили в ноги вище колін. Вона стогнала і казала, що їй дуже гаряче. Бандити далі рвалися до дверей, але не могли їх відчинити. «Wyłazić!» – кричали до нас. А потім...

Почали нас витягати з тої схованки. Володимир не хотів вийти, впирався, а вони його били багнетом по голові, по ногах, страшно покалічили, посікли усе тіло. Мене витягнув один і каже: «Pokaż kryjówkę!». А я плачу, кажу, що не знаю. Загнав мене на гірку, де були дві хати. «Szukaj karabinów!» – кричав той бандит.

Я увійшла до однієї з хат, а там... О, мій Боже!

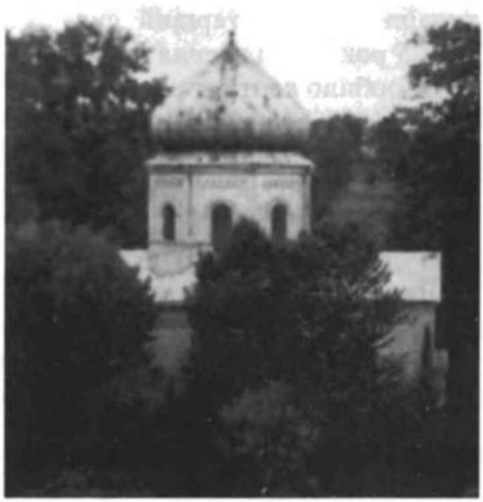

Такою була церква Покрову Пресвятої Богородиці у Павлокомі. У 1965 р. її зруйновано дощенту місцевими поляками.

У хаті вже нікого, тільки старенький дідусь лежав посеред кімнати. Забитий, око наверх вилізло, багато крові. Я вийшла з хати, стала під стіною і такий страх мене огорнув, що зуб на зуб не попадав, а ті бандити бігають, стріляють, крики, шал...

«Чи я ще на землі? Чи це вже пекло?» – крутилось і паморочилось у моїй бідній голівці. Бачу, женуть мою маму і братів Володимира та Осипа. Я до одного бандита кажу, що там іде моя мама, що хочу до мами. «To idź!», – відказав, не довго роздумуючи.

Побігла я до мами. Тата з нами вже не було, його ще біля хати забив з пістолета бандит Копацький з сусіднього села Сільниці. Володимир був весь у крові, ледве йшов. Мама теж мала обидві ноги страшно закривавлені.

●

Вже біля церкви я бачила Рудавських (називали їх в нас «до Тодиря»). Рудавський ішов зі своєю жінкою і чотирирічним хлопчиком. Він забрав дитину від

жінки, а її повели за церкву і вбили, бо вона була українкою. Найстарший син Рудавського Андрій з 1925 року народження пішов до УПА. Потім, коли УПА робило контратаку на Павлокому та інші польські села (Сільницю, Дилягову, Бартківку) – спалили їх. Андрій Рудавський розшукував свого батька, хотів убити його, щоб помститися за маму, але не знайшов.

●

Якраз десь перед тією страшною акцією на Павлокому пішло до УПА кілька хлопців з нашого села. Вже не пам'ятаю їхніх прізвищ, пригадую лише, що були в УПА Петро Потічний та Іван Коштовський. Вони втекли до інших українських сіл. І добре зробили, бо коли б залишились у Павлокомі, то, правдоподібно, потрапили б катам у руки. А так, дякувати Богу, живуть і донині.

●

Бандити бігали по селу з ціпами в руках. Заганяли людей до церкви через маленькі двері, що вели до ризниці, бо великі – чомусь були зачинені. Перед дверима зробилася калабаня. У тому місці було найнижче і там зібралося досить води. Люди йшли і місили ту воду з землею. Коли нас заганяли до церкви, я бачила як у тій калабані лежав Володимир Петрович (називали ще «до Польного»). Він недавно вернув з Німеччини, де був на примусових роботах. Там захворів на сухоти. Був дуже хворий і немічний. Тепер не мав сил вибратися з тої калюжі. Був майже роздягнений, лише в сорочці і кальсонах. Жалісно це виглядало. Але ніхто не спромігся допомогти, не було як. Донині перед очима його безпомічна постать. Нарешті хтось його переніс і положив біля плоту. Він вже не міг навіть стояти, був такий ослаблений. З тієї хати в живих не залишилося нікого,

а було усіх шестеро – батько, мати, Володимир, Марійка, Мірко та Орест.

●

У церкві же було багато людей. Священик відправляв Службу Божу, люди молилися. Брат Володимир, страшно покалічений, впав відразу за лавками і так лежав. Священик Лемцьо підійшов до нього, дав Святе Причастя, а потім Володимира забрали і кудись понесли з церкви, бо вже сам не міг іти.

Потім по черзі людей заганяли до приміщення, де священики тримали фелони. Там їх роздягали. Коли мене з мамою туди вштовхнули, там вже була досить велика купа різного вбрання. Мама мала ліпшу спідницю під сподом, а гіршу зверху (так багато людей ховало вбрання, дещо ліпше одягали під спід, а поверх гірше, щоб переодягнутися у неділю). Не здерли з неї, тому що була дуже закривавлена, а кров і далі текла. Мама ще мала хустку, яку в неї забрали. У тій кімнаті сиділи чотири бандити і дві жінки чи дівки, котрі роздягали людей.

●

Почали нас сортувати. Спершу виводили надвір за церкву мужчин. Там їх били і мучили, виламлювали руки, вирізували хрести на грудях, а потім заганяли на цвинтар і розстрілювали.

Наступними з церкви забирали самотніх жінок і дівчат, а під кінець – дітей: хлопців від 7 років, а дівчат від 10. Ставили по двоє, як на прогулянку, і гнали на цвинтар. Там усіх розстрілювали.

Я з мамою сиділа в лавці, коли один з бандитів спитав, вказуючи на мене: «Ile ma lat?» Мама сказала, що вісім. І мене лишив. Насправді я мала вже більше, але мама так сказала і це мене врятувало. Багатьох моїх ровесниць тоді розстріляли.

Северка Вацяка, сина Стефана і Катерини, так

Катерина Федак з дочками Софією (зліва) і Стефанією.

страшно скатували, що вже не міг іти. Двоє бандитів взяли його попід пахи і повели через церкву, мабуть, спеціально, щоб усі бачили і боялися. Северко ледь чутно три рази покликав «мамо», і впав. Його відразу ж винесли. Мама рвалась до сина, але інші бандити не допустили. Вона мала коло себе ще двоє дітей – Осипа у моєму віці і молодшу Олю, а найстаршу доню Гелюню, чоловіка і молодшого від Северка Володимира також розстріляли.

Коли залишилися тільки жінки з малими дітьми, один з бандитів став посеред церкви і щось говорив, але я не все запам'ятала, тільки те, що вони дарують нам життя і що поведуть нас в українські села.

•

Вже смеркало, коли нас (жінок з дітьми) погнали до Селиськ. Вели через село. Коли проходили біля нашої хати я вбігла до неї, щоб взяти мамі щось на ноги, бо вона була боса, і я теж. У хаті пусто, все пограбовано. Не було ані стола, ані ліжок, тільки солома з сінників порозкидана, і образи, позривані зі стін, лежали на землі. Я швидко вибігла з хати і долучилась до групи вигнанців, до мами.

Вже ми дійшли на Гуцуву скалу (так називалася дорога, яка вела на Дилягову), і там бандити забили

Розалію Видру та ще дві старенькі бабуні – Анну Саджуґу і Єву Карпу. Так поступали охоронці, які нас супроводжували, з тими, хто знемагав і, ледве плентаючись, відставав, залишаючись позаду, вже не маючи сил іти далі. Один з бандитів мав «жорнівку» і нею бив, поганяючи. Я дуже переживала за маму, весь час тягнула за руку уперед, щоб не відставала.

За нами йшла дівчина-каліка. Називалася Стефанія Вацяк. Вона взагалі не ходила, тільки совалася. Була дуже побожна, вишивала різні речі для церкви. Сестра Рузя несла її всю дорогу аж до Селиськ. Рузя була заміжня за Йосифом Саджуґою, мала 4-річну доню Марисю. Несучи сестру, Рузя дуже пересилилася і невдовзі після того тяжкого походу померла, а її сестра залишилася живою.

Гнали нас через Дилягову до Добрівки. В Добрівці почалась стрілянина, але десь у повітря стріляли, бо нікого не вбили. Ми налякались, почали кричати. Стрілянина утихла. Нас погнали далі. У Селиськах розділили по хатах. В одній було нас одинадцять осіб. Спали ми на соломі просто на землі. Дали нам щось їсти. Вже не пам'ятаю навіть, що то було. Трохи зігрілись.

Рано повставали. Була неділя. Випав сніг аж до колін. Хто міг іти, то вже з самого ранку пішов на села Володж, Поруби, Гута, Ясенів, Нетребка (частина села Явірник Руський) та інші, а хто не міг – відвозили саньми, бо серед нас було багато босих. П'ять жінок відморозили ноги. Серед них: моя мама, Олександра Мудрик, одна з Лисаківки, жінка священика Надія Лемцьо (згадую про неї з вдячністю, бо вона мене навчила писати й читати). Моя бідна мама особливо терпіла, бо не досить, що була поранена в ноги, то ще й відморозила їх. Я також ішла боса, але якось не відморозила, тільки було мені дуже зимно в руки, я не мала де їх подіти. Було

Іванка Приндяк, Юлія Коштовська і Стефанія Федак (справа) на «ziemiach odzyskanych». Знімок з 1947 р.

тоді так холодно, що навіть тепер як згадаю, то робиться мені зимно. Забути такого не можна.

З моєю мамою було щораз гірше, і вже з тої соломи не встала. Аж на третій день забрали нас польські селяни і саньми повезли до перехрестя, де вже чекали інші сани і моя сестра Зонька «Ліда» та ще кілька повстанців. З ними теж був лікар. Завезли нас до села Нетребки до Хоростинського. Там було шестеро дітей. Лікар промив мамині рани, забандажував і на другий день усіх тих 5 жінок з відмороженими ногами повстанці повезли до Перемишля в лікарню, а я залишилася у Хоростинських.

●

На наш Великдень мама повернулася з лікарні і ми перейшли жити у Поруби на Майдан до Куцабів. Тут застали тільки вдову з двома дочками і сином. Діти вже дорослі, але неодружені. Моя мама допомагала в господарстві, я пасла корів.

Потім ми перебралися до Гути і замешкали в Осипа Туцького, котрий жив зі своєю мамою і сестрою Марійкою. Люди були дуже добрі, допомагали нам як і чим могли. Разом з ними ми переживали усі злидні того часу. Два роки так мучилися, ховалися,

втікаючи у ліси разом з тими людьми. Ні вдень, ні вночі не було нам спокою, бо нападали і бандити, і військові. Військо своїми діями нічим не відрізнялося від банд, може лише тим, що були в однакових уніформах. Вони несли нам загрозу, грабували, вбивали, заганяли до тюрем, у катівні. Так тривало аж до часу виселення на «ziemie odzyskane».

●

Навесні 1947 року прийшла нова біда – нас виганяли з рідних земель. Протягом 24-х годин ми мали бути спаковані. Фірманок не давали. Ті, що ще мали якого коня – запрягали його до воза, на який по кілька родин складали свої клунки, а дещо менші клуночки брали на плечі, і з тими вирушали в дорогу, гнані Військом Польським через Сян до польського села Вара. Там нас за колючими дротами під голим небом тримали, здається, два дні і дві ночі. У цьому часі сюди приганяли все нові і нові групи людей, а тоді усіх нас направили до Сянока. Зганяли на оболонь коло Сяну, і знов під голим небом. Два тижні зганяли сюди людей, а як зібрали на повний транспорт – загнали в товарні вагони і повезли...

Це вигнання нанесло нам велику рану, яка не гоїться вже п'ятдесят сім років, ятрить. Цього, може, не відчуває наше молоде покоління, бо, слава Богу, особисто не пережило цієї трагедії, а якщо й знає про неї, то тільки з переказів, спогадів дідів, батьків. Це був акт страшної зневаги до українців, нашої історії. Його заплановано для нищення нашого майбутнього.

Але так не сталося. Ми є!

Щодня дякую Богові за те, що дозволив мені дожити днів, коли проголошено незалежність України. Вже відсвяткували ми її 13-у річницю. Так багато

Подруги Стефанія Федак (зліва) і Єва Должицька.

Побіч: сестри Софія Федак Ворубель і Стефанія Федак-Когут.

Жінки з Павлокоми: Зоня Шльончка (по чоловікові), Катерина Афтанас (по чоловікові), Катерина Федак (мати Стефанії), Анна Шльончка (братова Зоні Шльончки), Марія Добош-Федак, Катерина Вацяк (по чоловікові). Вже усі не живуть, повмирали на «ziemiach odzyskanych».

Різдво в Лісові. Зліва: Софія Федак-Ворубель з сином Стефанком і чоловіком Йосипом, Стефанія Федак і мати Катерина Федак.

жертв поніс весь наш народ. Так багато нас замучено, закатовано, вбито. Кожний жест жорстокості проти нас викликав новий спалах патріотизму. Після Павлокомівської трагедії молодь з нашого села пішла до УПА. Їх було 34 месники: Степан Афтанас «Холодний», Михайло Барбарек «Бистрий», Володимир Васараб «Заяць», Ярослав Вацяк «Джміль» (1921 р. нар.), Ярослав Вацяк «Оріх» (1928 р. нар.), Іван Видра «Ферко», Антін Добош «Бігун», Богдан Дзівік «Гордий», Ярослав Дзівік «Щупак», Северин Карпа «Хрущ», Антін Коштовський «Лис», Іван Коштовський, Ольга Коштовська «Калина», Юлія Коштовська «Зірка», Нестор Кріль «Павлик», Андрій Курись «Жук», Іван Ланчак «Зозуля», Петро Мудрик «Миколаєвич», Ярослав Мудрик «Гусак» («Хмель?)», Андрій Налесник «Дорошенко», Степан Налесник «Лис», Іван Несторівський, Ольга Нестерівська «Калина», Михайло Несторовський «Їж», Станіслав Потічний «Лис», Йосип-Петро Потічний «Воробчик», Володимир Романик «Гупало» (1921 р. нар.), Володимир Романик «Оса» (1923 р. нар.), Андрій Рудавський «Їж», Володимир Троян «Горох», Андрій Федак «Остряниця», Іван Федак «Гордий», Михайло Федак «Остап», Софія Федак «Ліда».

Щоб знали

За розповіддю Євгенії Вахнянин-Сухорончак

Вже діти дорослі і внуки підросли. Час невблаганно підганяє. Мушу повернутись до свого початку, і не тому, що милі спогади з дитинства, молодості – ні, не були вони такі милі. Однак мушу повернутись до них, щоб переказати своїм синам і внукам, щоб знали, звідки вони і хто ми.

Я з'явилася на цьому Божому світі 21 серпня 1921 року і залишаюсь у ньому й донині. Признаюсь, що не хочу його покидати навіть тепер, коли тягар життя, здається, не під силу, але цікавість бере верх і готова зносити усі незручності – погано бачу, ледве чую, рухатись важко, але душа так полюбила цей світ, наповнений чудесами і несподіванками, що намовляє: тримайся, Геню, бо цей дар життя неповторимий. І тримаюся.

Мені пощастило народитися в родині чудових людей – Івана Вахнянина і Анни Ліпар. Це мої батьки. Ми жили у маленькому галицькому містечку Любачеві. Як подається в хроніках, воно засноване у 1110 році, лежало на важливому торгівельному шляху зі сходу на захід. До Першої світової війни у ньому налічували 7 тисяч мешканців-українців та невеличкий процент поляків і жидів. Місто повітове у Ряшівському воєвідстві. Бідно жилося, бо тут не було ніякої промисловості, де можна було б знайти

Євгенія Вахнянин-Сухорончак «Верес», районова провідниця Українського Червоного Хреста на Любачівщині.

працю. Зрештою, так було тоді і по цілій Галичині. Як кажуть поляки, Małopolska була найбіднішим регіоном Польщі. Мій батько працював ковалем. Роботи йому переважно вистачало. Приходили міщани підкувати коня, направити воза чи що іншого зробити. В кузні велись цікаві розмови і я, ще малою дівчинкою, любила їм прислуховуватися.

У нашій сім'ї було четверо дітей: я – найстарша, потім двоє братів – Володимир і Степан, і сестра Даня. Вони тепер живуть в Україні, у Жовкві біля Львова.

В початковій школі вже від 2-го класу української мови вчила нас сама директор школи – пані Червінська. І хоч була українкою, проте дуже сухо, якби навідчіпного, передавала нам знання. Емоційніше, захоплююче вчив нас отець-катехета Юліан Гординський. Після занять він приходив на уроки релігії і ще додатково вчив нас української літератури. Завдяки йому ми полюбили Шевченкового Кобзаря (багато уривків знаю на пам'ять і до сьогодні), також Івана Франка, Лесю Українку, Котляревського, Шашкевича. Незабутній катехета вчив нас народних пісень, захоплююче розповідав про Україну, про її історію, географію. З ним ми влаштовували свято Миколая. І все це він робив у себе на плебанії, куди ми багато

болота і снігу наносили. Усі його вихованці виросли на свідомих українців-патріотів, за яких любачівська земля ніколи не посоромилась.

●

Вдома у своїх батьків ми вчилися українства. Дім був кузнею патріотизму. Мій батько вів «Луг» – спортивне товариство, а мама була активною в Союзі українок. Багато нас доброго навчила, особливо любові до своєї поневоленої як поляками, так і москалями, батьківщини.

Батько для лугівців замовив у Львові шапки-мазепинки. Привезли їх потягом, і у встановленому терміні треба було розвантажити вагон (шапок було так багато, бо не тільки для місцевої молоді, але й для хлопців і дівчат з довколишніх сіл). Змобілізував батько всіх, навіть жінок і дівчат, бо недотримання терміну розвантаження грозило карою, навіть за кілька хвилин затримки. І сталося... не встигли. Треба платити кару або на 2 тижні йти до арешту. Батько пішов сидіти. Я носила йому їсти. За котримось разом побачила цю в'язницю староства. А тому що я була (і надалі такою залишилась) дуже вразливою – то сильно пережила побачене. Додому завжди поверталася заплакана зі своїм кошичком. Батько, відсидівши своє, знов взявся до роботи, наче нічого не сталося.

Я вже закінчила 7 класів початкової школи і за намовою катехета та з фінансовою підтримкою моєї бабуні (вона жила у Чесанові) послали мене до приватної гімназії в Любачеві.

●

Вибухнула війна. Це був 1939 рік. Німці бомбардували місто. У нас на хаті зірвало дах і не залишилось жодної шиби у вікнах, а у серпні, якраз

на Спаса, увійшли радянські війська. Встановили кордон 5 кілометрів за містом. Маємо совітську владу.

Тут хотіла б повернутися дещо до інших подій, а саме, до 1914 року і австро-російської війни.

Мій батько з Чесанова і Стась Маньковскі, поляк з Любачева, разом воювали в австрійському війську. За наказом: «До атаки!» – вони разом вискочили з окопів проти росіян.

– Дивлюсь, – роповідав батько, – а на нас біжить москаль з багнетом на крісі. Я крикнув:

– Stasiek, rzucaj gwer, bo nas Moskal zakłuje!

Так обоє опинилися в полоні під Псковом, це на північ від Москви. Там вирубували ліси. Під час революції «добрий» Ленін відпустив їх додому. Стасьо оженився з Аргасінською, а батько – з Ганею Ліпар з Чесанова. Обоє стали сусідами через паркан.

За парканом жила моя ровесниця Яньця Маньковска, ми товаришували. З нею ходила до костела. Вона була одиначкою. Її мама слабувала і мене часто просила, щоб я з її дочкою пішла на nieszpory чи на różaniec. У них я навчилась польських колядок, по латині *Pater noster, Ave Maria* і латинського обряду, що потім мені у скрутні хвилини стало придатним.

Протягом двох років у нас володарювали совіти. Я в тому часі закінчила 9-ий і 10-ий класи – десятирічку, і 22 червня 1941 року нам повинні були вручати атестати зрілості, але не вручили.

Була неділя. Десь біля п'ятої, дуже раненько мати нас побудила, бо щось на кордоні діялося, стріляли. Через вікно ми бачили, як в сторону ринку біжить прикордонник, босий, черевики і шапка в руках, сам – тільки у білизні. Через декілька хвилин тротуаром вже йшли німці. Йшли обережно, розглядаючись, а потім гарчали мотоцикли, автомобілі... Війна перекотилась містом без пострілу.

Пропали наші атестати зрілості. Пізніше, треба було їх через суд і зі свідками виробляти, бо німці все, що було у школі, знищили.

Цього ж 1941 року у Львові організували вчительські курси, і я поїхала вчитися туди, а вже від вересня ми, студенти цих курсів, вчили дітей по селах у школах. Я з товаришкою – Славкою Морозівною, тепер Філь, вчила в Боровій Горі. Вона вчила дітей у 1-у і 2-у класі, а я в 3-у і 4-у. Класи були об'єднані, тому що бракувало вчителів. У 1942 році, під час вакацій, ми знову у Львові на вчительських курсах. Щойно у 1943 році отримали атестат зрілості.

В тих роках ОУН організовувала Юнацтво, куди ми майже усі належали. На сходинах вивчали історію, географію та літературу України, декламували поезію, вчились робити уколи, нести першу допомогу пораненим, а також співали народні й партизанські та патріотичні пісні. Ось одна із них:

Останній привіт тобі, мила,
з-за решітки я шлю,
бо завтра-позавтра, дівчино моя,
знаю, не буду я жив.

Ще маю прохання до тебе.
Якщо моя мама живе,
скажи ти їй, мила, від мене
оці останні слова:

Я, мамо, під кнутами ката
своєї душі не зламав,
як стали судити, прокляті,
пощади життя не благав.

Спокійно я ждав тої хвилі,
коли на розстріл поведуть,
ах, мамо, це все для Вкраїни,
Прости мені, жаль свій забудь.

Ти підеш в далекі табори
і сумно там буде тобі,
минуться дні горя, недолі,
ти вернешся знов до сім ї.

А я тут з друзями зостанусь
на сторожі рідних горбів,
і духом вітатиму волю,
що прийде на вітрах мечів.

А як народ відсвяткує
це народне свято весни,
тоді, моя мамо, в молитві своїй
про душу мою спом'яни.

Цю пісню вчив нас співати в Юнацтві Василь Бородач – юрист з Чесанова. Хлопці її не співали, казали, що дуже плаксива, не маршова.

Були у нашому репертуарі й інші пісні, які ми самі складали, коли приходили звістки, що загинули наші хлопці. Ставало дуже сумно і тяжко на душі, біль стискав наші серця і тоді линула тужлива пісня для них, наших героїв:

О мій Ісусе, сило моя,
Прикра дорога мого життя,
Тож навчи м'я нею ходить,
Щоб у горі не согрішить.

І ти, Ісусе, болі терпів,
Та під тяженьким хрестом омлів,
Тож поможи м'я хрест мій носить,
Щоб у горю не согрішить.

або:

Тож поможи м'я в горю моїм,
А буду вдячним учнем Твоїм.

•

У 1943 році помер мій батько, а в 1944 – мама. Ми четверо: сестра Богдана (1928 року нар.), два брати: Володимир (1923 року нар.), Стефан (1925 року нар.) і я залишились сиротами. Відчували і звідкись знали, що німці програють війну. З міста останні німці виїхали у червні, а в липні прийшли москалі. Прийшли без жодного пострілу. Тепер владу мали поляки. Почалися арешти. Начальником поліції став наш сусід Стасьо Маньковскі. Пізньої осені, увечері прийшов він до нас і почав кричати. Я у цей час якраз щось шила на кухні. Прошу його, щоб тихіше говорив, бо всі троє сплять. Тоді він шепотом каже, щоб я у цю ж хвилину одягалась і пішла з хати, бо він довше не може зволікати з підписом на моє арештування.

– Robię to w imię twego ojca, bo był dla mnie jak brat, a także dlatego, że byłaś dobrą koleżanką mojej Jańci.

Нікого не будила. Мої брати і сестра не знали куди я поділася. А я пішла через Дахнів до Нового Села, далі до Горайця, де з його мешканцями пережила страшну трагедію. На Благовіщення поляки спалили село, розстріляли всіх мужчин, навіть дідусів і малих хлопців.

Незабаром мене приділили опікуватися дітьми Олени Лебедович «Зоряни», «Звенислави». Вона – окружна референтка УЧХ, весь час перебувала в роз'їздах. Мені з її дітьми перебувати в селах було небезпечно, тому щоночі нас перевозили до іншого села. Так тривало аж до часу, коли врешті Олена забрала мене з дітьми і ми виїхали до Варшави. Вона знайшла працю в Отвоцьку у садочку, де мала змогу не тільки працювати, а й своїх дітей примістити. Олена виробила мені метрику і дала адресу до отців Василіян у Варшаві. Від них отримала «скерування» до Вроцлава у лікарню для хворих на теберкульоз, а кон-

SZPITAL ŚW. JÓZEFA
WROCŁAW
ul. św. Józefa 1—6

Wrocław, dnia, 2 kwietnia, 1947 r.

ZAŚWIADCZENIE PRACY.

Niniejszym zaświadcza się, że ob. Wachnianin Eugenia, ur. 21.8.1921r. zam. we Wrocławiu przy ul. Szczytnickiej 2, pracuje w tut. szpitalu dla płucno-chorych w charakterze pomoc. biurowej.

Szpital św. Józefa Wrocław ul. św. Józefa 2

Dyrektor Szpitala:

Siostra M. Cecylia Kuchmańska

Свідоцтво про працю Євгенії Вахнянин в лікарні у Вроцлаві.

кретніше – до отця Голинського з Перемишля. Він там перебував на лікуванні. І я поїхала. Мене добре прийняли. Про те хто я – знала від отця тільки настоятелька. Тут працювали сестри ельжбєтанки, які й донині там – це їхня власність.

Я працюввала у бюрі із сестрою Романою. Разом з сестрами співала в хорі, бо знала їх обряд (це зав-

Zaświadczenie

Eugenia Wachnianin, c. Jana i Anny Lipar
ur. dnia: 21. VIII. 1921. w Lwowie

Kat. Urząd parafialny w Jasiennej

Dnia, 10. VI. 46.

URZĄD PARAFJALNY KOŚCIOŁA RZYM.-KAT. JASIENNEJ

Посвідка, яку Євгенії «Верес» допомогла зробити Олена Лебедович «Звенислава», «Заграва».

дяки Янці з Любачева). Зажила тут монашим життям, та недовго.

●

У серпні 1948 року УБ арештував мене і ще трьох товаришок – Євгенію Скаб, Мелю Савчин і Зеню Гонтарську. Видав нас керівник зв'язку. В нагороду за це він став директором цукроварні в Лігниці. Не знаю його прізвища.

З Вроцлава мене перевезли до Варшави у мокотовську в'язницю. Спочатку слідство відбувалось досить спокійно. Наші зізнання погоджувались. Показували мені фотографію Олени Лебедович – моєї провідниці ще з часів Юнацтва з Любачева. Вона була арештована, а дітей передали до Дитячого будинку. Про це я довідалася пізніше.

З цього моменту допити проходили вже по-іншому: знущалися, били по лиці і куди тільки попало, копали, погрожували, але я завжди відповідала: «nie znam tej kobiety». Забирали на допити переважно серед ночі. Після якогось переслуховування я повернулась у камеру вся мокра. Зі мною було так тільки раз, але інших співв'язнів часто доводили до такого ста-

ну. Наприклад, Ірену Буковску з АК. Вона за фахом стоматолог. Пам'ятаю її добре, бо потім в тюрмі у Фордоні вона лікувала мені зуби.

Перед виїздом на судову розправу до Вроцлава мене замкнули на цілу ніч у карцері. Це була страшна ніч. Тісне приміщення, холодно і мокро, а я зовсім роздягнена і боса стояла цілу ніч на брудній цементній долівці. Розпустила свої довгі густі коси і так хоч трошки волосся плечі гріло. Ця ніч здавалась мені вічністю. Ні притулитись до стіни, бо зимна і гидка від якихось нечистот, ні присісти.

З вокзалу до суду нас вели вулицею, бо це недалеко, і тут я побачила одну із сестер з лікарні. Це була сестра Домініка. Вона йшла за нами і плакала, а охоронець кричав до нас:

– Nie oglądać się!

Але я не витримала і все ж таки кілька разів на неї оглянулася.

Суд наді мною відбувався за закритими дверями. Навіть коридор, в якому нас тримали, був замкнений. У суді висіли повідомлення, чия судова розправа «на воканді», тому ельжбєтанки знали, коли мене судитимуть. Вирок прозвучав приблизно так:

Люда Кот «Бурлачка» засуджена у Ряшеві на 15 років ув'язнення. В тюрмі у Фордоні з нею зустрілась Євгенія Вахнянин.

На 182 стор. – Катруся Косаревич (зліва) з товаришкою і її «сестра-гітара», за якою у в'язниці Катруся дуже тужила.

Za przynależność do OUN-UPA i próbę oderwania wschodnich ziem Polski z art. 85 KK WP – 12 lat więzienia.

У малому містечку Фордоні коло Бидґощі над Віслою стоїть понині, мов замок, жіноча тюрма. Кого сьогодні там в'язнять, не знаю. Але тоді коли мене судили, була вона призначена й для політичних в'язнів. Саме до цієї тюрми зі строгим режимом мене завезли і помістили в камері № 13. Це було ізольоване приміщення в сутеренах, найбільше у льохах Фордону. З підвалів тюрми виводили нас не всіх нараз, а окремими групами.

Зі мною в камері сиділи українки – Марійка Ткач і Катруся Косаревич, польки: Бася Бялостоцка (полоністка), Яхна Вазілойц і Чеся Вінцюн (з віленського АК), сестра Ядвіґа (шаританка з Кракова) і дві німкені. Одна з них із Сопоту сиділа тут за те, що переховувала німецьких офіцерів у своїй хаті. Вона зовсім не вміла говорити по-польськи, але перша серед нас рано прокидалася і все кричала:

– Trzynaście, poustawiajcie się, jest apel!

І ми розчухрані, босі ставали вряд біля своїх дверей. Тут, у камерах, були маленькі вікна з кошами, крізь які ледве проникало денне світло. Темно й понуро, але все ж таки через ті коші нам вдавалось побачити подруг: Люду Кот, Ірину Тимочко, Юлію Свиту, Віру Шот і тих, яких ми не знали, серед них дві дочки священика Дацька – Теодора (Дуся) і Зеня.

Сестри ельжбєтанки не забували про мене і щомісяця настоятелька присилала мені 25 злотих. Цього вистачало на цукор і цибулю. На свята писали вони мені про працю в лікарні і про те, що моляться за мене. Їхні листи завжди закінчувалися словами: W górę serca!, а підписувалися матка Цецилія і сестра Романа.

Від початку 1949 року і до квітня 1952-го я перебувала в тій тяжкій камері № 13, де без проточної

води, зі смердячими «кіблями» треба було якось витримати. Спочатку було дуже важко, але з часом я призвичаїлась так само, як і інші в'язні. А може вдалося вижити в тих страшних умовах завдяки тому, що поруч були такі, як Катруся Косаревич. Це чарівна дівчина з лагідними очима і золотим серцем. Її присутність у камері для мене була спасінням. Вона вислуховувала мої жалі, потішала, підтримуючи на дусі. Уся її постать променювала впевненістю і гідністю, що передавалося і нам. Біля неї панувала атмосфера доброзичливості і зрозуміння. Вона випромінювала якісь дивні добрі флюїди. Я це відчувала, коли знаходилась поруч неї, хоч ми могли і не розмовляти. Я дуже емоційна і мене не наз переслідували сумніви, а в тюрмі з цим нелегко. Добре, що Катруся була поруч. Я зверталась до неї, горнулась як до мами. Вона мене розуміла і посміхалася тепло, коли я називала її моїм Добрим Духом. В камері Катруся здобула пошану зневолених і була для них моральним авторитетом.

Не можу такого сказати про іншу подругу з камери № 13 – Марійку. Вона була сувора реалістка. Завжди вміла якось дуже скоро мене позбутися, казала: Дякуй Богу, що живеш і що здорова, а то мрієш Бог зна про що. Вона була у моєму відчутті така нейтральна, без прив'язаностей, дуже реальна. Ми спали побіч себе на нарах. Від неї віяло холодом

У квітні 1952 року нас, українок, з цієї камери вивезли до тюрми в Іновроцлаві. Тюрма побудована ще за царських часів. Мури грубезні. Високо, під самою стелею маленьке віконце. Нар не було, спали ми на сінниках – мішках, напханих стертою на порохно соломою, кинутих на бетон. Важко зносила ці умови. Дістала кровотечу з носа і вуст. У серпні 1952 року мене знову перевезли до Фордону. Тут працювала в пральні. Щоденно прали у великих баліях.

Роботи дуже багато, а норму треба було виконати. Пам'ятаю, що вона становила 10 чоловічих сорочок (це було найтяжче), скількись там простирадел, пошевок, рушників, дреліхового одягу, в якому тут ходили в'язні. Руки пухли від порошку і гарячої води. День у день те саме. Було дуже тяжко. День здавася довшим від року. Але найтяжчими були неділі і свята. Я все думала про братів і сестру: «Мої дорогі, де ви тепер? Може через мене вас запроторили у Сибір? Боже, май їх, сиріт, в опіці!». Це *невідоме* було найважчим тягарем для мене, дуже переживала за них.

Руки зовсім попухли. Перенесли мене до іншої праці – робити порядки на подвір'і тюрми, але це тривало дуже коротко, бо знов до пральні забрали. І так два роки. Ще за кілька місяців до звільнення мене перевели до іншої великої камери. Відтоді працювала в гаптувальні. Праця легка і приємна, ніби вишивання, час скоріше і веселіше минав. Дівчата підкидали мені вже гаптовані нашивки, бо сама не дала б ради виконати норму, а за її виконання платили. У Польщі я не мала нікого з родини, ба всіх, як з Любачева, так і з Чесанова вивезли. Думаю, що вони, тобто тюремні власті, знали про мою ситуацію і тому дали працю в гаптувальні, щоб заробила собі хоч на поїзд, коли звільнять.

Вийшла я з в'язниці 25 березня 1955 року, просидівши по тюрмах майже 7 років без чотирьох місяців.

Ще, перебуваючи у тюрмі в Іновроцлаві, відвідала мене моя подруга Євгенія Сухорончак, тепер Мороз. Вона трохи скоріше вийшла з в'язниці. Запропонувала, коли мене звільнять, приїхати до неї. Вона співчувала мені, розуміла, як то є, коли людина нікого близького немає, а треба починати життя від початку. Скористала я з її запрошення і, вийшовши з в'язниці, поїхала до ПҐР-у Жабін, що біля Ґолдапу. Там знайшла роботу, працювала книговодом.

У моєї подруги був брат Юліан Сухорончак. Також щойно вийшов з в'язниці. Нас доля звела. Ми приглянулись один одному і побралися. На світ прийшли діти – перший син Іван, а згодом Олег. Чоловік працював в іншому ПҐР-і, також книговодом. Щасливо і згідно нам там жилося. А коли Олегові сповнилось 10 літ, ми переїхали під Варшаву до стрийка. Тут живемо і понині.

●

Багато моїх товаришок з гімназійних літ, з молодості, загинули і спочивають в нашій Любачівській землі. Вони до кінця були вірні заповіту – Декалогові Українського Повстанця (своєрідне кредо воїна Української Повстанської Армії):

Я дух відвічної стихії,
котрий зберіг тебе від татарського потопу
і поставив на грані двох світів творити нове життя.

1. Здобудеш Українську державу або загинеш у боротьбі за неї.
2. Не дозволиш нікому сплямити честі ні слави твоєї нації.
3. Пам'ятай про великі дні наших змагань.
4. Будь гордий, що ти є спадкоємцем у боротьбі за славу Володимирового тризуба.
5. Відімсти смерть великих лицарів.
6. Про справу не говори з ким можна, лише з ким треба.
7. Не завагайся виконати найнебезпечнішого чину, якщо цього вимагатиме добро справи.
8. Ненавистю і безоглядною боротьбою прийматимеш ворогів твоєї нації.
9. Ні просьби, ні грозьби, ні тортури, ні смерть не приневолять тебе зрадити тайни.
10. Змагатимеш до поширення сили, багатства і слави Української держави.

Пам'ятаю про Вас

і відчуваю нестримний біль у серці, коли згадую минуле, моїх товаришок, з якими була арештована, зносила терпіння допитів і гіркоту тюремної неволі.

Зеня Гонтарська «Стефа», «Калина». Вона родом з Олешич, що біля Любачева. Перейшла дуже тяжке слідство, потім довгі роки каліцтва і неволя, але все витримала, бо закохана у життя і Бога.

Віра Шот-Тритяк – це непересічна жіноча постать. Вона була членом ОУН. А хочу сказати, що стати членом ОУН було не так просто. Не всі, хто бажав, міг ним бути. На це складалось багато чинників, а перш за все, зразковий родовід від діда-прадіда, освіта, велика внутрішня культура, незламний характер, який витримав би дев'яту точку Декалогу українського повстанця. Треба було вміти знайтися в різних ситуаціях і вийти цілим. Такою була Віра. Не зломали її духа ні жорстокі слідства, ні тюми, в яких відсиділа дев'ять років.

Євгенія Скаб «Феська» народилася у 1922 році в селі Улазові Любачівського повіту, дочка вчителів. Її батько був директором школи, мама вчителькою. Євгенія мала ще сестру Марійку. У в'язниці у Вроц-

На 188 стор. зліва – Зеня Гонтарська «Калина», справа – Віра Шот-Тритяк «Тріска», «Олена».

Справа – Євгенія Скаб «Феська».

лаві Євгенія познайомилась з лікарем-українцем. Вийшла за нього заміж. Потім знов її арештували. Була тоді вагітною. В тюрмі народила дочку. У цей час її чоловік вже був на волі і забрав дитину. Лукава доля докучала, принесла наступний удар – її чоловік оженився з іншою. Звідки взяти сил, щоб таке пережити, а вона мала вирок 12 літ неволі і велику рану у серці. Це дуже інтелігентна і мудра жінка. Ще до 1939 року закінчила українську гімназію в Перемишлі, була активна, енергійна, справжня патріотка. Чому такій людині стільки терпінь припало? Потім вона жила з дочкою Марійкою, яку народила в тюрмі, яка згодом стала лікарем.

Міля Савчин – дочка священика з Улазова, близька товаришка Євгенії Скаб. Перед арештом працювала на посаді головного бухгалтера в броварні пива у Вроцлаві. Потім в тюрмі у Фордоні теж займалася бухгалтерськими справами.

Євстахія Шевчик народилася 22 лютого 1923 року в селі Великі Очі на Ярославщині. Арештова у 1944 році, а в 1945-му у Ряшеві засуджена на 10 років тюрми. Усі десять найкращі молоді літа їй забрала тюремна неволя. Вийшла з в'язниці, одружилась з Іваном Вальницьким. Теж багато перейшов.

Побіч – Стефанія Шевчик-Вальницька.

На знімку внизу у першому ряді – Євгенія Мороз із Сухорончаків та її тета Анна Климко з родиною; у другому ряді – Ярослав Мороз (чоловік Євгенії), Євненія Вахнянин, Юліан Сухорончак (брат Євгенії Сухорончак-Мороз). Жабін, 1958 р.

Знаю, що не усіх Вас згадала, вибачайте, я вже не спроможна пригадати все, пам'ять заводить.

●

Так багато молодості украдено нам. Але життя сильніше і маю багато причин для радості – моїй вільній Україні вже 13 років. Це велике торжество Божої справедливості. Дякую Тобі, Всевишній, за цей великий дар моєму багатостраждальному народові. Дякую за 21 листопада – день Архангела Михаїла – День Чудового Воскресіння Духу українського народу. Це світло Воскресіння побачили й інші народи. Яка велика Твоя любов, Боже!

Підростають мої внуки. Мрію, щоб були гідними цієї великої ласки і гордими, що українці вони.

Вірність

За розповіддю Марії Богоніс-Фартушок-Шмілик

Вже знаємо, що в селі буде облава. Треба все поховати, повиносити з хати, забезпечити криївки. До цього часу сухарі ми переховували в одному місці. Хлопці не встигли перенести їх на «Запоріжжя», тобто за кордон, до Польщі, тому тепер необхідно було їх швидко пороздавати по хатах. Людям кажемо, що коли треба буде пояснювати, звідки ці сухарі, щоб казали, що зберігають їх на «чорну годину», коли б треба було переховуватися у пивниці чи в лісі.

Я не встигла сховати кілька пачок паперу на «штафети». Спалити гріх, а залишаючи, могла накликати біду. Треба десь подіти його, але де? Прошу маму допомогти. Вона взяла в руки плахту, серп, а папір під паху, підійшла до військового вартового, що стояв біля нашої хати, і спитала, чи дозволить нажати зеленого збіжжя для корів. Дозволив. Мама не тільки сховала папір, але ще й нажала збіжжя і вдоволена повернулась до хати. Вже маючи досвід, за другим разом у такий самий спосіб винесла решту паперу. Правда, під час облави худобу не можна було кормити, але мама сказала, що мусить, бо дві корови голодні, і вартовий дозволив. Так їй вдалося врятувати папір, а може й мене.

У той час ми мешкали в жидівській хаті, де за німців була школа. У нас обшук. Згори вже зносять мішки з сухарями, висипають на підлогу. Питають чиї.

Марія Богоніс-Фартушок-Шмілик «Незабудка», «Галя» народилася 6 грудня 1924 р. в Трушевичах Добромильського повіту на Львівщині у Анни і Григорія Богоносів.

– Мої, – відповідаю і пояснюю їм так, як ми всі у селі мали відповідати.

Вже обшук закінчили. У хаті все перекинуто догори ногами. До мене підходять два вояки і питають, чи можуть собі взяти пару сухарів. Яка ввічливість, – подумала, – хоч шкода для них, але хай беруть, нам з мамою стільки не треба. Пакують сухарі у торбини, розпихають по кишенях. Дивлюсь і думаю: «Серп і молот, серп і голод».

До кімнати увійшов старшина, роздивляється по стінах, помітив портрет батька.

– Кто ето? – питає.

– Мій батько, петлюрівець.

– Ґдє он? – цікавиться далі страшина.

– Помер, – кажу.

– Собірайся. Пойдьош с намі, – скомандував.

Пішла. У сільраді вже було багато людей, 25, а може й 30 мужчин і одна дівчина – це я.

Мене забрали

Хтось дав знати моїй сестрі про те, що мене забрали. Вона мешкала з малою, три і піврічною до-

нечкою, а чоловік скривався. Сестра носила їжу чоловікові у відрі ніби для свині їжу. Дитина спитала кому мама несе так багато, ціле відро.

– Свинка хоче їсти, – пояснювала мати, але дитина, зауваживши ложку, потім сусідці казала, що їх свиня їсть ложкою.

Занепокоєна моєю ситуацією, сестра відразу прибігла з хлібом на дорогу, але її не допустили до мене. Тільки коли ми вирушили в дорогу, їй через когось вдалося цей хліб передати.

Гнали нас до Добромиля на прикордонну заставу майже 8 кілометрів. Дорогою зі села Губич забрали ще чоловіків і одну дівчину. Наша колона розтягнулася. Цю дівчину я вже зустрічала, коли ходила на зв'язок до цього села, затримуючись у Калужинських. Вона про мене знала тільки те, що я з Трушевич. Якось брат зв'язкової Касі сказав, що вони не мають довір'я до цієї дівчини. Я заходила до нього, він кравець. З його допомогою ми передавали необхідні матеріали.

Тепер довелось йти разом з нею, так доля розпорядилась. Вана розпитувала, за що мене забрали, але я не мала охоти на розмову, бо думала про те, що з моєї хати забрали багато знімок, на яких наші дівчата і хлопці, і що треба буде відповідати на слідстві, коли запитають хто вони.

Ту дорогу буду завжди пам'ятати. Нас гнали, а навколо весна – цвіли вишні, буяв травень. Мама вийша з хати, у розпачі заламуючи руки. Вона знала, що я працюю в організації, і що тепер мене чекає. Через нашу хату перейшло чимало підпільників, це був добрий пункт, можна було непоміченим зайти і вийти.

Довели нас до застави у Добромилі, загнали до пивниці. Ми з дороги, осліплені темнотою, нічого не бачимо. У льосі тісно і темно. Нас зіштовхують по сходах і кричать. Зібрались до купки, стоїмо на місці, не знаємо, що з собою робити, куди подітися.

Мене пригорнув до себе наш колишній сусід. (Ми були сусідами, коли мого брата у 1940 році арештували за зброю. Брат рік сидів у в'язниці в Челябінській області, а за два тижні згоріла наша хата – нам її підпалили. Його з наймолодшим сином Романом тепер забрали, а найстарший син – Стефан Січка – загинув під Бродами). Він розглянувся. Зауваживши під стіною дошки і трохи соломи, казав нам з Ромком там сісти. Від задухи можна було вдуситися. Отже, тут цілий час тримали арештованих, майнула в мене думка.

Важко було удень, але ще гірше вночі. Нас заатакували воші, великі як «коні». Трудно було повірити, що можуть бути такі великі. Я була одягнена в блюзочку на короткий рукав з манжетами і светерок, то мали вони куди ховатися. На початку я боронилася, потім вже перестала, бо руки були в крові. Вдень нас гнали до туалету. Тільки один кран надворі і велика черга до нього, а ми без мила і рушника. На сніданок: кава і кусок хліба. Хто мав свій, вже з'їв. Жінка сусіда встигла приготовити на дорогу два горнятка з сиром. Він мені і Ромкові помастив хліб, а сам їв сухий. На обід давали якусь юшку, але її вистачило тільки для половини в'язнів.

Щодня забирали нас на слідство. Мене переслуховував начальник-енкаведист. І хоч сидів за столом, відразу зауважила, що низького зросту, смаглявий, з горбатим носом, а очі такі гострі і принизливі, що прошивав ними наскрізь. Перед ним фотографії. Розумію, що треба буде зараз відповідати. Перекидає ними і питає: «Кто ето? Ґдє оні?».

– На роботі у Німеччині, – пояснювала я вже заздалегідь приготовленою відповіддю.

Я знала, як себе вести у таких ситуаціях, бо наслухалася про це, а також нас вчили, що коли переслуховують, то треба добре пам'ятати, що говориш сьогодні, бо завтра можуть питати про те саме і від-

повідь повинна бути та сама. Все це зрозуміле і навіть можна радити іншим, коли на волі, але тут, у тюрмі, справа виглядає по-іншому.

Після кожного допиту повертають мене до пивниці. Боже, зроби так, щоб та ніч не скінчилася, хоч воші загризають, бо в день знов на слідство заберуть!

Цим разом почали з того, до якої організації належу, який псевдонім маю. Вдаю наївну, дурненьку, ніби не розумію про що питають, а «псевда» ніколи не бачила. Це слідчого дратувало і, ніби божевільний, кричить, скаче, вимахуючи наді мною руками, але не б'є, тільки кружляє навколо стола, як ошалілий, обзиває. Врешті наказує відвести мене до камери. Той, що мене привів, відводить, штовхаючи від стіни до стіни. Мабуть, хотів начальникові прислужитися.

Коли не було слідства, нас двох, мене і ту дівчину, що зі мною сиділа, забирали наводити порядки, мити підлогу в бюрі. Там у шуфлядах були набої. Ми помітили, бо їх було так багато, що шуфляди не досувалися.

Псевдонім

Людей у пивниці щораз менше. Кудись їх забирають – чи додому відпускають, чи де, ми не знали. Допити відбувалися й далі. Мене питають хто в селі займається організацією. Розуміла, що треба щось тут казати. Питають про «Просвіту» у нашому селі, хто є головою.

– Гнатківський Микола, – відповідаю і бачу, як слідчий радіє.

– Ґдє он тєпєрь? – нетерпляче питає далі.

– Загинув на фронті. Поїхав підводою і біля Хирова загинув.

– Какой у него псевдонім? – питає, потираючи руки, мабуть, від радості. Дивно, але я спокійна і за хвилину кажу:

– Товаришу, чому ти мене б'єш, кричиш на мене. Ти покажи мені то псевдо, як воно виглядає, може маю в хаті або де бачила?

І від цих слів його відразу як підмінили, озвірів. Товче по столу п'ястуком, кричить:

– Дурная ти, дурная! – кілька разів прокричав, а коли трохи заспокоївся, каже:

– Псевдонім – то нє вєщ (річ), я тєбє об'ясню, што ето такоє. Тєбя зовут Марія. Так?

– Так.

– А я тєбя буду звать... – тут якось назвав, тепер вже не пригадую. – Так буду тєбя називать і ето будєт твой псевдонім. Понімаєш?

Кліпаю очима і питаю:

– А чому мене треба називати по-іншому.

Він знов пояснює, що таке псевдонім. Я ніби вже цілком здуріла і не можу зрозуміти, що ж це таке псевдонім. Мабуть, повірив мені, бо досить спокійно і терпеливо вів далі своє:

– Ти можєшь імєть дєньґі і твоя мама можєт їх імєть. Вам будєт хорошо. Будєш імєть всьо, ми тєбє дадім, єслі будеш с намі работать.

Кажу, що я не маю школи (це й без цього видно), нічого не вмію робити, хіба що у полі з мамою. Вже виглядало на те, що він втрачав надію договоритись зі мною, бо наказав відвести мене до пивниці.

Після цієї розмови на два чи три дні мені дали спокій, не викликали на слідство. Було дивно, що коли не хотіла їсти, то йому хіба донесли, бо прийшли мене годувати. Сусід із Ромком просять:

– Їж, Марійцю, не журись, все буде добре, Господь ласкавий – допоможе.

– Я не можу, мені так тяжко.

Один військовий стоїть наді мною, а другий впихає їжу ложкою і кричить. Мені ця їжа крізь горло не проходить, вертається назад.

На другий день вирішила не робити «цирку» і почала сама їсти. Тої дівчини уже два дні, як з нами немає. Хіба випустили, – подумала я. – От щаслива.

Мене почали питати, що роблю в селі.

– У полі з мамою працюю, – за кожним разом відповідала так само. На моє щастя, ніхто мене не «всипав», хоч всі знали про мою працю, бо ходила по селу, збираючи харчі, одяг, замовляла їжу для стрільців.

Нас у пивниці щораз менше. Аж тут приводять нових арештованих. Серед них впізнала одного. Я його знала ще з-перед війни. Він із сусіднього села Серокісьці. Прізвища не пригадую. Він старший від мого брата. За німців приходив до нас. Я знала, що брат і він працюють в тайній організації. У той час я вже була симпатиком. Часом мені давали доручення: роздобути колючого дроту на тризуб (це була непроста справа), сухого терня на вінок. І все треба було робити так, щоб ніхто не довідався. Одного разу пішли ми з братом до лісу викопати рівненькі дубки, щоб посадити їх у нашому селі біля могили «Борцям за волю України». Було це в першу річницю смерті Євгена Коновальця. Ми посадили дубки, а польська поліція їх повиривала і попалила.

Пригадалося все це, коли того мужчину побачила. Хотілось підійти до нього, але вартові ще на сходах, не відійшли. Коли двері зачинились, він розглянувся і зауважив мене. Наблизився, але робив вигляд, що мене не знає. Сказав, що він сидів у тюрмі на Болонях. Звідтам вже не випускають, тільки в Сибір дорога, а звідси можна ще вийти.

Наступного дня нас ще менше. Випускають сусіда і Ромка. Плачу. Вони залишили мені горнятко з сиром. Прийшла сестра. Хотіла мені хоч щось передати. Не дозволили. Підійшла під віконце і кричить до мене, кличе. Вартовий її відштовхує. Вона розпачає, а він кричить, що не можна і все.

Мені буде зимно, бо вже Ромка і сусіда нема. Хто мене зігріє? Хто підтримає на дусі?

Час від часу випускають односельчан. Коли нас було зовсім мало у пивничній камері, той мужчина підійшов до вікна, а був високий на зріст, і, побачивши знайомого з нашого села Василя (був комуністом, звали його «до Кузі»), крикнув до нього:

– Ваську, Ваську! Дай цигарку!

Васько почув. Запалив цигарку і кинув її у вікно. Впала задалеко, не досягнути. Знайомий підніс мене, щоб я своєю рукою дістала. З великим трудом, але досягнула, подаю йому. Усі в камері втішилися, ділилися нею. Я бачила, як він був зденервований. Казав стояти біля нього, а потім каже, що Катруся Калужинська, моя зв'язкова, сидить в тюрмі на Болоні, що хтось її видав, мала очну ставку. Від почутого я здригнулась і подумала вголос «я пропала». Він почув, зловив мене за руку і сказав:

– Про вас до сьогодні нічого не знають. До сьогодні, – повторив твердо.

Мені пригадалося, що він, здається, працював і для нас, і для москалів, але не була у цьому впевнена, тому нічого на його слова не відповіла, промовчала. Цілу ніч не здрімнула. До нас у пивницю ще когось привели. Сказали, що той чоловік пас худобу біля кордону і що корова перейшла границю, він пішов за нею і його там затримали. Так він потрапив сюди. Мене не покидала думка про Катрусю, адже, вона мала маленьку донечку (нешлюбну). Погано виглядає її справа, коли вона вже мала зустріч з наочним свідком. Боже, дай їй сил витримати і нікого не зрадити. Я вірила, що моя мама молиться за мене до Господа. Батько, коли вмирав, мені тоді було 12 років, казав, що піде до пекла, а вимолить, щоб ніхто не скривдив мене сироту. Боже, дай їм небо – не пекло! – молилася за своїх близьких.

Як завжди, ранок сповнений тривожного очікування: кого на цей раз викличуть. Кличуть мого знайомого. Підійшов до мене, несильно стиснув мою руку і тихо повторив:

– До сьогодні нічого не знають.

Вийшов і більше не вернув до нас. Я задумалася... Голос вартового повернув мене до дійсності. Кличуть на допит. Слідчий сидить за столом. І знов та сама розмова. Обіцяє рай на землі і мені, і мамі. Кажу до нього:

– Товаришу, чому ти так незрозуміло зі мною розмовляєш, чому спокійно і ясно не кажеш, тільки кричиш і б'єш мене по голові? Кажеш, що можу заробити гроші для себе і для мами, але я ніяк не можу зрозуміти, що маю робити для тебе.

– Знаєш, єсть такая організація, которая протів власті. Ти будєшь обращать вніманіє на тєх, коториє будут собіраться по два-трі ілі больше. Будут разговарівать, подойді побліже, послушай. Для тєбя ето можєт бить нєінтєрєсно, а для мєня да. Всьо вніматєльно слушай, і будєш нам обо всьом докладивать. Понімаєш?

Слухала його так, якби впала на землю з іншої планети.

– Добре, – кажу, – товаришу, прийду коли скажеш.

– Будєш пріходіть два раза в нєдєлю у торґовий дєнь – (здається сказав у понеділок і п'ятницю) – і нам раскажєш, што нового услишішь.

– Добре, товаришу, прийду, – кажу, – а він далі мене повчає:

– А как ти будєш заходіть сюда к нам?

Тільки на мить задумалась і кажу:

– Як буду звідси виходити, то добре придивлюсь, куди маю зайти.

Знов зірвався на ноги і з криками, вимахуючи своїми ручиськами, вдарив по столу.

– Дура, дура, ти ґлупая!

Він лютував, кричав, а я в душі раділа, що повірив у моє безталання.

– Тєбя уб'ют, понімаєш, ти!..

– Хто?– далі ніби нічого не розумію. – Товаришу, скажеш своїм воякам хто я, то не вб'ють.

– Тєбя уб'ют свої із сєла за то, что ти будєш с намі сотруднічать.

– А я нікому не скажу, то звідки будуть знати? – питаю здивовано

– Будут за тобой слєдіть. Ти должна взять корзіну і в торґовий дєнь іді на базар. Єслі тєбє постовой нє даст знак, что можеш зайті, то возвращайся на базар. Понімаєш? Снова прідьош і єслі постовой даст знак, что можеш зайті к нам, возвращайся домой і приходіш на слєдующій торґ. Ми будєм за тобой наблюдать, чтоби нічєго злого с тобой не случілось.

– Дякую, товаришу, за те, що так докладно все мені пояснив, – кажу, а подумки міркую: я б тобі розказала, як треба бути обережною. – Я буду тепер уважна.

Документ для мене вже був готовий, тільки підписати. Ще запитав, чи я хочу з ним працювати.

– Так, товаришу, згоджуюсь підписати.

Подав ручку. Підписала і подумала, що це вирок на себе, а ще подумала: підписати можна, щоб вийти з тюрми, але не доносити.

Слідчий визначив день, коли маю прийти.

– Запам'ятаю і прийду, – ствердно повторила.

Наказав завести мене до камери у пивницю. Там уже нас було небагато, 3-4 особи. Той чоловік, у якого корова перейшла кордон, пересидів з нами цілу ніч, а може й більше. Мене рано викликали. Казали забрати свої речі. Забрала подароване мені горнятко і вийшла надвір. Провели мене до брами. Мій «збавитель» стояв біля дверей. Ще й до сьогодні бачу перед очима ту постать.

Вдруге за кордоном

Гарний день. Ще не передчуваю, що від сьогодні зміниться моє життя. Прийшов стрілець зі «штафетою» для мене. А в ній – якнайскоріше прибути до штабу в Ямній. Скоро збираюсь, прощаюся з Марійкою Теліш з Трушевич і Лідою Кот з Молодович. Її псевдоніму не пригадую, може, «Галка» чи «Балка». Було там дві Катрусі і мали ті псевдоніми. Вирушаємо в дорогу. А вона далека, ще й через ліс. До вечора треба дійти. Може, вдасться ліс пересікти ще поки видно. Той ліс у нас називали Турниця. Знаю, що там навіть вовків можна було зустріти, а тепер у ньому – ворог страшніший від вовка. У темному лісі тихо аж страх, тільки де-не-де гукає пугач, а сова, що перелітала, хапає сухе гілля з дерева. Я вже втомлена. Зашвидкий темп ми взяли. Хвилина відпочинку – і знову в дорогу.

– Стій! Хто іде?

– Свої.

– Кличка?

Стрілець називає. Ідемо далі. Вийшли з лісу і рушили у напрямі долини. Вже здалеку помітили вогонь над річкою. Сотня відпочиває. Варять у котлах каву. Ох, з якою насолодою випила б її. В устах так сухо...

Підходимо ближче. Впізнаю подругу Катрусю Малицьку з села Військо. Складаю їй слова співчуття і жалю з приводу смерті брата Івася «Мадяра». Я чула тільки вибух гранати, від котрої він загинув. Загинув геройською смертю від польського війська. Недовго затримуюсь біля неї, бо мушу зголосити свій прихід. Ще не знаю куди і до чого мене приділять. Входжу до хати. За столом старшина. Впізнаю, це провідник «Тісо», високий на зріст, чорнявий. З одного боку округлого лиця і шиї видніється шрам. Стою на струнко перед ним і зголошую свій прихід.

– Спічни.

Підходжу ближче до стола. Отримую наказ, що друг (його псевдоніма не пам'ятаю), забере мене з собою до праці у технічне звено «Холодний Яр».

– Так, зрозуміла, – і відходжу, але насправді ще не збагнула, що це значить. Знала тільки, що треба йти.

– Мусимо вже виходити, щоб добратися до «хати» (так називали криївку) ще вдосвіта, – каже до мене друг, з яким я мала йти.

Ідемо мовчки. Де трудно було перейти, друг бере мене за руку і веде за собою. Я втомлена і голодна. Тільки хвилина відпочинку, і знов у дорогу. Весь час ідемо лісом. Цієї дороги не знаю. Сили мене покидають і часто падаю. Знаю, що в лісі ноги треба ставити згори, щоб не зачіпитися за корінь чи яку галузку. Але мої ноги вже такі важкі, що ледве їх волочу за собою. Бачу якісь іскри над землею. У першу мить подумала, що стріляють запальними кулями.

– Що це? – здригнулась.

Друг мене утішає:

– Ми вже дійшли до «хати».

«Хата»

Виявилося, що це миготіли іскри, що вилітали із комина над землею. Друг підійшов до входу, вскочив у «хату», подав руку, щоб мені легше було зійти. Густе повітря так мене «вдарило», що я мало не задихнулася. В кухні варили вечерю. Зголошую свій прихід. Стою перед провідником «Липою-Данилом». Знала його ще з села Сільці, коли перший раз перейшла кордон до Польщі. Не думала я, що ще коли-небудь його зустріну. Виявляється, що від тепер будемо разом працювати. Бачу подругу «Мотрю». Ми знайомі ще з Трушевич, коли вона перебувала у нашому селі. Потім її перевели за кордон. «Мотря» сьогодні чергує на кухні. Зараз будуть гаря-

чі вареники. Ще не можу віддихатись. Журюся, напевно не приживуся тут. Таке відчуття, ніби хтось на лице натягнув хустину і міцно її затискує, а я, рятуючись, пробую вдихнути повітря, душуся. Не даю по собі знати, як мені погано, ледве на ногах тримаюся. Кажу, що втомлена далекою дорогою.

Вечеря смакує, але їсти не можу. Кажуть вибирати ліжко нагорі (були поверхові) або на долині. Вибрала нагорі, думаючи, що зможу спати з відкритими вустами, а там мене не буде видно. Втомлена, але не можу заснути. І лише одна думка, щоб не задихнутись. Усі вже давно поснули, а я молюся і прошу в Господа, дати мені сил витримати таке, може, якось призвичаїтися. І так сталося.

Розподілено обов'язки. Друкарня запрацювала. Я спочатку на кухні старалася. Це була не проста справа, адже, кухня під землею, не завжди можна було запалити вогонь, щоб зварити.

Подруга «Мотря» пише на машинці. Було багато замовлень на різні брошури і таке інше. З'явилась термінова праця, треба поспішати, щоб на час віддати. Підготовляли ми до друку «Підручник повстанця партизана». Як собі пригадую – у ньому були вказівки, як, де і при яких обставинах поводитись у лісі під час облави чи з вогнем. На обкладинці був фрагмент лісу і пеньок. У технічному звені нас працювало шестеро: провідник «Данило», друзі «Жар» з Ямної і «Чорний», господарчий (його псевдоніма не пам'ятаю), подруга «Мотря» і я – «Галя».

Треба було вислати список працівників нашої «хати» до штабу. «Мотря» надрукувала на машинці, а ми мали підписатися кожний своїм псевдонімом. Я підписалась «Галя» і підкреслила. Провідник спитав, чому я це зробила.

– Не знаю. Коли писала псевдонім на «штафеті», то завжди підкреслювала, і мені зараз теж так вийшло.

Цього списка вже не міняли, так і пішов до штабу.

Працювалось нам з «Мотрею» добре, але пам'ятаю, як вона була зла на мене, коли я їй диктувала. Вона помилилась, мусіла замазувати лаком до нігтів і чекати аж висохне, щоб вибити наступну букву. Коли «Мотря» відпочивала, мені диктував провідник. Казав, щоб вчилась, бо праці багато. Я була горда з того, що маю свою частку у цім підручнику.

Врешті праця на машинці закінчена. Треба зробити коректуру. Провідник сказав:

– Доживемо ліпших днів, будемо працювати на волі разом.

Не знаю, чи дожив цієї волі.

Коректуру закінчили, вже друкуємо. Мені ліпше виходило на циклостилі, рівно корбкою крутила, підкладала папір рівненько. Цю працю виконувала разом з «Жаром».

Зелені свята

Ми всі старались виконувати свої обов'язки якнайліпше. Кожен з нас мав чергування на кухні.

– Сьогодні святкуємо Зелені свята, – сказав провідник «Данило».

Ми з «Мотрею» попросились вийти наверх, щоб принести зелених галузок, прикрасити ними «хату». Колись на кожне свято, щось печеного було, а тут – нема нічого. Друг «Жар» провів розвідку, чи можна нам вийти. Повернувся. Все спокійно. Виходимо наверх. Треба відійти подалі від «хати», щоб не викликати підозріння, що тут хтось був. Ламаємо галузки з куща під самим низом. Кожну зламану галузку забираємо, щоб де не залишилася...

Непрошена сльоза покотилась по лиці, бо пригадала маму. Хто їй тепер хату замаїть, як мене немає, та й хати не мають своєї, бо згоріла. «Боже, що ж то діється! Допоможи все витримати!».

Сьогодні на кухні чергує провідник «Данило». Я хотіла взяти на себе два чергування, тобто за себе і за нього, але він не погодився. Знаю, що крім фасолі, вже більш нічого не маємо. Замочила її на кілька годин. Провідник зварив, розм'яв і змастив топленим маслом. Було воно трохи заяложене, але було. Потім покроїв хліб і на кожну скибку поклав фасолю. Пам'ятаю, що були скибки більші й менші. Він подав мені більшу, а собі взяв меншу. Я спробувала не погодитися на таке, але не слухав.

Проблеми з водою

Запаси харчів закінчуються, а друга «Верби» немає, значить, трудно до нас дійти. Почалась спека. Це видно і по нашій криниці, в якій води все менше. Вже відерцем її не набрати, вже й горнятком трудно, і ложка не помагає. П'ємо густу каву.

– Вода скінчилася. Друга «Верби» немає. Може, облава? – кажу сумно.

У нас в «хаті» і так завжди було темно, а від цих слів ще більше потемніло. Провідник звертається до мене:

– «Галю», ви хвора?

Заперечую, хоч весь мій вигляд, круги під очима, вуста сухі і червоні, говорить без слів, що зі мною не надто добре.

– Бачу, що ви хвора. Я тут заступаю батька, – а за хвилину додає, – і маму. Тому прошу мені сказати, так як мамі.

Підійшла ближче і кажу:

– Я не хвора, мені бракує води не для пиття, а для миття, – кажу. У той час не було «з крильцями», ми рятувалися макулатурою, і без води.

Нарада. Розвідка. Виходимо з відрами з «хати». Розглядаюсь довкола. Боже, який Ти могутній. Сотворив такий гарний світ, повітря, землю, зелень, ше-

лест листя, спів пташок! На хвилинку ми затримались, друзі замикають «хату», старанно засипають листям, притрушують травою, щоб не залишити слідів. Ідемо обережно, прислуховуємось. У лісі спокій.

Прийшли на місце. Провідника наказує:

– Уважно входити в озеро і пити воду тільки через хустинку.

А я додаю:

– І закрити очі.

Напилися, посідали на березі, і стали ще слабкіші, ніж коли прийшли сюди. За хвильку увійшли у воду помитися і з цінним скарбом – відерцем води, повертаємось до «хати». Все обійшлось щасливо. З водою треба ощадніше поводитись, бо не знати коли знову буде нагода принести. А ми весь час у роботі, бо працю треба віддати вчасно.

І знов вода у відрі закінчується. Зате вона тепер ллється нам на голову. Пройшла буря, от і маємо воду в «хаті», навіть у ліжках. Забезпечуємо перед водою товар, папір, машинки і все решта. Друг господарчий прибиває бляшки поміж дошками. Вода тече йому за рукав. Земля була так пересушена і спрагла, що вода проникла до «хати». Коли земля напилась досхочу, то й у нас перестало падати.

Криниця наповнилася. Буде кава, ще й густа. Дякувати Богу і за це. Чекаємо вечірньої пори. Вечірньої... Дивно це звучить, адже, у нас в «хаті» завжди вечір. Чекаємо, щоб запалити вогонь і зварити каву, але виявилось, що дощ залив комин і кави не буде. Я мокра, тому особливо відчуваю холод. Провідник наказує привести хату до порядку. Друзі взялись направляти комин. Після бурі вода щедра, несла з собою до нашої кринички все, що спіткала на своєму шляху. Повечеряли і лягаємо спати. Горішні ліжка мокрі. Важко буде заснути, а може й не варто кластися, бо роботи ще багато, підручник має бути закінчений до свят. Працюємо справно, вже й обкла-

динка готова. Друг «Чорний» постарався на час виконати свою роботу. Провідник сказав мені докладно переглянути обкладинку, чи незаблудила яка помилка. Придивляюсь уважно, той пеньок якось особливо притягує мою увагу, якийсь підозрілий. І справді, на пеньку чомусь були літери, здається, «К», «Л» чи «О». Провідник кличе друга «Чорного», питає чому він це зробив.

– Якось так вийшло, – оправдувався «Чорний».

– Але не повинно, – відізвався провідник.

Вони вияснюють між собою, а я думаю про своє: чи нам усім дозволять піти на свято. «Боже, так хотіла б бути зі своїми, може зустрінусь з братом, якщо щасливо кордон перейде, а може і з «Мручком», моїм від серця... А крім того так хочеться побачити силу нашої повстанської армії, там будуть сотні вояків», – молилась, благаючи цього свята.

Підручники вже готові, та й свідоцтва за курс вишколу стрільців вийшли дуже гарні. Будуть стрільці вдоволені.

Вже пару ночей не спимо, переглядаємо підручники, щоб не було бракованих, бо й таке траплялося. Від провідника отримала завдання зробити пачку з 10-15 примірників для сотенного «Бурлаки» і особисто з провідником вручити йому. Дуже старанно переглядаю ще і ще, мусить бути усе як слід. Друзі запакували в папір, обв'язали шнурком. Готове. Від провідника наказ:

– Відсвіжити одяг, зброю вичистити так, щоб завтра гідно запрезентуватись на святі.

Маємо дозвіл – йде усе технічне звено «Холодний Яр». Та замість радіти я засумувала, бо в що одягнусь на таке велике свято. Але подумавши про близьких, відігнала сум, адже для них важливо, що буду, а не в чому. Я тішусь, що причетна до такої важливої справи, а вбиратись буду, коли доживу ліпших днів, – так потішала себе, – але чи доживу?

Дожила, дав Бог, але вбиратись ще довго не мала в що. Увечері, напередодні свята, врешті прийшов друг «Верба», наш зв'язковий, і приніс мені пачку від брата (пс. «Бурлака»). Радість велика, адже це означає, що брат щасливо перейшов кордон. Дуже дякую другові «Вербі», відкриваю пачку – і на очі накочуються сльози радості. Є тут моя біла блюзочка і спідничка моя з Трушевич. Коли переходила кордон, могла мати тільки те, що на собі. Хіба брата Миколу в руку поцілую за таку несподіванку. «Мотря» мала гарний одяг, хіба багатша з дому, ніж я.

Свято

Рано всі виходимо з «хати», замикаємо її. Несемо з собою пачки з підручниками. Друзі – по дві, ми, дівчата, – по одній. Дорога веде лісом, йдеться приємно. Вдихаємо на повні груди, бо вже давно так не дихалось.

Дійшли. Провідник «Данило» спитав, де є сотенний «Бурлака». Я знала дружину сотенного і 2-, може, 3-річного їхнього синка, передавала їй «штафети» ще в Україні. Ми пішли в сторону хати, де був сотенний. Моє серце чомусь міцно билося. Зустріч з сотенним «Бурлакою» була для мене великою подією. Заходимо в хату, стоїть мужчина, високий, стрункий, пристойний. Привітались, віддали пачку з підручниками. Подякував, почав розпаковувати. І що бачу? На самому верху – підручник вибракований.

– Дуже перепрошую, не розумію як це могло статися, адже я переглядала кілька разів. Хтось поклав, не знаю для чого, з якою метою... – розгублено пояснювала я.

Сотенний переглядає підручники, здається, не чує мене, задоволений, і ще раз дуже дякує. Ми прощаємось і відходимо.

Вибракований підручник ховаю в рукав светерка, щоб хтось не побачив і не додумався, де працюю. По дорозі на поляну, де відбуватиметься святкування, зустрічаю хлопців, наших односельчан. Дивуються, звідки я тут взялася. Кажу, що з Молодович прийшла. Вони посміхаються, а один відізвався:

– Коли б ти з Молодович, то не була б така бліда на лиці.

– А я під парасолькою йшла, – віджартовую.

На те тільки посміхнулись і вже на цю тему розмова закінчилась. Спитала в них, чи є тут мій Славко «Мручко».

– Ні, немає, – кажуть, боївка лікаря «Вуйка» не дійшла.

Подумала, мабуть, мають хворих і поранених, нема у них часу на свято. Передала сердечне поздоровлення для усіх «лапайдухів» і пішла далі. Дійшли ми до поляни, де скоро відбудеться свято.

Розглянулась довкола і побачила мого брата. Підійшли ми до себе, привіталися, не забула за пачку подякувати, спитала про здоров'я мами і решта родини. Підійшли до себе брат і провідник «Данило», привітались. Вони зналися ще зі села Сільце. Поруч пройшов провідник «Тарас», кланяється. Він знайомий з нашою «хатою», писав у нас звіти.

Я всім зацікавлена, адже, ще ніколи не бачила такої сили нашого війська. Дивлюсь, черга стрільців. Приглядаюсь, а під деревом сидить отець «Кадило» і сповідає стрільців. За хвилину наказ: зробити престол. Спостерігаю за роботою і дивуюся, як скоро і вправно стрільці вбивають у землю кілки, прив'язують галузки, покривають білим обрусом, і вже престол готовий. Ставлять хрест, свічки. Вже отці в ризах. Було їх двох, не пам'ятаю прізвищ, але я з одним з них часто зустрічалися у пароха отця Андрія Гози в Клоковичах. Наш провідник «Данило» бере дзвінок і йде служити до Служби Божої.

Сотні під командою сотенного «Ластівки» готові до віддання почесті. Ця подія глибоко врізалася у мою душу і серце, адже, я так давно вже не була на Службі Божій, а ще на такій як тут. Здається, молитва йде просто до неба, де сам Господь подивляє нашу силу, таку кількість людей, яка зібралась тут, щоб подякувати Йому і просити про дальші ласки Божі, котрих нам так потрібно на кожному кроці.

На святі, крім «Мотрі» і мене, були ще дві дівчини – «Оксана» (невеличка, чорнява, гарна, дочка священика) і – «Рома», блондинка, як собі пригадую, дружина командира «Орського». Дівчата прийшли з тим священиком із села Клоковичі, що служив Службу Божу з отцем «Кадилом».

Після відправи хтось з друзів підійшов до мене і попросив на поляні назбирати квітів, щоб прикрасити престол, який стрільці вже приготовили до присяги. На престолі були синьо-жовтий і червоно-чорний прапори та кулемет. Складання присяги відбувалося так: стрільці мали піднесені два пальці вгору, старшина відчитав присягу, і тоді стрільці по черзі підходили і клали руку на прапори та кулемет.

Вже і трибуна готова, буде військовий парад. Бачу, на коні їде друг «Гак», він з почоту, високий блондин. Один друг грає на акордеоні, а кінь мов під команду іде. Стрільці співають партизанські пісні, проходять перед трибуною. Звучить команда:

– Право, глянь!

Усі радіємо.

У програмі святкування була і художня частина. Пригадую таку сценку: зустрічаються двоє стрільців, один із сотні «Бурлаки», другий з сотні «Ластівки», «дві оферми» – шапки набік, паски не доп'яті. Питає один у другого:

– Ви, друже, з якої сотні?

– А що, не видно? Та з «Бурлаки», бачите по мені, як він дбає про вигляд стрільця? А ви з якої?

Марія Богоніс (дружина Ярослава Фартушка – санітара «Мручка» з сотні «Бурлаки») із шестирічною донечкою Олею.

– З «Ластівки», наш сотенний також нас тренує і дбає про вигляд стрільця.

Так радісно, багато сміху. Не часто у нас так бувало.

Прозвучав наказ – розходитись, бо спів уже було чути далеко-далеко, по лісі розносився. Це була незабутня хвилина, яка нас усіх на духу піднесла.

Підійшов мій брат. Спитав, звідки стрільці мають такі гарні підручники, і що він теж хотів би мати такий. У мене в рукаві є вибракований, але мушу мати дозвіл від провідника.

– «Данило», – питаю, – чи можна брату дати?

Не радо хотів, тому що це був бракований, але брат попросив і отримав. Прощаємось, мамі і всім решта передаю поздоровлення і розходимося на свої пости.

Наша група рушила до своєї «хати». Ще довго згадували це незабутнє свято.

Подруга «Мотря» була дуже вдоволена, бо на святі зустріла багатьох знайомих. Вона значно раніше від мене почала працювати у технічному звені «Холодний Яр», тому вже мала більше знайомих і друзів.

Ніхто мене не звільнив

Через якийсь час сталась трагедія у Яменському лісі. Загін Польського Війська несподівано оточив наших стрільців біля вогнища. Там загинуло кількох наших із сотні і двох друзів з нашої «хати»: друг «Жар» і друг господарчий. Цю сумну звістку приніс нам друг «Верба», наш зв'язковий. Він також там був, але йому пощастило, вийшов живим з бою. Хвилиною мовчання вшанували ми усіх наших полеглих друзів, поплакали, помолились, і знов взялись за роботу.

Від тої трагедії ми вже довго не працювали у нашій «хаті». Якось прийшов друг «Верба», про щось поговорив з провідником «Данилом», і вони вийшли наверх. Коли повернулись, провідник звернувся до мене:

– «Галю», прошу вийти наверх, там жде провідник.

Виходжу, і, о диво, бачу знайомого провідника «Арсена». Знала я його ще з мого села Трушевичів, був у мене в хаті. Перші його слова до мене такі:

– А звідки ви тут взялись?

– А ви звідки, друже провідник, тут? – в цьому ж тоні я до нього.

Повідомив, що треба ліквідувати нашу «хату», що загрожує нам небезпека. Спитав, де тепер хочу жити, у котрих теренах. Сказав, що зроблять мені потрібні документи. Накінець додав, що за сприятливих умов мене знов покличуть до праці. Ми скоренько все повиносили з «хати», поклали на фірманки і вирушили в дорогу до села.

Я знову стала бездомною. А на покликання до праці чекаю до сьогодні, адже ніхто мене не звільнив від обов'язку працювати для Самостійної.

На захід через Явожно

За розповіддю
Марії Якубовської-Ткачик

Минуло вже понад 50 літ, а в пам'яті все живі картини, як нас виганяли з дому і землі наших дідів та прадідів... Ми мешкали в містечку Угнові, що над рікою Солокією. По війні воно і частина Угнівщини були під Польщею, а після останнього і остаточного встановлення кордонів все це припало Радянському Союзові, а точніше його провінції, що звалася Радянською Україною, і було підпорядковано Сокальському районові.

З гордістю згадую про свій Угнів, який був відомий добре розвинутими ремеслами: шевським, кушнірським, ткацьким та ін. Ще й до сьогодні люди з навколишніх сіл згадують угнівські чоботи. Місто славне і своїми людьми, а особливо інтелігенцією: священиками, юристами, вчителями та людьми інших професій, які стали його гордістю. В Угнові були також школи, в яких вчилися, окрім угнівчан, діти з навколишніх сіл. Але найбільшу славу для Угнова принесли його віддані борці за волю і незалежність. У визвольних змаганнях за Самостійну Україну в 1918-1920 роках з Угнова загинуло близько 25 січових стрільців. У 1940 році в тюрмах Львова більшовики замучили 15 наших патріотів, а потім у рядах Української Повстанської Армії загинуло 35 воїнів-угнівців. Пам'ять про них жива і свято зберігається.

Процесію на Боже Тіло веде парох Угнова о. Тришеневський. Це ще перед війною.

У 1996 році на свято Вознесіння в Угнові поставлено і посвячено пам'ятники Січовим Стрільцям, які загинули в боях і замученим по тюрмах, та воїнам УПА. Пам'ятники поставлено на пожертвування колишніх і сьогоднішніх угнівців, а також діаспори.

Виганяють, мордують, арештовують

Важким був 1946 рік. Наші люди тоді пережили велике горе. Угнівців і селян з навколшніх сіл насильно вивозили в Радянську Україну. Це почалось у другій половині березня. Польські вояки вривалися до наших хат, змушували людей підписувати згоду на виселення, а тих, що впирались, – арештовували і тримали так довго, поки не підписали такої «згоди». Люди не хотіли залишати своїх домів, рідної землі, робили все, щоб тільки залишитись, ховалися, підробляли метрики.

Моїй родині вдалося залишитись, але ненадовго, лише до 16 червня 1947 року, коли розпочалася наша найбільша трагедія – Акція «Вісла». Тоді були проведені облави на воїнів УПА. По селах Угнівщини прокотилися запеклі бої. Повстанці живими не здавалися. Часто вже мертвими поляки їх виносили із

Пам'ятковий знімок пароха о. Тришеневського з угнівськими дітьми після церковних врочистостей на Боже Тіло. Вгорі справа – сестра служебниця Мінодора (вчила дітей релігії у садочку), а перед нею перша зліва у білій суконочці Марія Якубовська.

згарищ. Пригадується, як до Угнова звозили трупи повстанців. Їх було так багато... і серед них жінки. Усіх скидали в трясовину на лузі, де тепер пасовище.

У неділю, 15 червня 1947 року, наїхало багато польського війська, а вже від понеділка почали в поспіху і насилу вивозити людей. На родину давали один віз. Можна було взяти лише одяг, постіль, їжу для себе і корм для худоби. Тільки дві години було призначено на те, щоб зібратись в дорогу. Жовніри поводилися агресивно. Вороже наставлені до нас, вони силоміць виштовхували людей з їхніх хат. При цьому били куди попало, обзиваючи «хамами» і «бандитами». Добре пам'ятаю ще й донині, як жовнір вдарив мого тата в лице, а потім бив по голові...

Неспокій і тривогу відчували всі: і люди, і тварини. Вигнаних з возами і родинами зганяли на збірну площу над рікою Солокією. Там арештували мужчин і нас, п'ять жінок: Софію Козловську (її потім засудили на 15 років ув'язнення), Катрусю Шостакевич, дружину отця Менцінського, мою сусідку Домініку Петришин і мене – Марію Якубовську. Зігнаних на площі людей тепер погнали до станції Белжець,

а звідти у товарних вагонах, в кожному по кілька родин, повезли на понімецькі землі Польщі. З оповідань батьків знаю, що наших людей знімали з поїзда і страшно катували. Одного мужчину з Холмщини, він називався Синишин, мордували так, що там і помер. На цьому трагедія його родини не закінчилась: жінку арештували і запроторили у концтабір в Явожні, а трьох нелітніх діточок разом з іншими людьми повезли на захід.

Нас, арештованих, ще цілий тиждень тримали у пивниці в Угнові. Там ми зустріли ще кількох дівчат. Вони походили з села Піддубці. Нас по черзі почали забирати на допити. Переважно питали, що знаємо про упівців, де вони переховуються тепер, хто їм допомагав. Усіх нас звинувачували у співпраці з УПА. Допити супроводжувались биттям ґумовими палицями, лайками.

Через тиждень нас перетранспортували до Томашева-Люблінського в УБ. Усіх загнали до пивниці, яка зовсім не була придатна для того, щоб у ній, навіть недовго, могли перебувати люди. Там нічого

Дівчата з угнівського «Братства дівочого» у правдивих коралях з дукачами. Знімок з 4 вересня 1929 р.

Марія Якубович-Ткачик біля пам'ятника Січовим Стрільцям в Угнові. Знімок з 1997 р.

Внизу – отець Тришеневський з молоддю «Братства молодечого». Знімок з 1944 р.

не було: ні лав, ні прич, на яких можна було б присісти чи подрімати. Спали ми на «голому» бетоні. Сюди звезли дівчат з різних місцевостей. Умови жахливі, не було де помитися, зате дуже багато вошей. Їхнє «сусідство» ставало нестерпним. Дошкуляв також голод – нас тримали на голодному пайку. Над на-

шими головами знаходилась катівня, де відбувалися допити. Як вдень, так і вночі ми чули зойки, удари, розпачливі крики, плач... Нас теж брали на допити, і тоді ми бачили побитих і окалічених мужчин, які лежали на бетоні в крові, брудні, а по них лазила всяка нечисть. Правдоподібно тим, що допитували, не так важливо було здобути інформацію, як задовольнити інстинкт ката, знівечити людську гідність. Ці мужчини страшно терпіли. Їхні стогони розривали нам душу. Вони переважно просили тільки пити.

З розповіді очевидців знаю, що під час депортації угнівчан якийсь польський військовий запитав у Плєцака, тамтешнього мешканця, де його син. Цей спочатку занімів, злякавшись цього питання, але його так «притиснули», що він показав криївку, в якій переховувався його ще неповнолітній син. Хлопця витягнули зі сховища і, ведучи зо два кілометри до арешту, страшно знущалися, били прикладами карабінів по чому попало. Він падав, але нові удари змушували вставати. Припіднявшись, з останніх сил, знову падав у рів біля дороги... Батько з горя повісився.

Потім того хлопця ми бачили в Томашеві, підглядаючи через «юдаша» в дверях до камери, у якій лежали побиті мужчини. Пригадую, що мене дуже вразив образ скатованого хлопця, дивний синій колір його тіла, що потріскалось від побоїв. Він дуже стогнав і невдовзі у страшних терпіннях і муках навіки розстався з молодим життям.

Кожного дня нас, жінок, ведучи до туалету, що знаходився на подвір'ї арешту, проводили через приміщення, де тримали мужчин. Тих кілька хвилин під постійним наглядом жовнірів часто не вистачало, щоб полагодити свої людські потреби. Нас відганяли, підвівши наступну. Вся ця процедура відбувалася у швидкому темпі, коли одна жінка закінчувала свій

біг, наступна його розпочинала, а відстань була не більше сорока кроків, а може й менше.

При цій нагоді, підглядаючи через «юдаша» у дверях я познайомилася з одним хлопцем. Він родом з Холмщини. І хоч умови були тут дуже тяжкі, але нам все ж таки не раз вдавалося поговорити через дірку в дверях. А потім ми з ним ще раз зустрілися, тепер у Явожні. По роках, вийшовши з тюрми, ми побралися. Це була любов справді з першого погляду. Зродилася вона в дивних і жорстоких обставинах, але така міцна і на все життя. Ще й сьогодні часом згадуємо подаровану нам долею-недолею цю зустріч-пригоду, що триває все наше спільне життя.

У Явожні

Тоді в Томашеві нас тримали майже три тижні, а потім у вагонах, призначених для перевезення худоби, повезли до Явожна. У тих вагонах було неймовірно тісно. Протягом усієї дороги дверей не відчиняли, бракувало повітря, ми задихалися від духоти й смороду, бо свої потреби були змушені полагоджувати тут же, у вагоні. На дорогу нам видали один буханець чорного як глина хліба, призначеного для чотирьох осіб і чорну водянисту каву. У таких умовах ми їхали дві доби. До Явожна прибули пізнім вечором. Нарешті відкрили вагони і нас під конвоєм погнали кілька кілометрів дорогою через ліс. Вели серединою дороги, а з обох боків йшли озброєні жовніри, готові кожної хвилини стріляти. Тих, котрі з втоми відставали від колони, підганяли і били прикладами, підштовхуючи багнетами. Нарешті, неймовірно втомлені ми підійшли до довгої мурованої огорожі. Зупинились під брамою, на якій був напис: «Centralny Obóz Pracy w Jaworznie». Я, мов заворожена, дивилася на цей напис, читала ще і ще ці слова,

але не розуміла їх. Ми стояли перед місцем, яке стало нашим пеклом, місцем наших мук, принижень, терпіння, а для багатьох – місцем смерті.

Перед брамою нас протримали ще цілу добу, виконуючи різні бюрократичні процедури: записували персональні дані, брали відтиски пальців, при цьому насміхалися, попихали і били. Після всього відчинили ворота і повели до лазні. Наш одяг забрали, а взамін видали сорочки під в'язничний одяг. У лазні нас «гартували», пускаючи то дуже зимну, то дуже гарячу воду, або взагалі переривали її подачу. Потім відвели до бараків, де були поверхові нари, без сінників, лише завошілий коц. Одне місце на нарах було для двох осіб. Я спала з Домінікою Кравчик (з дому Петришин). Було так тісно, що повертатися можна було тільки одночасно і на той самий бік. Нам видали бляшані миски, які дуже швидко поржавіли, і кілька разів на день їх треба було чистити піском. За найменший слід іржі жорстоко карали, били, заставляли скакати «жабкою» або годинами стояти під стіною з піднятими догори руками. Для нас були придумані й психічні кари: раптом серед ночі робили перекличку і всіх в'язнів виганяли з бараків. Після цього на площі формували нас у четвірки або вісімки і по кілька годин тримали під дощем, на вітрі і холоді. Чим гірша погода, тим тяжча кара.

Між в'язнями вже почали кружляти різні чутки, здогади. Одні вважали, що нас приготовляють до заслання в Сибір, інші думали, що на тяжкі роботи, а були й такі, що бачили у цьому підготовку до виходу з неволі. Така непевність всіх лякала, спричиняла тяжкі психічні травми і терпіння. Це привело до кількох випадків самогубства і божевілля серед жінок. Тільки віра у ласку Божу і надія, що все це мине і ми повернемось до своїх родин, додавала нам сил у неволі. Там ми не знали, де наші рідні, чи ще

Домініка Кравчик-Цєсєльська з Петришинів народилася у Львові 3 вересня 1919 р., арештована в Угнові. Сиділа в концтаборі у Явожнв від 17 червня 1947 р. до 6 січня 1948 р. Померла у Лігниці 15 вересня 2001 р.

живі. Не легше було і їм, бо теж нічого про нас не знали.

Згодом я довідалася від своєї мами, що вона їздила до Любліна розпитувати про мене. З допомогою адвоката дізналася, що я в Явожні. Потім, від мами інші наші люди довідалися про цей табір.

В Явожні нас брали на роботи. Я з Домінікою працювала в три зміни у швальні.

Так минав день за днем. Скільки їх ще буде? – не раз питала себе, але відповіді не знаходила. Ми у неволі без вироку. А може ця неволя назавжди? Лякалась такої думки.

Найгірше було вночі, коли серед тиші забирали людей на допити. Мене взяли лише один раз і дуже побили. Звинувачували, як і всіх інших, у співпраці з УПА. Мені нічого не довели і тому більше не викликали. Мабуть, ніхто нічого на мене не доніс.

Тут дуже скоро можна було опинитись серед запідозрених у всіх «гріхах». Для цього використовувались «сексоти». Вони ховались за вікнами. Коли нас водили по площі четвірками і казали дивитись то вправо, то вліво, саме у цей час зрадники зі схованки вказували на тих, кого впізнавали, і тоді цього нещасного забирали на допити.

На вигнанні

Ми з Домінікою в Явожні були до січня 1948 року. Під час виходу з концентраційного табору нас змусили підписати зобов'язання, що нічого нікому не скажемо про те, де ми були. Кожний з нас отримував посвідку з Районної військової прокуратури у Кракові, в якій повідомлялось про те, що звільнена (звільнений) з арешту їде до місця постійного проживання. Мене з Домінікою привезли до Лігниці, а рано відправили до родичів. Щойно тепер наші дороги розійшлися.

Домініка поїхала до села Вірчин біля Любіня до мами, а звідти до Лігниці, де працювала секретаркою, а відтак книговодом. У 1950 році вийшла вдруге заміж. По 44 роках спільного подружнього життя її чоловік назавжди відійшов, залишивши її вдовою.

Моїх рідних поселили в селі Яновіце біля Лігниці у знищеному будинку ще з трьома іншими родинами. Будиночок без вікон, без підлоги, обдертий з усього. Жити в ньому не було як. Тоді мої батьки задумали знайти собі якесь окреме пристанище. Перейшли до іншого будинку, теж дуже знищеного, але вже самі могли тут господарювати. Це були дуже тяжкі часи для наших людей. Батьки ходили на заробітки до поляків і поспішали з ремонтом, бо жити десь треба було.

Коли минула моя перша радість, що знайшла своїх рідних, почала я задумуватись над тим, як мені жити далі. Тоді без дозволу солтиса з села не можна було виїхати до міста. І далі ми невільники, хоч на волі. Це було дуже прикре відчуття, бо знову нагадувало про ув'язнення. Згодом поляки привикли до нас, побачили, що ми не бандити, як про нас розпускали слухи, що ми чесні і працьовиті люди, тому почали з нами встановлювати дружні стосунки.

Завдяки одній польці я отримала роботу в Лігниці на пошті. Розуміла, що цього замало, що треба подбати хоч про якусь освіту, тому заочно вчилася у ліцеї для дорослих. У 1950 році екстерном здала матуру і згодом почала працювати в рільничому банку. Але це тривало недовго. Через кілька місяців мене знов арештували і запроторили до тюрми у Вроцлаві. Це сталося 12 липня 1950 року. Мене тільки раз викликали на допит і 1 грудня 1950 року випустили ще з двома іншими дівчатами. Про це писала у «Нашому слові» в своїх спогадах Маруся Кузьма-Капустинська.

Думала, що тепер вже не знайду роботи, але мене радо прийняли до банку. Поляки, які пережили подібне, відносилися до мене добре, зі зрозумінням. Вони знали, як комуністи вміли нищити долі невинних людей. У Вроцлаві про мене розпитували у тих двох дівчат, які вийшли на волю разом зі мною, але вони нічого не сказали, бо я не була в УПА. Мене в'язнили тільки за те, що була українкою.

У 1995 р. Домініка Петришин-Цєсельська (зліва) і Марія Якубовська-Ткачик. Подруги знов разом, тепер у санаторії.

Я також в Угнові була

Марія Паньків

Чим довше живу, тим більше переконуюсь у тому, що нічого на цім Божім світі не діється випадково, без Його волі. Його плани для нас незбагненні.

У минулому році, повертаючись зі Львова, заблудили ми з чоловіком в дорозі до кордону біля Рави-Руської. Погода гарна, час не підганяв, і таке блудіння нам навіть сподобалося. Побачили нові місцевості, у яких ніколи раніше не доводилось бувати. Це кружляння під впливом якогось магніту, невидимої сили нарешті притягнуло-завело нас до Угнова. Від-

Так угнівчанки одягалися влітку у святкові дні – на голові «чуби» (так колись хутки в'язали), видно білі, добре накрохмалені комірці, і обов'язково правдиві коралі із золотими дукачами, зробленими з австрійських дукатів.

разу відчула, що тут чекає нас щось цікаве, бо ж про Угнів стільки чула... Адже славна родина Онишкевичів походила саме звідси. Тут пригадалася розповідь-спогад Марії Якубовської-Ткачик «На захід через Явожно». У листуваннях з авторкою цього спогаду згадувались деякі останні події з сьогодення в Угнові, пов'язані зі святкуванням пам'ятних дат українського народу й інше.

Засліплене сонцем містечко здавалось безлюдним. Той героїчний Угнів постав перед нами як марево зі сну: вулички і будівлі під впливом часу зруйновані.

Ми шукали цвинтар і пам'ятник Січовим Стрільцям. Якийсь білочубий хлопчина на велосипеді зупинився, з цікавістю приглядаючись нам. Він пояснив, куди треба їхати.

Пам'ятник запримітили ще здалека. Гарний, біля нього впорядковано. Видно, що люди сюди часто приходять, дбають. На цвинтарі, у його старій частині, на старих деревах галасували ворони, карка-

А так, коли було холодніше – на головах великі хустки (з однієї можна було зробити чотири менші), вив'язані у так звані «чуби». В залежності від свята, накладали хустку відповідного кольору. Обов'язково правдиві коралі з золотими дукачами.

На фоні церкви стрункі і горді угнівчанки. А їхні строї... Ніде таких не було. Вбиралися у темні плащі, звані в Угнові кафтанними, ззаду вони мали глибокі аж до низу фалди, що збиралися під поясом. Перша справа – мати Марії Якубовської-Ткачик.

ючи, вітали нас. З буйної трави виростали похилені в різні боки старі кам'яні хрести. Читаємо написи. Доходимо до новішої частини цвинтаря. Тут сонце немилосердно припікало нас, хрести, нагробні плити. Дерева ще маленькі, нема де сховатись у тінь. Бачу свіжі могили. Блукаємо по цвинтарі. Манить тінь, читаємо написи. На кількох могилах прізвище «Онишкевич». Делікатно наближається старший пан, приглядається, питає:

– Чи ви знаєте про Онишкевичів?

– Так.

– Може то ваша родина? – і, не дочекавшись відповіді, розказував:

– Бо тут стоїмо біля могили сина Люби Онишкевич, по чоловікові Кузів, – наймолодшої сестри нашого славного «Ореста» Мирослава Онишкевича. Вона сиділа у Львові в тюрмі, а потім загнали її аж у Сибір з малим сином. Приїхав відвідати маму і помер. Така їх гірка доля, – зітхнув той незнайомець і відійшов.

Так угнівчанки одягалися в неділю. На голові менші хустки. Їх в'язали навколо голови. Темні блюзи називали «кацабайками». Спідниці дуже широкі, в'язані в поясі. Поверх них накладали запаски. І обов'язково – коралі з дукачами.

А мені пригадалася розповідь пані Марії Якубовської-Ткачик про її Угнів як про незвичайне, специфічне містечко.

●

– Тут усе було особливе: і люди, їх дух, і жіночий одяг. Такого ніде не було. Угнівці до свого містечка були дуже прив'язані, єднало їх щось надзвичайно сильне. І навіть тепер з різних сторін з'їжджаються сюди на Вознесіння, угнівський празник. Угнівська церква стоїть і до сьогодні. Тепер відновлена, бо за комуни використовували її як склад для зерна. Були тут ще костел і синагога. На сьогоднішній день залишився тільки костел, але вже недіючий. Тепер Угнів виглядає дуже бідненько: постарів, осунувся, занепав, вже не нагадує того містечка з моєї молодості, швидше – опущене село. Нічого тут не будується, з нових споруд – лише одна технічна школа. Тепер в Угнові живуть люди, що поселилися тут з різних навколишніх сіл. Справжніх угнівчан мало.

Цвинтар також досить знищений. Відновлені лише гроби тих, рідня яких ще живе. Цей великий занепад Угнова напевно можна пояснити тим, що розташований він майже біля самого кордону, збоку від траси більшого руху.

У 1942-1943 роках, – розповідає пані Марія, – вчилась я в Сокалі в українській гімназії, а потім, у 1944-1945 роках – в новозбудованій гімназії у Белзі. Це був дуже небезпечний для нас час. Військо Польське переслідувало українців. Я мешкала у греко-католицькому приходстві. Там також мешкала родина отця Кохалевича, його син і донька. Вони разом зі мною вчилися у Сокалі, а потім – у Белзі.

Одного разу увірвалися на приходство п'яні жовніри. Шаліли, кричали, якби хотіли заглушити свій страх. Прийшли забрати отця, який вже був приготовлений на все найгірше, навіть на смерть. Ми, діти, згуртувалися біля нього на поверсі, – плакали, тулилися і молились, щоб нас всіх залишили, не забирали кудись. А в той час внизу, у кухні, були тільки дружинаотця і служниця. Вони у свій спосіб вирішували цю справу – пригощали тих жовнірів і вмов-

Угнівчани, яких у 1946 р. виселено до УРСР, з'їхалися до Угнова на свято Вознесіння. Так щороку тепер сходяться, моляться у своїй церкві. Вже багато з них не живе. Знімок зроблений на цвинтарі коло церкви.

ляли, що отець дуже тяжко хворий, лежить, не може встати. І якимсь чудом вдалося тих «героїв» випровадити з приходства. Отець після того «візиту», розуміючи, що тут спокою не дадуть, вирішив з родиною готуватися до виїзду в УРСР. На залізничній станції зібралося вже більше людей. Теж чекали на виїзд. Був серед інших і директор гімназії – Козак з дружиною.

Це діялося в останні дні мого перебування у Белзі. А вдома, в Угнові, також не було спокою. Совітські прикордонники проводили часті облави, шукали за тими, хто перейшов кордон (чого насправді не було). Вривались вони до хат, робили обшуки. З усього було видно, що ця робота була їм до вподоби, а особливо коли знаходили годинники, вони їх, просто, манили.

Під час котроїсь чергової облави, цим разом польських прикордонників, жовніри забрали мого молодшого брата і ще одного хлопця. Повели їх у ліс. Це сталось тому, що через кордон перейшов угнівський хлопець (він був психічно хворий і не розумів, що чинить). Прикордонники його зловили і на допитах сильно побили, випитуючи, кого він знає, хто воює в лісі. І він сказав все, що знав: що криївки УПА у лісі знають добре мій брат і його колега Олег

Дім сестер-служебниць, в якому вони вели дитячий садок. Це в Угнові неподалік церкви.

Шиманський. Його водили по лісі. Він плутав, показував різні місця, але криївок ніде не було і нікого не знайшли. Хлопців допитували, але вони вперто стояли на тому, що нічого не знають, а наклепника нема що слухати, бо він несповна розуму. Прикордонники, розгнівані невдачею, застрілили того нещасного хлопчину, а мого брата привели назад до міста і здали в міліцію.

Моя бабця жила серед сусідів-поляків. І коли це сталося, ридаючи від горя, що онук у біді, пішла до них просити помочі. Ті погодились допомогти. Поговорили з міліціонерами, підписали заяву, у якій стверджували, що хлопці невинні, і що весь час перебувають вдома. Та подія нас дуже стривожила, було зрозуміло, що в кожну хвилину може нас спіткати біда. На щастя, ті сусіди мешкали не біля нас, і не знали, що насправді у нас діялось. Адже брат часто ходив до поблизьких сіл і носив чоботи для наших партизанів. Робив це удень, а тому, що був невеличкий на зріст, то не притягував до себе особливої уваги.

Військові крутились біля нас не тільки вдень, а й вночі. Тоді вривались несподівано у хати, перевіряли чи всі вдома. Мій брат завжди був присутній. Не давали нам спокою і совітські партизани. Були вороже до нас настроєні, безжалісні у своїх діях. З'являлись раптом і забирали все їм потрібне, особливо одяг, їжу. Ми їх називали «босяками».

Мій чоловік вчився в гімназії у Холмі, яку закінчив ще у 1942 році. Потім став студентом Львівського медичного інституту. Навчання в Інституті припинилося з приходом совітів у 1944 році. Як і я, був запроторений у концтабір в Явожні. Після звільнення, хотів далі продовжувати навчання в Медичному інституті у Вроцлаві. Але тут його не хотіли прийняти. Казали звернутися до управління безпеки за доз-

волом. Він знав, що туди не має чого йти, бо ще під час звільнення з Явожна йому відверто сказали, що вже більше студіювати не буде.

У 1959 році, все ж таки, розпочав заочне навчання на економічному факультеті і закінчив його у 1964 році. Весь час працював у страхувальній установі (PZU). Маємо сина і доньку та двох онуків. Їм передаємо пам'ять про наш Угнів і його людей.

●

Угнівці, що полягли за волю України в рядах УПА: Тарас Онишкевич, Мирослав Онишкевич, Михайло Онишкевич, Юрій Онишкевич, Іван Гуневич, Микола Дужий, Василь Заболоцький, Стефан Решетило, Василь Решетило, Степан Свідницький, Франко Фарйон, Мар'ян Шульган, Михайло Бараник, Мирослав Бошкович, Михайло Гнідець, Юрій Качковський, Андрій Кондратович, Степан Котович, Йосиф Наконечний, Ярослав Кохан, Йосиф Лисяк, Йосиф Лотоцький, Михайло Грицина, Роман Магура, Василь Мізюк, Василь Поронович, Борис Полюга, Василь Поронович, Левко Підгорецький, Іван Скрипчук, Дмитро Сярчинський, Богдан, Ярема і Микола Гайові, Григорій Косанога з І Української дивізії, Сильвестр Пиріжок, Йосиф Рубінович, Софат Рубінович, Іван і Микола Шустикевичі. Їм наша вічна пам'ять!

Угнівці-в'язні Явожна: Аксентій Пиріжок, Іван Шустикевич, Тадей Шиманський, Криловський, Казимир Патер, Микола Романовський, Микола Дмитрук, о. Менцінський. Усі вони вже померли.

Угнів'янки, ув'язнені в Явожні: Софія Козловська, Катерина Шустикевич-Лазар, пані Менцінська (дружина о. Менцінського), Домініка Петришин-Кравчик-Цєсєльська, Марія Якубовська-Ткачик.

«Одарка»

За розповіддю Ольги Бродюк-Душенко

Війна увірвалася в моє життя, коли я вчилась у середній школі в Раві-Руській. Наприкінці 1941 року я закінчила адміністраційний курс у Замості. Там тоді викладав, між іншим, Лапінсьський, майбутній «Зенон». Після тримісячної практики в адвоката Заваликути у Замості я дістала працю машиністки в управлінні повітового Союзу українського кооперативу в Белзі. Влітку 1944, коли наближався фронт, директор Корнель Бородайко й інші члени дирекції та ще деякі працівники, утікаючи від більшовиків, подались на Захід. Туди поїхав також і головний секретар Іван Базарко, а мені доручили зайняти його становище. Головним директором став інженер Блащук, а його заступниками Михайло Ґайошко і Максим Бродюк, що втік з Грубешева і зачепився у Союзі. Таким «причепним» працівником був також Василь Ґадовський, але не довго тут втримався, бо його вже розшукували «стрибки», тому був змушений скриватися. Союз з часом перейменували на «Сполем». Ми всі й далі там працювали аж до початку 1946 року, коли почалось насильне виселення українців на Схід. Тоді ми змушені були розійтися... Багато виїхало, деякі рятувалися фальшивими римокатолицькими метриками, ще інші пішли у підпілля.

Василя Ґадовського «Зореастера» призначено редактором «Інформаційних вістей» у тактичному від-

Ольга Душенко-Бродюк з Ключковських, друкарка «Одарка» у тактичному відтинку «Данилів. Знімок з 1983 р.

тинку «Данилів». Мені запропонували працю машиністки у цій редакції. Отримала псевдонім «Одарка». «Слота» займався радіоапаратурою і радіозаписами вістей. На допомогу нам і для охорони був призначений стрілець «Грізний». «Певний» працював у референтурі пропаганди, займався господарською діяльністю, дбав про те, щоб ми мали усе необхідне для праці.

Хочу ще згадати про молодого неповнолітнього хлопця Андрія Ментуха, який втік із села Карова, коли його батьків вивозили у Сибір. Він перейшов кордон і опинився у нашій Річиці. Це був дуже здібний хлопець, що всі дуже швидко зауважили. Йому запропонували оформляти титульну сторінку «Інформаційних вістей». У 16 томі «Літопису УПА» на 212 сторінці поміщено чотири титульних сторінки «Інформаційних вістей». Три з них авторства Андрія Ментуха. Цей молодий хлопець потім став відомим художником. Його добре знають не тільки у Польщі, а й в Україні, де виставляв свої праці. Андрій Ментух – викладач в Академії мистецтв у Гданську, доцент. Тепер на пенсії.

Моє рідне село Річиця було нашим пристанищем. Я мала змогу жити легально зі своєю мамою і сестрою, а Василь переховувався у свого вуйка-поляка. У того вуйка в сховищі містилася наша редакція. Він

не знав про це, тому спав спокійно. Дуже допомагала нам його дочка Анєля. Вона була нашим «ангелом хоронителем». Коли ми працювали, Анєля стояла на сторожі. Василь, хоч і мав біля собе свої документи – ховався, з криївки виходив тільки увечері, коли було спокійніше. Правда, цей спокій не можна назвати безпечним, бо завжди висіла над нами загроза, у кожну хвилину могли наскочити на село прикордонники. Тут часто проводилися облави. Коли у Річиці не можна було працювати, ми перебиралися до своїх криївок в інші села на сході.

Весна 1947 року була особливо тривожна – Польське Військо приступило до Акції «Вісла». Почало від Лемківщини, а до нас прийшли на початку червня. Ми з нашим звеном у повному комплекті на той час перебували у Мицеві на колонії.

Недільний ранок як завжди. З нами був провідник «Певний» з одним стрільцем. Я допомогла господині приготовити сніданок. Велись розмови про невеселу ситуацію. Я саме закінчила їсти, коли раптом донеслись до нас крики: «поляки! військо!». Усі мужчини, а було їх п'ятеро, вибігли з хати. Останнім вискочив Василь. Він ще зауважив на лавці пістолет, який котрийсь з них залишив, і забрав його. За будинками росло збіжжя, яке вже колосилося. Чути стрілянину. То військо гналося за втікачами. До хати ще ніхто не прийшов, і я мала час сховати на горищі у полові машинку до писання, папір та інше, а Василеву «сімку» – в стирту соломи, що була на подвір'ї. Коли я повернулася до хати, стривожена господиня подала мені військову торбу, залишену «Певним». Вона була випхана польськими паперовими грішми. «Що з цим добром зробити?» – подумала, розглядаючись. Пізно... Вже не було можливості вийти з хати. Неподалік лунали голоси і крики військових. Глянула на кухню. Там ще горів вогонь. І тільки

встигла повкидати гроші до вогню, як до хати увійшли двоє вояків. Почали обшук. Усе перекидали, всюди шукали. Заглядали навіть до печі. На щастя, під кухонну плиту не заглянули. Мене «вилеґітимували». Я сказала, що прийшла сюди до своєї тети. Господиня це підтвердила. Так само ми говорили, що тих, котрі втікали, не знаємо і ніколи не бачили. Військові докладно обшукали помешкання. Надіялась, що відійдуть, але вони наказали мені по драбині вилізти на горище. Піднімаючись по драбині, думала лише про одне: «Аби тільки за мною котрийсь не поліз, адже там половою ледве притрушене було усе наше редакційне майно, яке я позносила у поспіху». На щастя, один з них тільки з драбини подивився, чи там на горищі нема кого. Наказали мені злізти.

Я надіялася, що всі хлопці повтікали. Але, на жаль, так не сталося. Василя підстрелили. Падаючи, він відкинув від себе пістолет. Але це його не врятувало. Пістолет військові знайшли і, очевидно, його приписали Василеві. Я знала, що Василь мав біля собе пістолет. Треба його якось рятувати. Вирішила сказати, що його знаю, що це мій наречений, і що я прийшла до тети, щоб з ним тут зустрітися. На жаль, ця моя спроба йому не допомогла. Мене разом з Василем повезли до Белза на станицю до міліції. Почались допити і катівня. Я весь час твердила одне, що Василя знаю, але ніколи зі зброєю його не бачила.

Василь був поранений в ногу вище коліна. Ніхто цієї рани не оглянув, жодної медичної допомоги він не отримав. По дорозі до Белза втратив багато крові, бо рана була неперев'язана. По двох днях катівні нас повезли до Холма. Там протягом майже десяти діб нас викликали на нічні допити. Ми мали трохи щастя, тому що була змога порозумітися. Завдяки

цьому на допитах говорили як треба – те саме, бо так з Василем домовились. Мабуть, тому мене випустили. Про Василя довгий час я нічого не знала.

Василь Ґадовський

Мене знов арештували і знову слідство, допити. Про Василя не згадували і мене про нього не питали. Це було дивним і загадковим. Лише через багато років про нього довідалася з публікацій Українського архіву в газеті «Наше слово», а саме про те, що 10 вересня 1947 року в Ряшеві його засудили на смертну кару і 1 жовтня того ж року вирок виконали – розстріляли.

Тут хочу ще розповісти про те, що знаю про Василя Ґадовського. Він народився 1915 року в селі Корчмин. У тому селі рік раніше народився Максим Бродюк, який потім став моїм чоловіком (але про це далі розповім). Були вони найліпшими приятелями, вірними друзями. Єднала їх одна ідея, одна мета, а саме: «Здобудеш Українську державу або загинеш в боротьбі за неї». Уже в середній школі вони зв'язалися з ОУН. Потім роки студій. Василь поступив на юридичний факультет Львівського університету, а Максим – на богослов'я у Перемишлі. Потім війна. Тяжкі часи. Обоє включилися до боротьби. Василеві не пощастило, дуже молодим віддав своє життя за ідею, яка була його дороговказом. Максимові довелось багато пережити, натерпітись, вистраждати і вижити.

Подалі від рідного села

Уже ніби на волі, а що далі, до кого податися? Без грошей, гола, боса... Так думала, стоячи під брамою в'язниці. Аж раптом хтось торкнув мене. Оглядаюсь,

а біля мене стоїть жовнір, який мене випускав. Простягнув до мене руку, а у ній... 200 злотих.

– To na drogę, – сказав, а також дав мені свої мешти, бо я була боса. Вони були дуже великі. Взула їх. Дякувала і попросила, щоб подав свою адресу. Обіцяла повернути йому борг. Обіцянки не дотримала, бо загубила адресу.

Поїхала до Річиці. Був ранок, коли я увійшла до села. Налякалась побаченого. Це було страшне. Немов чума викосила усіх мешканців. Хати як сліпі химери – з повибиваними вікнами і повиломлюваними дверима. Десь загавкав пес, перебіг кіт, звідкілясь злетіла перелякана курка. А собаки вили жалібно і страшно, немов сповіщаючи біду. Згадала, що усе село вивезли. Вирішила ще раз подивитись на свою хату. Вона була майже розвалена. Стало ще сумніше і прикро. Пішла до сусідів-поляків і зустріла Анєльку – кузенку Василя. Вона перелякалася, але взяла мене до хати. У першу чергу я помилася, бо майже десять днів була немита, переодягнулася, попрала все, що мала на собі, і тільки поклалася у ліжко, як увійшов до хати міліціант. Спитав у мене, що я тут роблю. Подала йому свій документ. Він глянув на нього і вийшов. За ним з хати вийшла Анєлька. Міліціант був її кузеном. Повернувшись до хати, вона благала:

– Олюню, втікай скоріше, бо він мені сказав, що коли прийдуть інші, то тебе арештують. А що з нами буде?

Я швиденько натягнула на себе все ще мокрий одяг. Анєлька дала мені якісь гроші і кілька пирогів. Черевики я залишила. Вийшла із забудівель і городами побігла у сторону Жерник. За мною густо посипались кулі. А я бігла, не оглядаючись, аж опинилася у житі і потонула в ньому. Впала з утоми. Якийсь час лежала, прислухаючись. Потім стрілянина стихла.

За мною ніхто не гнався і на колінах, а потім пригнувшись хильцем, я просувалася вперед, якнайдалі від свого рідного села, де вже нікого з рідних не було, крім могил на цвинтарі.

Йшла полями до Лащева, це майже 10 кілометрів. До вечора прочекала на поїзд (вузько-колійний). Доїхала до Вербкович, а там пересіла у поїзд до Варшави. Обдерта, голодна, боса приїхала до Підкови Лісної, де жила моя товаришка Марійка Сілецька, з якою я працювала ще в Союзі у Белзі. Вона тут опинилась завдяки своєму братові Богданові, який на той час був офіцером польського війська. Це довга історія. Він був зісланий на каторгу в СРСР. І коли там організовували Військо Польське, пішов до нього як польський громадянин. Це його, каторжника, і врятувало. Ще перед виселенням забрав сестру до себе у Підкову Лісну, а сам перенісся до Любліна. Він співпрацював з нашим підпіллям. Була «всипа» і Богдана, а також Марійку, арештували. Вивезли до СРСР. Марійка мені до Річиці написала картку і подала свою адресу, я запам' ятала, а карточку з її адресою мала моя мама, потім з неї скористалася, шукаючи мене.

Приїхала я до Підкови Лісної, віднайшла помешкання. Раділа, що вже на місці. Уявляла собі зустріч з товаришкою, але на мій стук у двері ніхто не відчиняв. Подумала: «Може вона на роботі, бо працювала у Варшаві, а може вже тут не живе?» Мою жалюгідну ситуацію врятувала її сусідка. Запросила до себе. Мені тоді здалося дивним, як вона себе поводила, адже мій вигляд міг кожного занепокоїти, але вона навіть не спитала мене хто я і звідки прибула, тільки запропонувала мені вмитися і почастувала чаєм. Зате Марійка, коли мене побачила, – дуже налякалась, думала, що я збожеволіла. Опинившись разом з нею в кімнаті, я про все їй розповіла, що діялось зі

мною весь той час. Ми раділи одна одній і плакали. Марійка зайнялася мною, одягнула так, щоб я вже не вирізнялася серед оточення. Познайомила мене з однією українською родиною вчителів з Брвінова. Тут придалося моє вміння шити. Я пошила кілька речей і за це мене гостили, а також отримала матеріал на суконку.

Моя мама після виселення жила на Ольштинщині. Не маючи від мене жодної вістки, тривожилась і вирішила скористатись адресою Марійки, поїхала до Підкови Лісної з надією, що брат Марійки – старшина Польського Війська – допоможе мене відшукати у якійсь в'язниці. І яке ж то було щастя, коли ми несподівано тут, у Марійки, зустрілися. Мама розповіла про те, як їм там живеться на виселенні, про знущання, про арешти, а я про свої пережиття.

Максим

Ранньою весною 1947-го під час облави у Корчмині військо відкрило бункер. У ньому сиділо 10 по зуби озброєних повстанців, і серед них кількох командирів. Бункер складався з двох приміщень, а знаходився неподалік забудувань Бродюків – Максимових батьків. Було зрозуміло, що ситуація дуже складна, майже безвихідна: або всім загинути, або здатися. Максим посвятив себе, запропонувавши друзям-повстанцям перейти до другого приміщення бункера.

Замаскувавши вхід, вийшов і здався в руки військових. Сказав, що в бункері був сам. Його страшно катували, аж до непритомності. Хотіли розстріляти, але переконавшись, що в бункері дійсно нікого нема, кинули Максима на фіру і завезли до Томашева. Ще три місяці катували його, а коли випустили, то був у такому стані, що вимагав лікування. Йому сказали,

щоб виїхав на захід і десь там влаштувався. Максим виїхав до Ґубіна. Там мешкав його кузен – інженер Лапчук. Зупинився у нього. Працював на посаді книговода у якійусь державній установі. Листувався з Марійкою. Вона написала йому про мене і ми почали переписуватися. Наше зацікавлення один одним зростало, подружили, а згодом вирішили побратися. Це сталося 16 січня 1948 року. Щоб взяти церковний шлюб, ми поїхали на другий кінець Польщі, до Хшанова, до о. Ріпецького, якому пощастило уникнути Явожна. Він відкрив церковцю у своїй хаті і ніс душпастирську послугу вірним нашої Церкви. На Жулавах, куди виселили родичів Максима, ми взяли цивільний шлюб і виїхали жити до Ґубіна. Від моєї мами довго не було жодної вісточки, не писала, і я почала тривожитись, щоб це означало? Якийсь час не знали, що мою маму арештували і посадили у в'язницю в Оструді, домагаючись від неї нашої адреси. Це було дивно, адже довідатись про нашу адресу не було важко, особливо їм, бо я часто писала листи. У в'язниці маму протримали три тижні і випустили.

В наручниках

Врешті прийшов від мами лист, у якому вона ані словом не згадала про те, що була арештована.

Я заспокоїлась. Незабаром після того, як я отримала листа, приїхав нас відвідати Янек Луць – брат мого тіточного шваґра. Привіз нам від мами пляшку меду. Ми його частували чим могли. Чомусь поспішав, тому недовго затримався у нас. Минуло два тижні після його візиту, і до нас несподівано, без попередження, приїхали наші мами – моя і Максимова. Недовго раділи цій зустрічі, бо десь через дві години прийшли військові. Було їх кілька осіб, правдоподібно, були серед них і убеки. Уважно оглянули

Ольга і Максим Бродюки, 1958 р.

всі закутки нашого помешкання, запитали, хто ці дві жінки. Потім звернулися до мене з питанням: «А які у вас руки?» Не зрозумівши про що їм йдеться, підняла я свої руки і в цю мить на них замкнулися наручники. Наказали мені сісти у кутку і розпочали ревізію в помешканні. Максим повернувся з праці і побачив мене в кайданах, а ціле помешкання перевернуте «догори ногами», все відразу зрозумів, однак, для формальності йому сповістили, що його жінка арештована. Це сталося 23 червня 1948 року.

Вже смеркало, коли один з них прикув мене за руку до своєї руки. Я попрощалася з рідними і ми вийшли. Прибули на залізничний вокзал. Всю ніч поїздом кудись їхали. Привезли мене до Познаня. Там протримали цілий день, а увечері повезли до Варшави. Замкнули у в'язницю на Кошиковій, в тюрмі Міністерства внутрішніх справ. Це було темне, смердюче підземелля найстрашнішої тюрми з усіх мені згодом знаних. Я опинилася в камері, у якій вже було кілька жінок. Тут арештованих тримали недовго – найбільше 3-4 тижні. Мабуть, довше там ніхто б не витримав, такі були страшні умови. Не знаю чому, але мене протримали там аж 8 тижнів. Без повітря, раз на день рано давали тільки кусок чогось подібного на хліб і щось гірке подібне до кави – на сніданок і вечерю, а на обід була кисла юшка або каша. По каші плавали зверху хробаки. Під час до-

питів мене не били. Я була вже на п'ятому місяці вагітності. Весь час голодна і виснажена. Пам'ятаю такий інцидент. Уштовхнули до нашої камери-діри жінку. Вона під пахвою тримала велику солодку булку. Була так перелякана, що не відзивалася до нас. Втиснулася в найтемніший куток і почала жадібно їсти булку, весь час тримаючи її під пахвою, скубаючи пальцями. Я як заворожена дивилася на це, сподіваючись, що вона хоч кусочок дасть мені. Сіла напроти неї і благально дивилася, а вона все їла і мовчала. Я встала з долівки і підійшла ще ближче до неї. Булка вже кінчалася. Мене щось ніби штовхало кинутись на неї і відібрати хоча б той малий кусок. Але цього не сталося. Я відійшла від неї і залилася сльозами. Давно це було, але ще й тепер, коли бачу таку булку, – зринає перед очима цей образ з пережитого.

Минуло вісім тижнів і мене перевезли до в'язниці на Мокотові. Посадили у 10 павільйон. Під час допитів я зорієнтувалася, що була дуже докладна всипа. Про мене знали все. Одне мені було незрозумілим: чому в мене ніхто не запитав про Василя. У моїх актах не було жодного його протоколу.

Щойно тепер, як мені здається, я знайшла відповідь: Василь вже не жив, а за життя і під час короткого слідства нікого не зрадив. Всипав мене «Зенон» – провокатор і агент УБ при співпраці з Янеком Луцем, який дуже «натрудився», віднаходячи найбільш законспірованих, розсіяних по цілій Польщі підпільників.

Життя, народжене за ґратами

18 листопада 1948 року у в'язничній шпитальці прийшов на світ наш син. Дитина здорова і гарна. Материнство – це чудове почуття, а у в'язничних

умовах створювало почуття відірваності від страшної дійсності. Нарешті тепер мені дозволено написати листа. Я сповіщала рідних про народження сина, а також просила їх прислати потрібні речі для дитини. Цей лист був першою вісткою від мене до мами. До цього часу вона нічого не знала що зі мною і не мала від кого довідатися.

Незабаром надійшла посилка, а в ній дещо для дитини. І хоч там не було жодної вісточки про Максима, я все ж таки дізналася, вірніше додумалася, що його нема на волі, адже коли б був вільний, то дав би якусь вістку. Маленького синочка назвала Юрієм, а друге ім'я – Теофіл (в пам'ять мого дорогого тата). У родильному залі в тюрмі я зустріла Геню Скаб, яка кілька днів пізніше народила донечку Марусю. Потім разом ми опинились у загальному залі. Там було понад 20 матерів зі своїми малесенькими дітьми. Я знаходилась у ліпшій ситуації, ніж деякі інші, бо мала своє молоко і Юрчика кормила грудьми. Гірше було тим, які не мали молока, бо півлітра молока, призначене тюремною нормою для дитини, – не вистачало.

У Гені ситуація була дуже важка. Вона перебувала в інтенсивному слідстві. Часто її маленьку Марусю забирали на кілька годин. Я доглядала дитя, кормила моїм молоком. По багатьох роках зустріла Марусю вже дорослою. Ця зустріч відбулась у Вроцлаві в церкві під час шлюбу мого молодшого сина. Маруся підійшла до мене з великим букетом троянд і промовила: «Дякую Вам, мамо. Завдяки Вашій опіці я живу». Її слова і вся ця ситуація зворушили мене до сліз.

Коли Юрчикові сповнилось п'ять місяців – було це у квітні 1949 року – нас перевезли до Любліна у в'язницю на замку. Тут у червні цього ж року відбулася судова розправа наді мною. На суді я була

з дитиною. Приїхала моя мама. Вона найняла адвоката, але він небагато мені допоміг. Мене засудили на 10 літ в'язниці і три роки позбавлення громадянських прав з конфіскацією усього майна. Так звучав вирок.

Тут в'язничні умови були ліпші порівняно з варшавською тюрмою. У камері (вона знаходилась при шпитальному відділі) було тільки четверо дітей.

Нас троє за ґратами

Про арештування Максима я нічого не знала аж до моменту, коли зустріла його тут на території чоловічого відділу тюрми. Котел із супом приносили в чоловічий шпитальний відділ. Туди через зал за їдою приходили жінки з жіночого відділу. Я стояла в черзі з мискою. І раптом переді мною з'явився Максим. Це було так несподівано, що я мало не крикнула. Обнялися. Я йому встигла сказати тільки, що маємо Юрчика. Це була найважливіша мить, коли він довідався, що має сина. На розмову не було більше ні часу, ні можливості, бо Максима забрали від мене.

У шпитальному відділі аптекарем був в'язень Євген Самохваленко, добрий знайомий Максима з Грубешева. Коли одного разу мене викликали, голосно вимовляючи моє прізвище, цей аптекар почув і при нагоді запитав, чи я жінка Максима. Так ми познайомилися. А коли Максима привезли на розправу до Любліна після слідства в 10 павільйоні у Варшаві, Самохваленко створив можливість зустрічі батька з дитиною. У Максима часто ніби «боліли» зуби і він записувався на візит до зубного лікаря. Стоматологом був в'язень-німець, і в той час медсестра приносила Юрчика в чоловічий відділ. Тут, у стоматологічному кабінеті за параваном, тато міг

хвилину побавитися зі своїм сином, а відділова сестра Іза стежила, щоб хтось небажаний їх не побачив. Ця медсестра була відділовою у в'язничному шпиталі. Вона так любила Юрчика, що для нього наражувала себе на небезпеку.

Маючи одинадцять місяців, Юрчик почав ходити. Це бачили в'язні, які були шевцями. Вони пошили йому шкіряні черевички і дали їх медсестрі Ізі, а вона, коли я дістала пачку від мами, вклала туди ті черевички, попередивши мене: «Будь тихо». І хоч ми були дуже обережні, та все ж таки про це довідалися інші мами. Не могли знести того, що Юрчика всі люблять, обдаровують чим можуть в таких складних умовах, а до того ж дитину «Ukraińca bandyty, banderowca». Почали мені і дитині дошкуляти, чинити різні пакості. Навіть вночі розкривали дитину і брутально її будили зі сну, а вкінці напали на мене, били і тягнули за волосся, обзиваючи. Зчинилась велика авантура, внаслідок якої всі привілеї (з уваги на дітей) нам відібрано і усіх нас з дітьми перенесено до звичайної камери в сутерені.

Через ґрати заглядала весна

Під час слідства Максим до нічого не признався, незважаючи на страшні методи допитів, які застосовували, щоб змусити його признатися до звинувачень, які йому закидали. Коли биття не давало бажаного ефекту, кати взимку протягом місяця кожної ночі від переклички до переклички при відчиненому вікні тільки в нижній білизні тримали його, не дозволяючи ворухнутися. А коли падав із втоми – виливали відро води, яка часто на ньому замерзала. Так мусив стояти до ранньої переклички. Німці-в'язні з 10 павільйону потім приносили його напівживого до камери. Завдяки добрим това-

ришам недолі – полякам, серед яких був один лікар, – Максим вижив. Вони стягали з нього білизну, клали його на долівку і вдвох одночасно розтирали мокрим рушником ціле тіло. У такий спосіб повертали до життя.

Незважаючи на те, що Максим не признався, його судили на підставі зізнань провідника на Закерзонщину Федоріва. Адвокат, якого найняв тато Максима, добився того, щоб справу відклали і ще раз переслухали Федоріва. Адвокат поїхав до Варшави і у присутності свідка бачився з Федорівим, який вже тоді був засуджений на смертну кару і чекав на виконання вироку. На питання, чи він знає Максима Бродюка, відповів, що такого не знає. Адвокат показав йому і прочитав протокол, підписаний ним. Тоді Федорів відповів: «Я бачу свій підпис. Нічого дивного, адже я був у такому стані, що підписував все, що казали підписувати, але це не була моя воля, а їхня». Через тюремні ґрати заглядала весна 1950 року.

Відбулася друга розправа, на якій головне звинувачення відкинуто, тому не було підстави Максима засудити і його звільнили. Він попросив побачення зі мною. Під час нашої коротенької розмови ми вирішили не тримати довше дитину у в'язниці. Максим жив у хаті моєї мами і сестри. Дістав працю в Оструді. По Юрчика приїхали моя мама з сестрою. Прикрою була моя розлука з дитиною, але так треба було.

У фордоні

Ще кілька місяців я перебувала на замку в Любліні. Мій вирок затвердили і я попросила про переведення мене до в'язниці десь у північні райони Польщі, ближче моїх рідних, моєї дитини. Восени 1950 ро-

Бродюки знов разом. Зліва Ольга, тато Михайло і Максим. Знімок з 1965 р.

ку мене перевезли до тюрми у Фордоні. Майже рік я там працювала в господарчому відділі. Це була тяжка праця, але переважно на повітрі. Наша група розвантажувала автомашини з мукою, картоплею, і укладала в магазинах, а також вугілля і все інше. Харчування тут було дещо ліпше – рано в'язень діставав півкілограма чорного хліба з чорною кавою трішки посолодженою (не завжди), на обід суп, а на вечерю також якусь рідину. В'язень міг отримувати посилки з харчами два рази на місяць, писати один лист, а отримувати два, міг також діставати гроші і за них «виписувати» деякі харчові продукти у в'язничній крамниці. Хто працював «на продукції», тому якусь частину з заробленого записували на його рахунок. У господарчому відділі нічого не платили і тримали у сутеренах. Прикрі були ревізії, які час від часу проводив в'язничний персонал, та часті «сортування», тобто перенесення до інших камер і в інше оточення. Мрією кожної з нас було дістатися на продукцію, бо там у робітнях можна було зустріти своїх знайомих дівчат, а також дещо заробити. Врешті мене перенесли із сутерени до такої камери, звідки дівчата ходили шити військові шапки. Зустріла там багато знайомих і незнайомих українок. Шиття не справляло мені труднощів і я швидко почала виробляти норму. Через деякий час потрапила до робітні, де вишивали міліцейські або військові комірці для

Колись у холодній тюремній камері, а тепер у теплій привітній хаті подруги знов разом: Ірина Мац-Білевич, Ольга Ключковська-Бродюк-Душенко і Стефанія Мац. Знімок з 1999 р.

мундирів. Тут були переважно українки. Вони взаємно підтримувалися і допомагали собі.

●

Врешті проголошено амністію, яка передбачала, що в'язневі, який виконує норму на 135%, зараховуватимуть за один «відпрацьований» день – два. Ми дбали, щоб кожна з нас виконала цю норму. Мені амністією знято 1/3 вироку, а решту відпрацьованих днів пораховано подвійно, тому я вийшла з в'язниці 15 листопада 1953 року, відсидівши п'ять і півроку.

Зустріч з родиною – щасливий момент у житті. Зліва в середньому ряді Ольга з синами Юрієм і Володимиром, донька Юрія Оксана, дружина Володимира Еулялія. У верхньому ряді зліва дружина Юрка Барбара і братанич Еулялії. Внизу – сини Володимира Ярослав і Андрій (з песиком), дівчинка біля Ольги – братаниця Еулялії. Нема тут тільки Ольжиної тримісячної внучки (1993).

«Віра» – сестра «Дори»

За розповіддю
Ольги Скірки-Іванської

У певному віці нас усе більше манить те місце на землі, де пройшло дитинство, юність; згадуємо прожите, рідних, друзів; ще раз переживаємо все. Так і зі мною – мріяла повернутись туди і – здійснилося... У 1978 році приїхала на Перемищину відвідати свої Коровники. Зайшла до церкви помолитись, потім – на цвинтар привітатись чи попрощатись з рідними, з мамою, братом та іншими близькими. Так багато спогадів. Найтепліші – про батьків, рідну хату – тіснились у моїй пам'яті і виринали з неї, тривожачи душу.

Мої батьки – селяни. Мали своє господарство. Батько дякував у церкві. Мама скоро померла. Це сталось у 1928 році. Сестра Нуся, закінчивши однорічну промислову школу в Перемишлі, працювала у кравецькій майстерні, потім – у фабриці була друкаркою і в школі – секретаркою.

У 1942 році вона пішла у підпілля, працювала в друкарні тактичного відтинка «Лемко». Артистичним дорадником у них був Михайло Черешньовський «Петро». Він скульптор із села Стежинця, що біля Балигороду. За видавничу працю цього звена відповідали Степан Ґоляш «Мар» і організаційний референт «Остап». Знаю, що з сестрою працював і Ярослав Сорока «Птах». Ми з нею раділи тим коротким зустрічам, коли вона навідувалась додому. Бачилися також, коли я бувала в Корманичах на Перемищині.

Брат «Віри» і «Дори» Степан Скірка (20.04.1926 – 22.03.1944)

Вона приходила до мене на зв'язок. Ми з Нусею дуже любилися.

Наші Коровники – над самим кордоном. Тому нерідко навідувалися до нас несподівані «гості» і треба було дати їм нічліг, нагодувати, зодягнути. Часом приходили студенти. Я сама їх проводила через кордон. Тепер, згадуючи про все те, стає моторошно, а тоді не було страшно, мабуть, час був такий.

У 1944 році я зустрілася з Нусею, щоб сповістити їй про смерть нашого брата Степана, якого більшовики під час облави спіймали і замордували. Його, 18-річного хлопця (народився 1926 року), і ще одного – Мирослава Качора – зв'язали колючим дротом і кинули у вогонь. Спалили живцем! Ми не могли навіть його останків поховати. Зробили це селяни. Похоронили двох хлопців на цвинтарі. Проплакали ми з Нусею цілу ніч. Тоді вона чомусь сказала: «Тепер котрась із нас на черзі». Ці слова виявились пророчими, у чому незабаром я переконалася.

●

У ніч з 9 на 10 січня 1944 року прийшла польська поліція. Тітка відчинила їм двері, за якими причаїлися я з сестрою. Коли увійшли до хати – Нуся непомітно вискочила з-за дверей і боса по снігу побігла аж до шостої хати, там і сховалася. Поліціянти довго

Дора» Анна Скірка – друкарка в обласному проводі ОУН (1943-1944), санітарка у повстанській шпитальці на Лемківщині на горі Хрещатій. Дружина лікаря «Рата». Загинула 23 січня 1947 р. на Хрешатій разом з чоловіком і 13 пораненими повстанцями.

сиділи у нас, чекаючи на неї аж до білого дня. І аж тоді відійшли, але не з пустими руками, бо на свято тато заколов свиню, і вони забрали всі м'ясні вироби, та ще й солодке печиво прихопили. Як тільки поліцаї пішли від нас, я мерщій побігла шукати сестру. Занесла їй одяг і вона відійшла з села.

Моя ситуація теж змінилася. Мене змусили піти у підпілля, бо забагато знала. Я виконувала функцію зв'язкової під псевдонімом «Віра», хоч найчастіше мене називали – це сестра «Дори» або Оля. Була я зв'язковою теж у «Зенона», коли він бував у нашому селі або у Корманичах. Час від часу ми з ним зустрічалися на зв'язку.

Отримавши завдання, 17 квітня 1945 року я пішла до села Малковичі Перемиського повіту і там зустрілася зі Стефанією Станько «Софією». В цьому селі вона проводила агітацію серед селян. Намовляла їх не записуватися на переселення в Україну. Було уже досить пізно, стемніло. Ми якраз вечеряли з господарями, коли раптом зчинився переполох. Ще навіть не встигли поховати їжу, не згасили світла, а вже треба зникати. Господар поспішив нас сховати у криївці в комірчині. Тут була пробита друга стіна. Відсунув-

ши дошки, ми влізли туди. До хати увірвались польські вояки. У руках в них автомати, багнети. Це ми бачили крізь шпарки. Напівживі від старху, в одній позі, аж до ранку простояли у цій схованці. Поляки пішли з села, коли вже розвиднілося. Ми з «Софією» вилізли з криївки і пішли в село. Звідусіль доносився плач, стогін, гавкіт собак. Страшна картина, як після варварського погрому.

Ми довідалися, що поляки замордували 158 осіб, не перебираючи, вбивали дорослих, старших і навіть дітей. Помордували цілі сім'ї. Жаль і відчай неслися селом. Селяни викопали велику довгу могилу і у ній похоронили невинні жартви розбою польських вояків. Хоронили кого в трунах, а кого – у збитих нашвидкоруч скринях. Ми не могли показуватись на людях, тому на похорні не були. Повернулися до Перемишля. У душу закрались розпач і сумніви: «Чи є Бог на світі? Чому нас так жорстоко карає?!»

●

Вже листопад 1945 року. Сумний час. На душі тяжко, та ще й погода плаксива. Наше село опустіло. Людей повивозили, і тільки де-не-де залишились польські сім'ї. Було чути каркання ворон і гавкіт псів. Нас з «Софією» відіслали до іншого села, видавши «ліві» документи.

Якось прийшов провідник Яворівської округи «Орлик», дуже симпатична людина. Я його вже вдруге вела до «Зенона». Це було восени. Хоч тепло, але неприємно, падав дощ. Ми йшли у напрямі села Пикуличі. Де-не-де в хатах світилися лампочки. Я кілька разів послизнулася. «Орлик» запропонував: «Я візьму вас за руку і підемо швидше». Та не пройшли і кількох метрів, як раптом провалилися кудись, немов у безодню. «Орлик» посвітив ліхтариком і ми зорієнтувалися, що впали у глиняний яр. Вибралися

З бойовими друзями надрайону «Бескид», 1946 р. Стоять зліва: надрайонова секретарка «Дора» (Анна Скірка), незнана особа і районова референтка УЧХ «Тетяна» (Анна Черешньовська). Сидять зліва: провідник 3-го району «Ударник» і референт СБ 5-го району «Гуцул».

з тої безодні, якимось чудом знайшли дорогу. Ходили якби вколо і не могли вийти з тієї дороги. До нас вчіпився «блуд». Весь час повертались на те саме місце, де той «блуд» приблудив до нас. «Орлик» вже почав нервуватися. Я наважилася застукати до якоїсь хати, хоча трохи побоювалася – а що, коли там поляки? Але, на наше щастя, там жила українка. Вона вийшла з хати і вивела нас на добру дорогу.

●

Це було влітку. Іду з поштою з Корманичів на Перемишль. Мене затримують два солдати-калмики.

– Дєвушка, ти нє боішся бандеровцев?

– Боюся.

– Подвєзьом тєбя, – кажуть, і пропонують сісти на фіру. Я сіла, їдемо. Вони веселі. Довкола повно більшовиків. Питають, кого ті везуть.

– Она с намі работала в полє, – брешуть.

І так провезли мене. Злізла з воза, подякувала, а навколо чаїлось ще стільки небезпеки...

Перед від'їздом в Україну «Зенон» дозволив нам з Нусею попрощатися. Пішки, майже 25 кілометрів, я йшла до Корманичів. Зустрілися. Не спалося нам. Згадували все і немало сліз обидві пролили. Тоді я не думала, що це наша остання зустріч.

До Перемишля добиралася польовими стежками. Це була небезпечна дорога, можна було напіткати поліцейських чи військових. У Перемишлі я мала зустрітися з «Софією». Вона у підпіллі працювала пропагандисткою. Зустрівшись, вирішили, що у місті залишатися небезпечно, тому ми пішли у рідні Коровники. Там застали сумну картину опустілого села. Пішли на цвинтар попрощатися з померлими, зайшли до хати «Софії». У них на подвір'ї стояла зажурена плакуча верба. Присіли під нею, поплакали. Через день покинули село, розуміючи, що тут небезпечно, можемо потрапити у руки поляків.

●

Під кінець листопада разом із «Софією» приїхали ми до Львова. Дві ночі переночували у Марії Химки, тітки Ірини Тимочко «Христі», а потім роз'їхалися – «Софія» у свою сторону, а я до рідних у село Мартинів, що на Івано-Франківщині. У Мартинові дочекались весни 1947 року і тоді разом переїхали до Ходорова на Львівщину, де живу й до сьогодні.

Час минав, а сестра не поверталася. Хтось мені сказав, що бачив Нусю у Львові, але, мабуть, нас з нею переплутали, швидше всього бачили мене. Я не вияснювала, допускаючи, що це провокація. Також говорили, що приїхав священик Андрій Радьо. Я і далі думала, що це провокація, бо в нас кагебісти перебиралися за партизанів і часто люди через свою довірливість самі себе зраджували. То був страшний час. Кожного дня ми довідувалися, що хтось пропав, того забили, а тих вже нема.

●

У 1991 році я отримала листа від подруги з Філадельфії. Вона писала, що в 2 томі «Літопису УПА» читала про смерть моєї сестри «Дори» і її чоловіка

«Рата». Пізніше, у 1992 році, написала до мене Ірина Тимочко «Христя» з Чикаґо. Вона повідомляла, що моя сестра і ще 16 осіб загинули у шпитальці. Там загинула і Леся Гайдукевич «Богдана» (родом з Риботичів Перемиського повіту, дочка священика). Де та шпиталька? Де похована моя сестра? Постійно мене мучать і тривожать ці думки.

13 лютого 1997 року в Стрию на Львівщині я зустрілася зі своїми подругами-підпільницями. Серед нас були й такі, що 20-25 років мучилися по каторгах. Тут зустріла Ольгу Бабяк «Уляну» і Павлину Сороку «Галину», сестру «Птаха». З «Уляною» я часто зустрічалася у підпіллі. Разом ми були на медичному вишколі в Мостиському районі у селі Шегині. Це село на самому кордоні з Польщею. Заняття там проводив лікар Гупало, а політвиховну роботу вела жінка, прізвища якої не пригадую. «Уляна» теж не пам'ятає.

Пригадали ми собі такий випадок, коли «Уляна» їхала поїздом, і до неї наближався ґестапівець. Вона на ходу вискочила з поїзда. Поїзд затримали. Ґестапівець підійшов до неї і спитав, чому вона вискочила

На Лемківщині: «Скритий», «Леся», «Дора», «Рат», «Борис», «Тетяна», «Хома»-«Бескид», «Яким», «Горислав», «Маріїка», «Мелодія». Фото «Мара»

з поїзда, адже, це так небезпечно, та ще й розбила коліна. А вона йому на те по-німецьки, що раптом зауважила, що проїхала зупинку, тому й так повелася. Говорила так переконливо, що німець їй повірив і навіть допоміг позбирати розсипану літературу, яку вона везла до нас. Тоді їй пощастило, але могло це й по-іншому закінчитися.

Під час цієї нашої зустрічі було багато споминів, згадували пережите, друзів. Я згадала Ярослава Ярошевича «Корнія», як допомагала йому, коли обгорів до кісток. Дуже терпів. Робила примочки з ріванолю і якимось жиром змазувала його обгоріле тіло. Мама Ярослава просила, щоб я його годувала, бо він не хотів їсти, і тільки мені це якось вдавалося. За мною приїжджала фірманка і лікар. Так кожного дня з Коровників понад річкою Вігор я мандрувала, аж поки батьки «Корнія» не переселилися.

Але терпіння Ярослава на цьому не скінчилися. Він ще відбув 10 років каторги. Після звільнення теж було йому нелегко, але потім мав у Львові на вул. Академічній своє фотоательє. Помер у 1994 році.

Анна Скірка «Дора»

•

З нашого села багато людей діяли у підпіллі: Стефанія Станько «Софія» (виконувала функцію повітової провідниці), Андрій Радьо «Яворенко» – священик, його брати Дмитро Радьо (пропав безвісти) і Степан Радьо (помер і похоронений у Холодній Відці, що біля Львова), Володимир Дашко «Марко» (чотовий, тепер живе в Торонто) і його брат Петро (не відомо де він), Володимир Ковалик (загинув), Мирослав Качор (замордований разом з моїм братом), Василь Качор (схоплений під час облави, відсидів 10 літ, тепер живе у Львові), Катерина Наливайко (забрали під час облави, відсиділа 5 років тюрми, живе у Рогатині Івано-Франківської області), Олег Скірка (його забрали, щоб провів через кордон і вже не вернувся), Нестор Несіловський (пішов у підпілля і пропав слід по ньому, родина проживає у Холодній Відці біля Львова), Степан Глухий (провідник Перемиського округу, переховувася) і з нашої хати троє – брат Степан, сетра «Дора» і я – «Віра».

На Великдень 1942 р. Святкували ще разом і мріяли... Стоїть вгорі Оля Скірка «Віра», сидить справа Анна Скірка «Дора», поруч – Стефанія Станько «Софія».

Ще про «Дору»

За розповіддю Ярослава Данчука

Моя доля тісно пов'язана із сотнею «Сурми» – майже чотири роки визвольної боротьби в її рядах. Ця сотня мала аж трьох сотенних. Пройшла великий бойовий шлях від Самбірщини (весна 1944 року) через Карпати на Захід і знову від Сянока по Перегінськ (Чорний ліс), повернулася у Західні Карпати, а відтак знову на Бойківщину. Повернулась туди, де зродилася і де по чотирьох роках (без одного місяця) трагічно завершила свій бойовий шлях.

Знаю, що в Україні живе Оля Скірка. Хочу розповісти дещо про її сестру Анну Скірку «Дору», і про місце, де вона загинула.

«Дора» була гарна, вродлива дівчина. Скоро припала лікареві «Ратові» до вподоби. «Рат» стрункий, пристійний, був німецького походження, добре володів українською мовою. Він потрапив до нас, коли наші відділи відбили у більшовиків табір з німецькими військовополоненими. Це сталося у Самборі. Відтоді «Рат» залишився у нас, лікував наших стрільців. «Дора» і «Рат» бачилися щодня, бо працювали разом. Вирішили побратися. «Дора» була вже вагітною. Повінчалися влітку 1946 року в церкві у Буках біля Волковиї. Вінчав їх наш капелан «Яворенко» – надзвичайна людина, великий патріот. Він, як і «Дора», також родом з Коровників. Отець «Яворенко» – останній парох села Криве, що біля Творильного. Пізніше, вже після переходу на Україну, він так як і я потрапив у руки більшовикам. Його засудили на 25 років неволі. У вересні 1948 року ми з ним зустрілися на пересильному пункті у Львові в одній великій спільній камері. Це було перед самим етапом. Його погнали у Воркуту, а мене ближче – в Інту.

«23 січня 1947 року, після 24-годинного бою впав районовий санітарний пункт на Хрещатій (Лемківщина)». Це рядки з 23 тому «Літопису УПА». У цій шпитальці загинули «Дора», її чоловік «Рат», надрайоновий фармацевт «Орест», санітар, дві медсестри, а також 6 ранених і 12 хворих. Відшукати місце, де сталася ця велика трагедія, – важка справа. Мені довелося там побувати тільки раз, коли вже було по всьому.

Ранньою весною, коли розтанув сніг, наша друга чота командира Зубрицького «Чови» сотні «Біра» отримала наказ піти на те місце з джазганами і лопатами, щоб перепохоронити погиблих. Коли ми прибули туди, побачили, що справа непроста. Півметрова верства замерзлої землі запалася, мабуть, ще після вибуху, бо криївка на всякий випадок була підмінована своїми. Ми з трудом докопалися лише в одному місці і тут натрапили на тіло одного присипаного стрільця. Тіло і мундир були частково присмалені. Ми зрозуміли, що для того, щоб цілком розкопати криївку, треба принаймні п'ять днів, а для нас тоді це було неможливим. Тому, довго не роздумуючи, закопали тіло у тому самому місці і по трьох годинах відійшли.

Не знаю, що за фахівець вибрав таке місце для шпиталя, але, на мою думку, вибрав невдало, бо в дуже ріденькому лісі біля глибокого потічка та ще й заледве 350 метрів від лісової дороги. Зовсім відкритий терен. Відшукання тепер цього місця – справа нелегка, але не безнадійна, бо по деяких орієнтирних знаках туди може вдалося б потрапити. Хоча, лісові стежки – це не відкритий шлях: вони блудять, ховаються, раптом зникають і появляються так само несподівано. Коли б я тепер потрапив на цю лісову дорогу, то вже далі не було б проблем з відшуканням цього місця.

Я звідси не піду

За розповіддю Меланії Кушнір-Вербової

Я народилася у селі Новосілки Кардинальські Рава-Руського повіту на Львівщині. Наша сім'я була велика – семеро дітей. Батьки – Василь і Анна з дому Косопуд – рільники, тяжко працювали. У господарстві їм найбільше допомагав найстарший син. Моїм двом молодшим братам жилось трохи легше, бо мали професію: середущий – швець, молодший – столяр. Три сестри не мали спеціального фаху, тому працювали, допомагаючи на господарстві. Мене батьки вирішили віддати у науку до сусіднього села Новосілки Передні вчитися на кравчиню. І, як тепер бачу, добре зробили, бо завдяки цій професії все життя мала потім можливість заробляти на хліб насущний.

Наше спокійне скромне життя тривало до 1939 року, коли двох моїх братів забрали до Війська Польського, а старшого у цьому ж році – до Червоної Армії, погнали в окопи.

До ОУН мене намовив вступити середній брат Григорій, який на той час повернувся з Німеччини, куди був забраний на примусові роботи. Казав, що не можу стояти осторонь важливих справ. Не все з того, що мені казав, розуміла, але вірила йому, послухала його рад і вже від 1942 року виконувала функцію зв'язкової. Тільки два роки діяла в ОУН, бо вже 4 жовтня 1944 року мене арештували. Це сталось у рідному селі. Їхала фірманкою, коли мене затримала польська міліція. Відвезли мене до села Ходованці до солтиса. Невдовзі пригнали фіру і повезли до

Томашева. Фірман був знайомий, тому повідомив моїх родичів про біду, яка мене спіткала. На третій день після мого арештування приїхала мама. Але нам не дали дозволу на побачення.

У Томашеві в маленькій засміченій пивниці у товаристві щурів я просиділа тиждень. На слідство забирали тільки по ночах. Сипались одні й ті самі питання. Здавалось, вони ніколи не перестануть їх мені ставити, а так хотілося спати. Коли вже зовсім не відповідала – замикали мене у карцері.

Потім повезли мене до Любліна в тюрму УБ. «Що мене тут чекає? Нікого зі знайомих, батьки далеко, тільки Бог найближче. Чи Він чує і бачить, що зі мною?» Ці сумні думки перервав військовий, який заговорив до мене по-російськи:

– Сколько тєбє лет? – спитав досить строго.

– 22, – кажу й очікую наступних питань. А він, проходжуючись по кімнаті, раптом зупинився біля мене і, дивлячись своїми пронизливими наскрізь очима, каже:

– Вийдєш на свободу, когда ісполнітся тєбє 32.

Дивлюсь на нього як загіпнотизована, а в думках рахую, що цей вояка погрожує мені десятьма роками неволі. Ще несвідома, що це значить для мене, молодої дівчини, але чомусь у голові весь час повторювалась ця цифра: 10, 10, 10...

Потім до цієї кімнати привели ще українця. Якось полегшало на душі, що зі своїм по-своєму можна буде

поговорити. Але ми не розмовляли. Він мовчав. Через кілька годин мене забрали і повезли автомобілем. Я була сама. Завезли на замок.

Дуже довго, через дев'ять брам вели мене до камери, в якій вже було кілька осіб. На допити викликали по ночах. Очі злипаються, неймовірно хочеться спати і тільки страх будить свідомість, а слухняне тіло піддається наказам, йде на ще... і ще... і ще на один допит. Скільки їх ще буде?..

●

Стає моторошно, коли пригадується такий випадок. Сидимо у камері, мовчанку перервав шум біля дверей. Дзенькіт ключів, двері відчинилися. Увійшов наглядач. Зміряв строгим поглядом, чи усі на місці, і наказав роздягнутися. Вийшов. Повернувся через кілька хвилин. На його обличчі застиг вираз німого здивування. Він був заскочений тим, що ми всі роздягнулися. Скомандував йти по коридору вниз до карцеру. Мовчазно рухались темним коридором. Пронизлива тиша скептично спозирала на нас. Врешті дійшли. Цей карцер був заповнений водою. Загнали туди і зачинили двері, а холодна вода по коліна. Протримали нас там пару годин, а потім несподівано, як привели сюди, так і несподівано прозвучала команда повернутися до камери.

●

У Любліні під слідством мене тримали довгих виснажливих майже сім місяців. Вирок оголосили на Замку в квітні 1945 року. Військовим судом в Любліні за приналежність до нелегалної організації я була засуджена на 10 років тюрми. Вирок прозвучав по-українськи.

Потім товарним поїздом нас кудись повезли. Ми не знали куди везуть, що далі нас чекає? У поїзді було дуже багато людей. Везли нас як худобу, а може й гірше. Тіснота, бруд, духота, голод, спрага, а ми без

води і люди мліли. Ми були впевнені, що везуть нас на схід. Дехто пробував писати записки і викидати їх з вагону. Писали, що їдемо на схід. Подавали свої адреси додому. Переважно ці записки викидали, доїжджаючи до якихось станцій, маючи надію, що ці записки-листи хтось знайде і відішле на вказані адреси.

Привезли нас до Вронок. Тут, у тюрмі, було вже трохи легше. Ми усі вже після вироків. У Вронках мене в'язнили майже рік. Тримали в камері разом з польками, які були покарані за приналежність до АК. З ними в мене склались досить добрі відносини, ще й до сьогодні підтримуємо добрі стосунки, товаришуємо.

У 1946 році жінок-політв'язнів, серед котрих була і я, з тюрми у Вронках повезли до тюрми для жінок у Фордоні. Тут відразу нас повели у лазню, обстригли догола (якби ставлячи клеймо). Так поступили тільки з нашим транспортом. Кожна з нас отримала кусок

По багатьох роках 28 серпня 1983 р. зустрілись колишні політв'язні. Справа внизу **Євгенія Сухорончак-Мороз, Галя Адамчик-Здун,** між ними **Єва Миц-Купінська.** Перша зліва **Стася Шевчик-Вальницька,** поуч **Марта Вусик-Пирчак.** Друга зліва вище **Стефа Дороцька-Крайник, Меланія Кушнір-Вербова** (блондинка), **Люба Дацько-Воронка,** нижче неї праворуч **Анна Скірка-Зєльонка.**

білого полотна на хустину, з якої ми вив'язували тюрбан на голові. Тут теж отримали тюремний одяг і «древняки», тобто взуття з дерев'яною підошвою. Дивний маскарад, як у театрі привидів. Завели у велику камеру, в якій помістили нас понад тридцять осіб. Були тут і українки. Треба було бути обережними, бо серед нас були донощиці. Майже півроку з дня на день 24 години на добу томились ми у такому величезному гурті в'язнів. Щодня те саме. Потім нас розвели по менших камерах. Врешті я опинилась серед своїх – українок. Було нас у цій малій камері шість. Ми дуже дбали про порядок і чистоту. На сніданок отримували чорну каву і четвертинку хліба. На обід – «кінський зуб» (недоварений горох). Напруження серед в'язнів наростало і врешті, після чергового «обіду», який їсти було неможливо, обурення в'язнів прорвалось тюремним бунтом. Це сталось ще тоді, коли я сиділа у великій камері. Після цього бунту ситуація в тюрмі дещо змінилась, нам вже давали трохи більше хліба.

Потім у в'язниці мені дозволили працювати. Пригодилось те, що я вже вміла трохи шити, бо вчилась на кравчиню. Забрали мене до праці в кравецьку майстерню. Шили ми костюми, плащі мундири... Багато і тяжко працювали. Пару разів писала «podanie» про перегляд справи і скорочення вироку, але моя ситуація не мінялася, хоч начальник тюрми давав мені дуже добру характеристику.

Врешті настав цей момент, на який я так довго з надією чекала. Оголосили, що я вільна. І тут сталось щось дивне зі мною. Замість радості чи полегшення, у розпачі викрикнула: «Я звідси не піду!».

Що це було? Страх перед новим життям, від якого відвикла? А може – перед незнаним, перед дійсністю, від якої роками була відгороджена мурами і законами тюрми? А може пута неволі так міцно тримали мене, що перелякалась свого безсилля позбутися їх? Але від життя не втекти, не сховатися...

Шанс на життя

За розповіддю
Ольги Шимків-Пущали

З ентузіазмом я сприйняла новину про те, що навесні 1941 року мене посилають на просвітянський курс до Сокаля. А вже у 1942 році я склала присягу. І хоч часи тривожні, я була щаслива, що можу робити щось потрібне, бути причетною до важливих справ. Виконувала функцію провідниці у першому районі, а пізніше – в другому. По селах мала справу зі станичними. Діяла під псевдонімом «Ліда».

•

Почались облави. Несподівано, 25 грудня 1944 року, пізно уночі наше село оточило совітське військо. Не було змоги втекти.

Світало, коли я з батьком пішла до стайні накормити худобу і якраз у тому часі почали в'їжджати на подвір'я військові на фірманках. Шум, галас. Ми кинулись до хати. З однієї кімнати нас вигнали, а туди почали приводити людей на допити. Я в цей час була в другій кімнаті, оббирала картоплю. Підійшов до мене енкаведист, називався Смєтанов. Почав вести розмови на різні теми, а коли я спробувала віджартовуватись – змінив тон і стиль розмови. Особливо його цікавило чи я є Лідка. На що йому відповідала, що від народження мене звуть Олею. Випитував чи знаю «Оксану», «Оксану-Надію». Сказала, що не знаю, бо таких у нашому селі нема. Тоді він різко за-

Вони ще разом. Дівчата (зліва): Анна Стасюк – станична, Марія Лагода, Ольга Шимків – районова «Ліда», Марія Мельник і Анна Зінко. Хлопці (зліва): Володимир Огородник (замордований в тюрмі під час слідства), Євген Шупяк, Іван Журавецький, Ярослав Ткачук, Михайло Шимків (вбитий жовнірами ВП). Знімок з 1943 р.

явив, що не прийшов жартувати. З його розмов і поведінки можна було здогадатися, що він знає про організацію, і, мабуть, мене запідозрює у приналежності до УПА.

Потім спитав скільки мені років і чому така бліда? Мама йому на те, що я хвора на легені. А я була бліда зі страху. Сказав, щоб пішла погуляти. Вийшла з хати і відразу до сусіда Журавля. Тремтіла зі страху, що далі буде?, що там з батьками в хаті діється?

По кількох годинах вислав той енкаведист батька й маму відшукати мене і привести додому. Тітка мені переказала:

– Той енкаведист, що тебе пустив, тепер хоче, щоб ти повернулася до хати.

Але я додому не пішла. Сусідка переодягнула мене за стару бабу, вимазала лице попелом, голову зав'язала в хустину. Вдаючи кульгаву стару жінку, я пішла з відром по воду. Вдалось перейти через подвір'я до бічної вулиці. Там зустріла Ксеню Петровську (її ще в нас називали «Шпачиха»). Вона попередила, що енкавудисти всюди розпитують про мене. Ксеня запропонувала мені, не гаючи часу, йти до її дому, бо залишила дітей самих. Ще порадила:

– Хай діти бавляться, навіть б'ються, а ти при цьому, як ніби їх тітка, розганяй і повчай.

Я так і зробила, а коли до хати вдерлися енкаведисти, то побачили дітей зі старшою жінкою (це була я), а діти по-справжньому почали битися. Так я уникнула арешту під час першої облави, яка закінчилась вже в пообідню пору.

●

Другу облаву енкаведисти провели 15 січня 1945 року уночі. Підійшли до села. Про це нас остеріг сусід. А якраз у цю пору в мене перебував мій хлопець – партизан УПА «Мар'як». Бідний не встиг навіть чоботів вложити, босоніж у 30-ти градусний мороз утікав аж 10 кілометрів. Я встигла вийти з хати, але до кого піти? Не завжди можна було розраховувати на людську допомогу, час був тривожний, люди налякані. Я попросила сусідку Марію Гнат, щоб впустила мене до хати. Вона побоялася, не впустила. Прийняла мене її братова, Анна Гнат, змилосердилась наді мною, запропонувала допомогу. Від неї довідалась, що тут енкаведисти вже були, зробили ревізію, арештували її чоловіка. Це була польсько-українська родина.

Звідки енкаведистам стало відомо, що я діяла в організації? Отож, під час першої облави, 25 грудня 1944 року, була арештована моя подруга. Не витримала тортур і подала їм хто був в організації, а крім того, сказала, що я для організації склала список поляків, яких треба ліквідувати. А з тим списком то було так. Тато цієї товаришки був станичним. Колись такий фальшивий список і для чогось сказав дочці, що це я йому підкинула. Коли усе це дійшло до мене, то я вияснила в організації, що такого списка ніколи не складала. Мене ця справа дуже обурювала ще й тому, що у тому списку були прізвища і добрих, невинних і шанованих людей. Служба безпеки УПА

почала проводити розслідування в цій справі. Тато товаришки признався до складення того списку. Пояснював, що зробив це нібито для жарту і чомусь на злість мені. Було встановлено, що це він його склав і за це дістав 25 «буків».

Потім були ще дві облави, але мені якось завжди щастило вчасно вийти з хати і уникнути арешту.

Дожили ми весни 1945 року. І знов облава. Це сталось 7 квітня. Цим разом село було оточене військом польським. Я і тоді втекла з хати. Вони заїхали машинами на подвір'я і пограбували усе наше майно. Заарештували тата. Били його, знущались, змушували скакати «жабкою» через усе село.

Польське військо зачастило до нашого села, організовуючи облаву за облавою – два рази на тиждень, а часом і щодня. Так тягнулося аж до часу, коли наших почали вивозити на Україну. Вивезли і врешті, здавалося, втихомирились, але ненадовго, бо вже 19 липня 1946 року знову зробили облаву. Тим разом мені не пощастило. Дуже хотіла побачитись з батьками. Вночі зайшла додому, не підозріваючи, що хата під наглядом провокатора. Несподівано увірвались військові. Арештували мене і батька. Бідний тато вже раніше рік сидів, а тут знову.

Нас з татом завезли до Варяжа в УБ. Там я зустрілася із Зосею Кісіль (вона зі Жнятина). Тримали нас майже 12 днів. Я була піддана дуже жорстокому слідству, хотіли, щоб призналася до діяльності в організації. Били мене ґумовими палицями з дротами всередині. Били переважно по п'ятах. Спочатку страшно боліло, але коли нарахувала двадцять, то дивно – ноги перестали відчувати, а страшний біль охопив голову. Рахувала далі. Пам'ятаю, що до 72, а що потім діялось зі мною – не знаю, бо знепритомніла. Коли повернулась до свідомості – то сиділа у кутку біля печі.

Взяли мене на так зване «розпізнання». Заступник коменданта Костецький і міліціонер (а може убек)

Старчевський викликав мене одного дня під вечір, ніби, на слідство. Але дивним було те, що мене ведуть іншою дорогою. Відчула страх, почала дуже плакати. Подумала тоді, що мене зараз вб'ють. Вони, натомість, завели мене до якогось військового відділу (20 жовнірів). Один з них заговорив по-українськи:

– Добрий вечір, Олю. Пізнаєш мене?

Дивлюсь на нього і думаю, що б це мало значити, адже не знаю його, ніколи не бачила. Тоді він спитав чи знаю Марисю Турковську. Я відповіла, що не знаю. Але він ніби не чув мене і продовжував своє:

– Я її чоловік.

А потім ще додав, що я бандерівка і що зараз зі мною розправиться. На його погрози ті, що мене привели, запитали чи має щось супроти мене, якісь конкретні звинувачення, а коли той не зміг їх представити, а лишень хотів бити, мене завели знову до камери.

«Як довго ще будуть мучити? Чи дадуть вже спокій?» Молилась і благала у Бога дати мені сили, просила не покидати у цій біді.

Одного разу забрали мене на допит, кинули на землю. Один з катів став мені на одну руку, а другий – на другу, третій – на ноги, а четвертий – притискав чоботом голову, п'ятий вліз ногами на мене і скакав у військових чоботях по животі аж зіпрів. Думала, що вже кінець зі мною. Але і цим разом якось пережила, хоча потім довгий час хворіла, майже три місяці мала безперервну кровотечу.

Якось через віконце у камері почула, як наша сусідка-полька дуже боронила перед якимось військовим мене і нашу родину. Тут сидів ще один хлопець з нашого села Володимир Огородник. Його закатували на смерть. До фізичних терпінь долучались й інші. Коли йшла до туалету, військові кидали за мною полінами, дуже діставалось мені, терпіла, не розуміючи звідки у них стільки звірства і ненависті до іншої людини. Поскаржилась комендантові – тоді перестали.

В останній день 1946 року – це була середа, нас: 23 мужчин (серед них мій скатований батько, який сидів тут через мене), Зосю Кісіль і мене перевезли до Грубешева у міліцію, бо УБ було розбите. Там вже регулярно давали нам їсти і ми могли користатися з туалету.

Взяли мене на допити. Чула як у трьох інших кімнатах катували людей. Слідчий лякав, що коли не заговорю, не скажу правди, то і зі мною буде так само. Далі трималась свого, казала, що нічого не знаю. Нікого не видала.

Через тиждень мене забрали до УБ. Посадили в камеру, де я зустрілася з Мілею Чумак. Санітарні умови тут важкі. Ми не мали жодного посуду, дали лише одну обрізану пляшку. Вона служила нам за миску, чайник, склянку і за горщок (до справ фізіологічних), бо тут туалету не було. Згодом допросилися ще однієї такої обрізаної пляшки.

Затримали мене в УБ аж до судового процесу. Від Мілі Чумак я довідалася, що під час облави вбили мого брата Михайла. За ноги прив'язали його до коня і волокли з Лещкова аж до Себечева. Там закопали. Через три місяці, коли військо відступило, друзі віднайшли тіло мого брата і похоронили у рідному селі.

Наприкінці жовтня нас перевезли до тюрми на замку в Любліні. Там знову почалося все від початку: бруд, дисципліна, слідство і катування. Одного разу привели мене до залу, в якому велось слідство (допитували двох аковців). Мене посадили на середині залу, а їх (тих двох), так немилосердно били, що кров струменями текла. Підійшов до мене слідчий і спитав, чи признаюсь до звинувачень (приналежність до УПА і складання списку). Якщо не признаюсь, то зі мною зроблять те саме, що з тими аковцями. На це я відповіла, що навіть коли мене битимуть сильніше, ніж тих, то я і так їм нічого не скажу, бо не маю що сказати.

Мене судили 21 листопада 1946 року. Дістала вирок – 5 літ ув'язнення. У Любліні нас тримали до квітня 1948 року, потім перевезли до Тарнова, а у вересні 1949 року – до тюрми в Ґрудзьондзі. Недовго тримали, бо вже у грудні повезли до Фордону, де відбувала покарання до кінця вироку – 19 липня 1951 року.

Вийшла з в'язниці і поїхала до своїх батьків, котрих вивезли під час Акції «Вісла» у село Бучки.

Наші люди дуже натерпілися, а особливо після війни. У Явожні сиділи: Іван Мельник (1895 р. нар.), Іван Хома (перед 1900 р. нар.) Василь Шоп'як (перед 1900 р. нар.).

Загинули від Війська Польського: Василь Лагода у 1944 р., Юрко Огородник у 1945 р., Михайло Шимків у 1946 р., Богдан Іванчук у 1947 р., Михайло Бродкевич у 1946 р.

Я отримала від долі шанс на життя. У 1952 році вийшла заміж за Івана Пущала. Виховали ми троє дітей. Дочекались найщасливішої події в моєму житті – проголошення незалежності України. Чи можна чогось більшого собі бажати?..

У Гурові Ілавецькому в 1991 р. зібралися на свій з'їзд колишні політичні в'язні. На знімку зліва: Василь Тхір, Анна Соколич, Пелагія Гудиня, Дарат з Перемишля, Іван Пущало з дружиною Ольгою (дівоче Шимків), Катерина Зубенко, Омелян Соколич, Анна Мартинюк і Теодор Михалик.

Біль правди

За розповіддю Габріелі Воронки-Савойки

Ми жили на прикордонні. Вже з молодих літ довелось нам зазнати багато горя. Чоловік моєї рідної сестри був арештований ще до війни і засуджений. Відсидів 7 років у концентраційному таборі в Березі Картузькій. Найстарший брат і сестра теж до війни були арештовані і два роки сиділи в тюрмі на Замарстинові у Львові.

Шукаю маму

Подібна доля зустріла і мою маму Анастасію Воронку з Василюків. Вона народилася у 1898 році в селі Карові. Арештували її енкаведисти 5 грудня 1940 року. Про маму знаємо від дочки одного різника, яка сиділа з нею, і коли вийшла з в'язниці, про те все нам розповіла.

Це було так. Коли почалася війна, майже перед самим приходом німців до Львова, десь за сім днів до цього, у четвер, о 1-й годині ночі, в тюрмі зачитали довгий список прізвищ жінок, які мали вийти на коридор. Їм було наказано по дві особи сідати до вантажної автомашини. Інших – по чотири – ставили у великому тунелі і живими замуровували. Тоді замурували сотні в'язнів. Багатьох повезли до лазні і там замордували, а інших вивезли на Біле

Габріеля Воронка-Савойка «Марійка» – санітарка і зв'язкова Української Повстанської Армії.

Море, де люди їли людей. І у це пекло відправляли українців.

З жахом в думках повертаюсь до того дня, коли могли стратити мою маму. Ще в четвер зранку я передала їй пачку з одягом, а вночі маму забрали на страту. Тоді, в неділю о 5-й годині ранку, я ще була - у Львові, а вже о 10-ій прибула на станцію. Пригадую, що десь об 11-ій скидали бомби на Личаківську вулицю. Ми втікали на головну дорогу. Людей було дуже багато, не можна було навіть розминутися. Я була ще з однією жінкою. Її чоловіка забрали. Ми вже вийшли за місто, а тут москалі втікають вантажними машинами, накритими галузками. Втікаючи, вони стріляли з карабінів. Кулі свистіли і сипались біля нас, як град. Дорога густо вкрилася трупами. Хтось кричав до людей: «Утікайте в поле!». Ми втікали у збіжжя, бо ще не було жнив. Страшна паніка. А тут ще літак з'явився, знизився і почав людей «косити»... Нас не досягнув. Ми причаїлися в кущах, майже не дихали, ледь живі від страху. Тоді ми побачили голих жидів. Вони переходили лісову лінію неподалік нас.

Вийшли 5 кілометрів убік від нашого села. А тут хрести повалені. Довідалися ми, що москалів вже нема, втекли тільки в калісонах з границі. Через три

дні я знов поїхала до Львова, бо довідалась, що мають відкрити тунель з замурованими живцем людьми. Може там моя мама? В одного німця спитала по-німецьки, коли цей тунель відкриють. Сказав, що може за три дні. Я вже не чекала, поїхала додому, бо не мала що їсти. Така-то біда була тоді. Так і донині не знаємо, де нашу маму совіти замордували.

З жахом пригадую усе бачене, коли шукала маму. Одна жінка була подібна до неї. Мала вибрані очі, з одної сторони відтята грудь, а через живіт до плечей протягнутий колючий дріт. Чи могла це зробити людина? Хіба що без серця і без душі.

Батько з того горя помер, а ми залишились круглими сиротами. Мій другий брат і я вступили до УПА. Його потім на східних теренах зловили і заслали на 8 літ у тундру. Мордували голодом і холодом. Витримав, вижив і повернувся, але недовго тішився поверненням. Його скоро забрала смерть.

Арештування

В УПА я виконувала функції санітарки і зв'язкової під псевдонімом «Марійка». Не раз доводилося переносити зброю, гранати з районів, над якими нависла загроза, у безпечніші місця. Швидко навчилася стріляти, покинула рідне село і перейшла на терени Польщі. Тяжко жилось в еміграції. Багато родин і стрільців не мали жодних документів, а загони Війська Польського з'являлися все частіше. Стрільці виробляли собі документи в Угнові у Яцка Сайчука. Він з нашого села, працював у тому бюро разом з поляками. Без документів було дуже небезпечно і я теж собі їх виробляла. 15 червня 1947 року пішла по ці документи. На моє щастя, як потім виявилося, вони ще не були готові. Повертаючись до села, де жила на квартирі, перейшла ріку Солокію,

пройшла ще, мабуть, з кілометр, оглянулась, і тут побачила, що військовий на коні за мною жене. Під'їхав, дивиться пронизливо й питає про документи. Я мала при собі фальшиві. Показую. Уважно вивчає їх: «Це ти так називаєшся?» Справа закінчилась моїм арештом. Замкнув мене у такому місці, де не було жодної вентиляції. Я почала душитися. Врятувало те, що забрали мене на переслуховування. Почали бити, аж знепритомніла. Три рази мене відливали водою, а потім напівпритомну кинули до пивниці. Три дні не давали ані їсти, ані пити, тільки питали, що знаю про бандерівців. Заздалегідь підготовила версію. Сказала, що хворіла на малярію тому нічого не знаю. Їх така відповідь не задовільняла і вони мене ще більше били. Всі пальці на руках і ногах почорніли. Здавалось, тіло відстає від кісток. Потім три тижні не могла навіть ложки взяти в руки. Мене годували дівчата, які теж тут сиділи. На четвертий день нас забрали і завезли до Томашева Люблінського. З нами були також стрільці – знайомі хлопці.

«Живу» в Явожні

У Томашеві протримали нас три тижні аж поки не укомплектували цілий транспорт. І повезли... Тиждень в дорозі. Явожно. Концентраційний табір. О, Господи, що нам довелось там пережити! Ставилися до нас, як до найлютішого ворога, а то й гірше. Годували так, щоб душа заскоро не покинула знеможене тіло. На обід давали нам ледь теплу воду з ячмінною половою. Хоча б одна картоплина там плавала, так ні. А на вечерю – трошки води і хліба, та такого, що з нього як з глини можна було ліпити, а вранці сама кава. Ми не мились, бо не було води, тільки раз на місяць водили нас до лазні. Спали на дошках по дві особи. А до того всього ще й тяжка праця, навіть у неділю.

Я працювала у кравецькій майстерні. Норму треба було виконувати за всяку ціну. Працювала босоніж, бо мої черевики розпались від скакання «жабкою», які нам переважно організовували вночі. Будили о 1-ій, зганяли з тих голих нар і гнали навколо бараків, як худобу, били ґумовими палицями по головах, аж ехо лунало. Як пішла до роботи, то вже перестали вночі ганяти.

Мене помістили у бараці № 11. Це якраз напроти катівні. Бачила все: як знущалися і мордували наших людей. Тут був і той пан Яцко Сайчук, що мав нам виробити документи, і ціле бюро поляків, з якими він працював. Всіх їх забрали сюди, до Явожна.

У Явожні пережила пекло. Мене 29 разів забирали на допити. Одного разу кинули у воду на цілу добу. Було її по коліна у камері метр на метр. До ранку я вся почорніла. Звідти витягнули мене ледь живою. Яких тільки тортур вони не навидумували! Впихали шпильки під нігті, били дротами, гнали довкола бараків, заставляли скакати «жабкою», підганяючи під час цього, щоб скоріше, а коли їм здавалося, що рухаюсь заповільно – били дротами по голові.

До тих скакань змушували навіть 65-річних жінок, а коли ті не мали вже сили скакати, то дві наглядачки, що поганяли, починали їх бити дошками, аж забивали на смерть.

Пригадую, як стареньку жінку з Любичі Королівської поставили на дощі під бараком. В обидві руки їй вклали по цеглині, змушуючи тримати їх догори. Довго тримала, але ці наглядачки і так її закатували дошками на смерть.

Дуже важко було молодим дівчатам. Не витримали того пекла і пішли на дроти Кася із Сянока та ще одна, прізвища якої і звідки вона – не пам'ятаю. Коли це сталося, я ходила за пачкою, яку дістала від родини, а коли поверталася, вони лежали мертві.

У нашому бараці було 176 жінок. Тут і артистки з Кракова. Не раз до нас вривавлась команда – виходити на площу. І одна за одною ми ходили «слимаком». На нас дивилися через маленькі віконця наші стрільці. Правдоподібно, декотрі зраджували знайомих дівчат, бо забирали тоді з того «слимака» то одну, то другу і ми вже більше їх не бачили.

Якось повели мене на черговий допит. У першій кімнаті нікого. Відчиняю наступні двері, а тут... На електричному кріслі вгорі, під стелею, сидить старший чоловік і так милосердно-розпачливо дивиться на мене. Він мав округле обличчя і дуже великі довгі вуса. На всі їхні питання відповідав, що нічого не бачив, нічого не знає. Так і замордували нещасного у мене на очах. Ці його очі, повні розпачі і безпорадності, ще й до сьогодні дивляться на мене.

Після цього мене відразу забрали на допит. Кати поводилися як ошалілі. Запах смерті підсилював їх апетит до мордування. Мене били по голові, по ногах, по плечах – аж почорніли. Я вже була як труп.

Коли до тої катівні входив молодий стрілець, вже через 5 хвилин його виносили на ношах, бо своїми ногами не міг йти. Той німець, який забирав мене на переслуховування, сказав, що тортура тих хлопців триває недовго, бо їм на груди скачуть з висоти, ламаючи ребра, і через 5 хвилин кати вже готові замучити наступного. З німцем говорила по-німецьки, бо німецької мови вчилася і трохи розуміла.

Розповідаю всю правду, бо те, що знаю, хочу щоб знали і внуки. Багато тої правди ще й донині не сказано. Я довго боялася комусь розповісти про Явожно, але вже прийшов мій час заговорити про це.

Мене звільнили ще до Різдва, 5 січня 1948 року і я поїхала до Щеціна. Перед від'їздом прийшов до мене у вагон Яцко Сайчук і сказав: «Ти молода, я вже

старий, скажи там, де треба і кому треба, що забили 542 особи, а не 176 чи скільки там». Він мав пересадку в Щецінку, здається, на Ольштин. Я його про це не питала. Може він ще й живе, не знаю.

З тюрми до тюрми

З Явожна транспортом приїхала до Щеціна. По трьох днях нас розділили на повіти. Я поїхала до Мястка і пробула там два тижні. Тоді ще нічого не знала про брата і братову. Не знала куди їх вивезли з діточками. У тих околицях були лише наші люди і мною зацікавилися, допомагали. Дали знати братовій і вона за мною приїхала. Нас відразу забрали до УБ і цілу добу протримали в арешті. Звільнили вранці. Мій брат з сім'єю мешкав у селі Заброво пошта Старе Поле на Ельблонжчині. Приїхали. Хатка, мов палатка, жодного господарства, кропива до самого даху, ані студні, ані гроша. Я ледве жива, тільки шкіра та кості. Восени з сестрою братової пішли ми 6 кілометрів до Старого Поля на роботу до цукроварні. Там арештували спочатку брата, а незабаром і мене, братову, її дітей і сестру. Завезли до Ґданська в УБ. Дітей від братової забрали і віддали до дитячого будинку в Лемборку.

Пригадую, що в цьому УБ сиділа секретарка Міколайчика. Там її і закатували. Після допитів винесли на ношах і після двох годин вона померла.

Чотири місяці тримали нас в УБ, а потім відвезли до дуже великої тюрми у Вжещі. Тут аж до травня сиділи ми у камерах «одиночках». У цій в'язниці я часто мала контакт зі щурами, 13 разів замикали мене у пивниці з ними. Роздягали навіть з білизни. Щурів було дуже багато. Лізли по ногах і треба було постійно їх відганяти, аж руки боліли від такої праці. Потім рано знов забирали на допити і страшно

катували. А одного разу після ткого допиту відразу забрали до шпиталю. Я була в тяжкому стані – трісла шкіра біля живота, пальці сині, ще й нестерпно боліла голова. Тиждень лежала в шпиталі у Вжещі.

Брат ні до чого не признавався, бо коли б вони знали хто він, йому б загрожувала смерть на місці. Забрали його на допити. Мучили цілий тиждень. І день, і ніч стояв – не дозволяли сісти, а коли стоячи засипав, йому на голову лили зимну воду.

Привезли мене до Ґданська. І знову б'ють. Питали чи то мій брат. Весь час відповідала, що не знаю чи то мій брат, бо моя мама була його мачухою. Тоді вони його питали, а він казав, що його чужі люди взяли за свою дитину, тому він не ходив до школи, був дуже бідний. Вони, мабуть, погубилися, вирішили, що то не той, якого шукають. Привезли його на наочне слідство і питають чи то мій брат. Відповідаю, що його не знаю, бо я була мала, коли його взяли за свою дитину. У такий спосіб врятувала його від смерті.

Розправа над братом відбулася 30 травня 1949 року. Його засудили на 12 років ув'язнення. Сидів у тюрмі у Вронках. Після звільнення працював у каменоломнях в Потуліцах.

Братова в тюрмі народила дитину і ще рік з немовлям сиділа за ґратами. Пригадую, під час якоїсь в'язничної «прогулянки» вона (ще до народження дитини) показала, як її страшно побили, була вся синя. Я жахнулася побаченого.

Щоб покоління не забували

Коли мене і сестру братової звільнили, ми поїхали до Лемборка, щоб забрати дітей. Нам їх не хотіли віддати, казали, що, не маючи засобів до життя,

не можемо їх взяти на виховання. Ми не піддавалися, звертались до юристів і таки відвоювали тих бідних діточок. На початку ми дуже бідували. Пили воду з рову, бо не мали криниці, не мали грошей. Але, як кажуть, «молитва мури пробиває». Я почала працювати в їдальні на кухні, майже 2 кілометри від дому. Купили ми добру козу, по дворі вже бігали кури, неслися. Ми особливо дбали, щоб дітям було що їсти.

Я вийшла заміж. Мій чоловік – військовий в'язень, 5 літ і 9 місяців був у німецькій неволі. Багато пережив, був оборонцем Варшави, а потім вмирав з голоду. Коли братова иийшла з тюрми, ми запропонували їй разом мешкати, бо сама собі не порадить, не буде навіть кому води принести, ні дров нарубати. Я з чоловіком опікувались братовими дітьми. Разом якось собі радили.

Згодом ми з чоловіком відійшли до його брата. Мешкали у нього півроку, а потім виїхали до знайомих до Пачкова. Сестра братової вийшла заміж. Через 10 років виїхала до Перемишля.

Брат повернувся з тюрми і разом з жінкою та дітьми зажили щасливо. Мають їх шестеро. Діти підросли, вивчилися, поженилися.

Брат вже помер. Я овдовіла. Усе має свій початок і свій кінець, а проміжок між ними – це наше життя. У моєму – так багато болю, переслідувань, терпіння і страху.

Мої діти кажуть, що те все, що я пережила, усю ту гірку правду, яку знаю, мушу розказати, щоб і нинішнє, і майбутні покоління про це довідалось. Тяжко у такому віці згадувати все це, бо ж той біль повертає.

Тривожна молодість

За розповіддю Анни Милик-Мартинюк

Пережите не покидає мене, переслідує. Особливо ті сорокові, повоєнні роки – роки нашої тривожної молодості – переслідування, арешти, боротьба, кохання, розлуки, щоденні облави, напади, грабіж, убивства...

●

Холмщина догоряла. Люди утікали в інші села. Треба боронитися. У моєму селі Мицеві також створили відділ самооборони.

До белзької лікарні прибували поранені. Їх було багато. Лікарі вже собі не радили, тому звернулись до школи, в якій я вчилася. Просили дирекцію послати дівчат на підмогу. У цій лікарні працювали два лікарі-українці – Мізюк і Воробець. В одній із белзьких шкіл вони оба організували 6-тижневі санітарні курси для дівчат, які вже закінчили школу. Серед багатьох курсанток була і я. Після закінчення курсу я повернулась до Мицева. Вдома не сиділа, весь час ходила по селах.

Якраз була в Переводові, коли там поляки оточили село. Молодь поховалася. На зчинений переполох я теж сховалася у бункері. Але скоро треба було звідси вибиратись, бо прийшов господар і сказав, що мене викликають до пораненого. На мене чекав партизан. Він відвів мене до того пораненого хлопця.

В хаті, крім нього (мав псевдонім «Орел», лемко), нікого не було. Господарі повтікали, боялися, що за переховування упівця їх арештують або вб'ють. «Орел» був притомний. Я його оглянула. Він був тяжко поранений у живіт, рани невеликі. Промила їх, продезинфікувала і перев'язала. Більше нічого не могла для нього зробити. Потрібен був лікар, але звідки його взяти?! Сиділа біля нього, розмовляла, утішала: «Все буде добре». Він говорив, що мріє полетіти на свою кохану Лемківщину. Йому весь час хотілося пити. Води в хаті не було. Взяла відро, вийшла на подвір'я до криниці. Темно, холодно – це був березень. Навкруги застигла німа тиша. Навіть собаки мовчали.

Журавлем спускала відро до криниці, а воно так галасувало, ударяючи в її бетонні стіни, що мені здавалося – все село чує. Повернулася з водою до хати. «Орел» стогнав тихо і просив: «Води, води». Змочила його вуста, протерла лице, чоло. Він лежав такий тихий і немічний, що я почула себе дуже безрадно. Глянула на його руки, а пальці і нігті – сині. Відчувала, що це його останні хвилини перебування у цьому світі. Сиділа біля нього до кінця.

●

Мої батьки тривожились за мене, бо я ніколи вдома не бувала, хіба що по дорозі, йдучи з одного села в інше, вночі навідувалась до хати, щоб переодягнутися, заспокоїти своїх рідних. Ходила переважно стежками, оминаючи дороги, щоб бува кого не зустріти. Так було і цього разу. Йшла з Довжнева до Мицева. Падав дощ. Раптом почула, що їде фіра. Сховалась за дерево. Прислуховуюсь. Почувши знайомі голоси наших хлопців, вийшла з-за дерева їм назустріч. Затрималися. Чую, що зраділи мені, бо кажуть:

– Ганю, як добре, що ми тебе зустріли. Якраз їхали за тобою, бо поранені «Граб» (працював у пропаганді) і «Борсук» (Олександр Білевич).

– Як це сталося? – питаю, стривожена почутим.

– Це нещасний випадок. «Борсук» щось шукав у течці, а там були запальник і батарейка. Вибухнуло. Осколки поранили найбільше «Граба», а «Борсук» оглух від вибуху і має незначні поранення, – розказували хлопці.

Ми приїхали до Лісок. Поранені зраділи мені. Я завжди мала біля себе свою санітарну торбу з аптечкою. Оглянула їх. З «Грабом» справи погані. Він був поранений в очі. Робила йому примочки, прикладаючи компреси з рум'янку. Зачервоніння трохи зійшло. Зауважила, що цей високий хлопець «Граб», з яким я вже не раз зустрічалася раніше, боїться уколів. Пінцетом повиймала осколки з правого ока, а в лівому – осколок застряг досить глибоко в самому очному яблуці. Був потрібен добрий спеціаліст-окуліст. І тоді, при допомозі зв'язку АК, «Граб» потрапив до лікарні в Любліні, де професор Крвавич зробив операцію і наказав оберігатись простуд. Це було зимою 1945-1946 років.

Тільки повернувся «Граб» з лікарні, а провідник вже висилає його в Карпати за радіостанцією. І пішов «Граб» із села до села. А зима лютувала, сипав сніг, холод. Часто доводилось йому ночувати по селах. Дорога далека. І коли по двох тижнях він повернувся, вже був хворий, очі червоні – запалення.

«Граб» знову їде до проф. Крвавича. Той жахнувся: «Coś ty zrobił!». Ще того ж дня зробив «Грабові» наступну операцію – усунув ліве око, щоб рятувати праве. А вночі медсестра принесла одяг і сказала, щоб утікав, бо УБ розпитує про нього.

Повернувся «Граб» зовсім заламаний. Постійно повторяв: «Що я робитиму без ока?!». Але не довго

Анна Мартинюк «Ганя»

розпачав над собою, бо в ті тяжкі часи, коли щоденні облави, грабежі, арешти і напади, коли вночі хоронили молодих повстанців – не можна було дозволяти собі на слабкість.

●

До моїх батьків часто заходили наші партизани поїсти, переночувати чи змінити білизну. Мама їм прала, давала дещо на дорогу. Якось зайшов «Граб». Мав розірвану штанину. Мама, нічого не кажучи, відразу вийшла до іншої кімнати і зі скрині вийняла татові ногавиці. «Граб» переодягнувся і пішов далі, а мама взялася латати його штани.

Настала неділя. Тато за штанами, а їх нема. Зробив мамі авантуру, та ще й яку:

– Де мої штани?! – обурювався не на жарти.

Потім не раз, згадуючи, сміялися з цього. Чомусь складалося так, чи це доля нас разом водила, що наші дороги з «Грабом» часто перетиналися, все частіше бачились і полюбили одне одного. Минуло кілька років, і у 1947-му, коли несподівано зустрілися

Сергій Мартинюк «Граб»

у Довжневі, вирішили зайти до моєї родини в Мицеві. Пригадую, що тоді падав сніг, було дуже холодно і тихо, а в хаті тепло, затишно. «Граб» почав розповідати про себе, про свою родину, що він – Сергій Мартинюк, народився на Волині в селі Оришківцях, що закінчив ліцей у Крем'янці і три семестри Львівської політехніки. А коли наближався фронт і з ним більшовики, то вся інтелігенція втекла хто куди. Він з двома холмщаками перейшов на Холмщину, тоді вже спалену, зруйновану польськими шовіністами. Так опинився у рядах самооборони Української Повстанської Армії. Сказав також, що у 1945 році брав участь як один з представників УПА в розмові з представниками АК в Руді Ружанецькій на Холмщині.

З його розповіді було видно, що дуже вболіває за долю свого народу. Казав обурено: «Коли вже скінчиться це страхіття? Чому така тяжка доля спіткала наш народ?»

«Граб» замість зброї носив словник, зошит і олівець. Уважав, що не можна гаяти часу, треба вчитися

чужої мови. Він знав добре російську, німецьку і англійську.

●

1947 рік. Наближалась в наші сторони велика біда – Акція «Вісла». Провідник «Прірва» звільнив з обов'язків мене і «Олю» Галю Марчук (по чоловікові – Загорода). «Оля» – холмщачка, її батьків і брата замордували поляки.

«Прірва» дав нам трохи грошей і наказав десь скритися. Прощаючись з Сергієм, я отримала від нього на всяк випадок адресу до знайомої родини в Лодзі, при допомозі якої, коли будемо жити, віднайдемо себе. Так тоді багато людей робило.

Моя дорога до батьків була довга. Аж восени я їх віднайшла у Домбрівці на Помор'ї, куди були виселені. Тут на мене чекала ще одна радісна несподіванка – лист від «Граба». Ненадовго затрималась у батьків, тому що одної ночі розбудив мене колишній партизан «Хмелик». Радив утікати, бо УБ знає хто я. Тої ж ночі пішла до міста Битова. Поїхала до «Граба» на Жулави, до села Древніца. По кількох днях УБ арештувало маму, тата і сестру. На щастя, через тиждень звільнили маму, але тата і сестру ще довго катували й допитували, потім засудили на 10 років тюрми.

«Граб» роздобув «ліві» документи для нас обох. В той важкий час про одруження не думали. Тоді всі жили одним днем. Маючи документи, я з ним поїхала на Шльонськ.

Життя повне несподіванок. Коли ми приїхали до Дзєржоньова, взяли цивільний шлюб, а церковний – щойно у 1956 році в його рідному селі. Вінчав нас Сергіїв дядько по татові.

У Дзєржоньові почалось наше сімейне життя. Сергій працював у фабриці. Мріяв закінчити студії.

Анна Мартинюк (стоїть шоста справа) серед діячок українських жіночих організацій. Київ, 9 липня 1993 року.

І доля підкинула йому таку можливість. У фабриці познайомився з варшав'янином Генриком Мочедловським. Вони удвох поїхали до Варшави, склали вступні екзамени на політехніку. Восени 1949 року ми переїхали до Залєся неподалік Варшави. Винайняли кімнатку, звідки щодня раненько Сергій їздив до праці, а вечорами вчився у політехніці.

Весною 1951 року знайшов нас зрадник «Зенон» Леон Лапінський, і вже 5 травня застукала у наші двері біда – прийшли енкаведисти. Нас арештували і за кілька днві вивезли до Києва. Тримали у політичній слідчій тюрмі. По ночах відбувалися допити. У серпні перевели мене в Лук'янівську тюрму, де прийшов на світ наш перший син Олесь. В січні 1952 року викликав мене начальник тюрми і зачитав вирок, що *Особим совєщанієм в Москвє* мене засуджено на 10 років тюрми. Про Сергія я нічого не знала. В половині січня мене з дитиною кілька днів везли до верхньоуральської тюрми. Один Господь знає, що нам довелось пережити. Найстрашніше було, коли моя дитина захворіла на запалення легенів. Де ж тут порятунку шукати?! Але Мати Божа

вислухала мої молитви, благання. Добрий лікар врятував життя Олесеві. Через рік ми з Сергієм віднайшлися в лазні. Тут раз на тиждень по черзі в'язнів водили до бані.

Тюремне життя якось воліклося, дитинка моя підростала серед в'язнів за ґратами. Наближався час, коли сина треба було комусь віддати, бо у тюрмі не можна було тримати дітей більших ніж півторарічних. Сергій випросив, щоб дозволили нашу дитину забрати його родині на виховання.

Минуло кілька довгих тюремних літ. Після смерті Сталіна почали звільняти іноземців з тюрем. У 1955 році перевели мене до польської тюрми у Фордоні, а за два тижнів випустили на волю. Сергій ще рік карався по тюрмах. Його звільнили в 1956 році і він поїхав до своєї родини. З Москви послав мені листа, щоб приїхала до нього і Олеся.

●

Я мала надію, що будемо жити в Україні. Але у Львові Сергія не прийняли на студії. Всюди підкреслювали, що він був суджений. Вирішили повертатися до Польщі.

На кордоні у Перемишлі ми стояли в черзі до комісії для репатрійованих. Там отримали документ, який нам дуже допоміг у житті. Сергій закінчив політехніку, захистив дипломну працю інженера-електроніка. Мав багато своїх патентів.

«Граб» був щасливий, що дочекався Самостійної Української Держави. Говорив: «Бачиш, смерть наших друзів і наші терпіння не були даремні».

Відійшов «Граб» у липні 1994 року. Спочиває напроти Січових Стрільців, воїнів УНР та посеред багатьох друзів-однодумців на цвинтарі на варшавській Волі.

Тільки з вірою, надією й любов'ю

За розповіддю
Ольги Милик-Сови

З Мицева почали вивозити у червні 1947 року. В селі військо. Наказали швидко збиратися. Паніка, тільки дві години, щоб спакуватися. Ми ще мали коня, але не було у нас воза, бо під час виселення в Україну нашу сім'ю пограбували. Це сталось тоді, коли з Белза один поляк спровадив до села зграю бандитів-грабіжників. Нас хтось попередив про навислу загрозу, і завдяки тому татові вдалося дещо врятувати. Зв'язав коней і, сівши на одного, погнав у поле. Його зауважили. Почали стріляти. Куля наздогнала одного коня, але татові пощастило врятуватися з рештою. У той час ми теж повтікали з хати, мама – до сусідки на горище, звідти все бачила, як на долоні. Старенька бабуня сховалася у садку в бункері, шо залишився по німцях, коли фронт відійшов, а я садами побігла до сусідів. Сестри Гані вдома не було. Вона переважно десь у терені, виконувала завдання, була санітаркою Українського Червоного Хреста.

На спакування майна нам приділили одну фірманку. До нас підійшов молодий хлопець, заговорив по-українськи. Радив швидко збирати все, що тільки можна, але ми були так перелякані і розгублені, що все випадало з рук. Батьки у поспіху безладно метушилися. Ми ніяк не могли повірити, що усе це діється насправді, що вже не повернемося на своє з діда-пра-

діда. Дещо закопане тоді, бо так робила більшість, так і залишилось в рідній землі.

Завезли нас до Варяжа і залишили на вигоні під голим небом. Протримали там майже два тижні, а потім погнали до Вербкович, де ще кілька днів і знов під відкритим небом ми чекали на транспорт. Врешті прибули товарні вагони, у які завантажили нас всіх з нашим «добром» і повезли... Дуже довго ми кудись їхали. Потім довідалися, що на «ziemie odzyskane». Бувало, на зупинках люди вискакували з вагонів, щоб нарвати худобі трави, вдихнути свіжого повітря. Пам'ятаю ці зажурені лиця і вираз безнадії. А коли хтось питав у військових, куди нас везуть, у відповідь чули:

– Do morza, żeby utopić was wszystkich.

Нарешті в Битові поїзд зупинився, людям казали виходити і по дві-три родини почали розвозити по навколишніх селах. Нас і ще дві родини завезли у Домбрівку, це майже 5 кілометрів від Битова. У будинку, де вже мешкало чотири родини, нам приділили одну кімнату з кухнею і комірчиною, а для коня хлівець. Невдовзі тато коня замінив на корову і всі ми взялись до роботи, бо жити треба, хоч і на чужині. Я з татом ходила до пеґееру (державне господарство) на заробітки, бабуня пасла корову, а мама займалася домашньою роботою. Ми почували себе невільниками, були прив'язані до хати і села, бо навіть щоб поїхати до міста, треба було мати дозвіл від солтиса. Якось жилося. Найбільше докучав неспокій за моєю сестрою Ганею. Від часу виселення нічого про неї не знали. Так минали дні за днями. Незабаром довідалися, що у сусідньому селі Незабишеві поселили кілька родини з Лемківщини. Були серед них два брати музиканти. Залишилося тут ще кілька німецьких родин. Ми призвичаювались до оточення, а воно – до нас.

Хоч тяжке мали життя, та молодість брала верх – наші хлопці створили оркестр. Були самоуками, не-

багато вміли, переважно грали одні й ті самі мелодії, серед яких і марш до шлюбу. Місцеві люди не знали, що це за мелодія. Раз на великому польському святі 1-е мая, коли наш оркестр заграв марш «Гей там на горі Січ іде», поляки з-за Буга, хоч не знали цієї пісні, але відчули в ній якусь загрозу і зробили нашим музикантам страшну авантуру. Співжиття з поляками супроводжувалось і такими сценами.

У той тривожнийчас люди, не знаючи, куди їх закине доля, домовлялися з рідними надсилати звістки про себе на домовлені адреси. Наша сім'я мала таку адресу до знайомих у Лодзі. Тривога за долю сестри наростала, і я написала до тих знайомих. Вони подали мені адресу сестри. Я написала до неї, але відповіді не було.

Одного осіннього дня, коли ми з татом повернулися з роботи, вдома на нас чекала несподіванка. Приїхала Ганя. Радість була велика. Дякували Господу за те, що сестра нарешті з нами. Згідно з існуючими тоді для нас порядками, щоб залишитись у селі з нами, Ганя мусила спершу приписатися. Раненько вона вийшла з дому і пішла на двірець, бо мала ще заїхати за товаришкою. Але не доїхала, бо там на неї вже чекав міліціонер. Арештував її, завіз до УБ у Битові. На щастя, Ганя мала при собі документ (zaświadczenie tymczasowe), і це її врятувало. Через кілька днів Ганя з товаришкою Галею Загородою (з Холмщини) приїхали до нас. Тато прописав їх у ґміні. Майже рік ми прожили разом. Усі працювали в пеґеері. Аж однієї ночі хтось застукав у вікно, кликав Ганю. Вона вийшла, і швидко повернулась. Була дуже стривожена. Сказала, що на днях її мають арештувати. Швидко одягнулася, взяла дещо і вийшла. Місцева міліція і вдень, і вночі стежила за нами. Щойно за два тижні приїхали убеки, зробили обшук, все поперекидали. Арештували тата, маму і мене. Вдома залишилась тільки старенька бабуня. Маму випустили через два

тижні, а тата і мене повезли до Щеціна. Там у тюрмі я пройшла дуже тяжке слідство. Як вдень, так і вночі забирали на допити, завжди страшно катували: штовхали, копали і били скрізь, особливо по голові, а найгірше по п'ятах. По них били києм із цвяхами. Навіть тепер відчуваю той біль, коли згадую про це. І не розумію, як мені вдалося усе витримати і залишитися живою? Після тих тортур не могла ні ходити, ні сидіти, ні навіть лежати. Коли я входила у слідчу кімнату і бачила на підлозі кров, вже знала, що тут мене чекає. Це був сигнал, що кат (був там такий) сьогодні знову готовий мордувати. З усього було видно, що знущання давало йому якусь особливу, нелюдську насолоду. Казав мені роздягатися догола, а коли опиралася, не хотіла, здирав одяг сам і бив щосили куди попало. Переважно напівживу після ткого катування мене волокли з поверху до пивниці. Одного разу мій кат так озвірів від своєї немічі, бо не міг мене змусити признатись, що посадив мене на ніжці табуретки. Наказав витягнути ноги перед себе і так сидіти. Боже милий, яка ж то була страшна мука. Несамовитий біль пронизував тіло і не було рятунку. Я не мала права поворухнутись, бо кат стояв наді мною. Нелюдські терпіння, а я тоді була така молода... Одного разу, після чергових катувань, я знесилена впала на нари, благаючи Бога змилосердитись наді мною, молила порятунку і... відчинились двері. Стражник сказав:

– Милик, на слідство!

– Невже знову? – зі страхом прошепотіла.

Але сталося інакше, мене залишили в спокої. Тепер забирали на десять днів в ізолятку, мабуть, для того, щоб хоч трохи погоїлись мої рани, бо вже тіло від костей відставало, разило нелюдським кольором. Живого місця не було на ньому, тільки рана на рані. Я трохи окріпла і мене повезли до суду. Там, у коридорі, побачила свого тата і знайомих. Я і тато отри-

мали вироки, кожного з нас засудили на 10 років тюрми. З суду, який відбувся у Щеціні, завезли знову до в'язниці, де ми чекали на затвердження вироку. Годували нас дуже погано: рано чорна кава і тоненька скибка чорного хліба, на обід – щось, що тільки було схоже на суп (гидко робиться навіть тепер, коли пригадую той смак), на вечерю – тільки чорна кава. Я завжди була дуже голодна. Коли затвердили вирок, перевезли мене до в'язниці у Фордоні. Там два тижні сиділа на карантині. Ще раніше розібрали догола, завели до лазні, видали в'язничний одяг і запровадили до камери, де вже сиділи «Рома», Чеся, Зеня Дацько, Ванда, Пліхотова (українка, старша жінка).

В камері тільки залізні триповерхові нари. Моє місце було на самій горі. О шостій годині рано – «побудка», ми забирали з коридора одяг, який ще у вечорі виносили туди. Швидко одягалися і йшли на «апель», потім виносили «кібель» до туалету і там милися. Часто у камерах нам проводили обшуки. Згодом почали давати деякі книжки.

Через рік нас переселили до великої групової камери. Щодня те семе і ті самі закриті в одному приміщенні 30 в'язні.

Пізніше нам почали давати роботу. Ми в'язали жіночі светри з вовни, гаптували «патки», військові відзнаки. При тій роботі працювало багато українок. Так минуло п'ять літ неволі. Щодня я гаряче молилась до Господа Бога, просила змилуватися наді мною, благала охоронити від каліцтва.

Раз на місяць нас випускали у коридор. Давали картку паперу, конверт і олівець, і ми писали до рідних, найближчих нашому серцю осіб, які чекали на нас.

Сірі будні неволі могли б знищити бажання до життя, віру в майбутнє. Рятували нас свята. Особливо Різдв'яні і Великодні. Тоді ми оживали. Згадували як то було колись, коли ще разом з рідними сідали до святкового столу. У такі хвилини серце болісно щемі-

ло, той біль був поштовхом до життя, будив віру додавав надії і ми починали думати, що цей тимчасовий стан неволі не може скорити людини.

Пригадую, наближався наш Великдень. Ми вже заздалегідь обдумали, як його відсвяткувати в тюремній камері. Збирали яйця. Дехто з нас отримував пачки і з того дещо відкладали на святковий стіл. На зароблені грошенята можна було замовляти деякі продукти. Замовили яйця. З борщу витягували буряки, картоплини і з цього робили салатку. Леся Новосад «Чорна» проявила чимало винахідливості, щоб приготовити тістечка. В якійсь бляшанці розтоплювала цукор біля вікна, щоб дим і запах швидко вивітрились, не залишаючи по собі сліду в камері. Потім додавала ще якісь продукти і вичаровувала з цього «тістечка». Треба було ще зварити яйця. Для нас в тих умовах це була складна справа, майже неможлива, але «Палажка» Гудиня, яка завжди розпалювала в коридорі піч, допомогла нам у цьому. Якимось способом їй непомітно вдалося зварити яйця для нас усіх і занести в камеру. Банячок з ними засунула якраз під моє ліжко. Раділи, що підготовка до свят йде добре. Але, раптом, в камеру увійшло кілька працівників тюрми. Обшук. Нас охопив страх. Зараз знайдуть – і по святах, усіх запроторять у карцер. Молюсь подумки: «Боже, що ж то діється, поможи!» Мабуть, так молилась кожна з нас, бо сталось чудо. Шукали і не знайшли. Дивились на ці яйця і не бачили їх.

Діждалися Великодня. «Христос Воскрес!» – вітали ми день. Посеред камери маленький святковий стіл, а на ньому страви. Запросили польок, які були з нами в камері. Вони трохи раніше святкували свою Wielkanoc, тоді запрошували нас. Молились. Дякували Богові. Співали тихо «Христос Воскрес!» З нами молилась і співала по-українськи і Тереска Матушкевич, вона полька, але навчилась говорити по-українськи. І воскресла у наших душах любов до життя.

Сірі будні за тюремними ґратами гнітили душу, душили мрії, позбавляли надії. Найбільшим скарбом для в'язня була віра у Всевишнього, Всемогутнього Бога. Ця віра будила вже гаснучу надію. І тоді ставалося чудо – воскресала любов до життя. Оля молилася до Спасителя з вдячністю і вишивала те, що відчувала: ВІРУ – НАДІЮ – ЛЮБОВ.

Одного разу під час гаптування зайшов керівник майстерні Прус і зачитав: Милик, Мачуга, Козяр, – потім додав, – одягатись.

Яка ж то була радість! Я у ту мить забула про всі свої біди і навіть, поспішаючи за відділовою, забула попрощатися з товаришками, які ще залишалися тут, очікуючи на подібну мить. Забрала свої речі. Далі повели мене до канцелярії, де видали посвідку про звільнення з в'язниці і невелику суму зароблених грошей. Нас, звільнених, було декілька. Ми пішли на вокзал. Там кожній з нас вручили квиток. Всі разом доїхали до Бидгощі, а звідтам роз'їхались хто куди. Я – до своїх рідних у Домбрівку. Пам'ятаю, приїхала до Битова, а далі п'ять кілометрів пішки. Серце підганяло, а ноги не пускали, втомились, боліли, кілька разів присідала відпочити. Нарешті дійшла, але ще

через село треба перейти, бо мої рідні жили на другому його кінці. Так хотілось швидше побачити маму, бабуню, а мої ноги ледве плентались, не хотіли йти. Нарешті, вже недалеко, побачила маму, яка переходила дорогу, звідкись йшла додому. Я кричу з усіх сил:

– Мамо, Мамо! Оглянься!

Оглянулась, побачила мене, стала як вкопана. Не знаю, де й взялись у мене сили, і мої неслухняні ноги поспішили, побігли. Упала я мамі в обійми і ми довго стояли, плакали, не могли говорити. Доходимо до хати, бачу – старенька бабуня рубає дрова. Спочатку мене не впізнала, аж я кликнула її. Тільки тоді дорогенька бабуня кинула все, обійняла мене і ми, притискаючись одна до одної, ніби боялись, щоб нас не розлучили, плакали... Кілька днів я відпочивала. Усе тіло ще дуже боліло, але треба було допомогти мамі.

Я пішла на роботу. Це була тяжка праця в пеґеері, бо іншої не було. У неділю написала листа до тата.

Відповіді не отримала, бо десь ченез місяць вийшов з тюрми. Прийшов мізерний і дуже хворий. До його теперішніх страждань долучились ще й старі, з І світової війни, коли сидів у Бригідках за українську справу, за яку і тепер натерпівся. Ніколи не розповідав про те, як над ним знущалися, тільки раз сказав:

– Ох, дітоньки, щоб ніхто з вас ніколи не зазнав таких тортур, як я і мої співдрузі.

Отака-то моя доля і моєї родини... З часом я познайомилася з молодим Йосипом Совою. Ми одружилися. Разом прожили багато літ – ціле життя, в якому є місце на радість і смуток.

Недавно була я на відкритті виставки, присвяченої Акції «Вісла», яка експонувалася в Державному Архіві у Варшаві. Серед відвідувачів зауважила багато молоді. Українці й поляки уважно розглядали стенди, читали, вчились правди про нас. Чи розуміють її? Що зроблять з тією правдою?

Любов сильніша за смерть

За розповіддю
Ольги Мороз-Турик

Світ мого дитинства я відкривала в Туринці на Львівщині. Батьки – селяни, і роботи на господарці завжди не бракувало. З гордістю поглядала на свого батька Івана – січового стрільця. Я вчилася з задоволенням, і після закінчення сільської школи продовжувала навчання у жовківській гімназії.

Тривогу в наше життя вніс 1939 рік, коли батьків «розкуркулили» і вже мали вивезти на Сибір, але вони не хотіли погодитись з такою долею, не піддавались і деякий час скривалися з надією, що уникнуть біди... Я продовжувала вчитися і в 1941 році поступила у Львівську жіночу гімназію, але не надовго, бо незабаром німці її закрили. Частину дівчат перевели до чоловічої гімназії, а решта з нас продовжувала навчання на гімназійних курсах, на яких я провчилася майже рік, аж поки німці не розформували і їх. Науку не перервала. Вчилася у хімічному технікумі і в 1944 році його успішно закінчила.

Молоді роки переважно надихають людину до відважних вчинків, романтизму, пригоди... Від 1940 року я вже діяла в Юнацтві. З великою повагою і відповідальністю відносилась до всіх доручених завдань, до всього, що діялося у цьому середовищі. Моїм першим провідником був «Гармаш» – Олесь Сало родом з Жовкви. Але через рік ми з ним розсталися і назавжди, бо у 1941 році, разом з похідною групою

Присягу на вірність Україні приймала в мене Ірина Савицька-Козак «Бистра» – заступниця Крайової УЧХ ЗУЗ, організаційний референт УЧХ.

він пішов на Схід і там загинув. Я дуже захопилася працею в Юнацтві. Тут гуртувалася свідома українська молодь, ми вивчали історію і географію України, проходили санітарний і топографічний вишколи, вчилися засад конспірації. Одночасно я була зв'язковою провідника «Мирона». Його прізвища не знала. Було відомо тільки те, що він студент Львівського політехнічного інституту. Згодом мене призначили зв'язковою до «Монети» – Катерини Зарицької, провідниці УЧХ. Тоді ж я отримала псевдонім «Мавка II», бо попередня зв'язкова – Зоня Киндій – мала псевдонім «Мавка I». Я продовжувала виконувати її функції. Так тривало до весни 1944 року, коли мене прийняли до ОУН. Дуже переживала цей момент у моєму житті. Присягу приймала «Бистра» Ірина Савицька. Для «Монети» у травні або червні цього ж року виникла загроза арешту, тому вона була змушена виїхати зі Львова і піти у підпілля, а мене в червні 1944 року вислали на розвідницькі курси. Їх організував провідник «Сергій» Володимир Свидницький із Сокаля. Тоді він мав псевдонім «Арсен». Курси проводилися по селах: Звенигород, Підгородище і в Романівському лісі. Тривали майже місяць. Після їх закінчення, з провідницею «Орисею» Анною Кінкою я виїхала на Закерзонщину і була призначена

Катерина Зарицька «Монета» – провідниця УЧХ, довголітній політичний в'язень тюрем і каторжник таборів Радянського Союзу (померла 29 серпня 1989 р.).

розвідницею при штабі УПА-Захід під керівництвом командира «Кулі». З ним не довелось довго попрацювати, бо у грудні 1944 року він загинув. Деякий час я звітувала командирові «Ірку».

Навесні 1945 року попросилась на вишкільний курс медсестер, який організувала «Ярина» – окружна провідниця УЧХ. Після його закінчення допомагала їй в організації УЧХ по селах. Праця була цікава. Крім санітарних справ, я вчила дівчат засад конспірації, розвідки. Роботи завжди було багато аж до закінчення війни. А восени 1945 року мене викликав «Орлан» Василь Галаса – і наказав пригадати собі польську мову, бо доведеться мені виконувати спеціальні доручення на терені Польщі.

До цього часу я працювала під псевдонімом «Люба», а згодом змінила його на «Малушу».

У Польщі

Перший мій виїзд до Польщі був організований з метою розвідки. У тому часі через Закерзоння на Захід йшов командир «Калина». Йому я складала звіти про ситуацію у Польщі, а згодом моя діяльність значно розширилася: розклеювала наші листівки, висилала поштою звернення до Польського Війська,

Ірина Вовк (по чоловікові Кульчицька) – дочка Івана та Юлії, нар. 25 липня 1925 р. у Кракові, освіта середня загальна, член ОУН-УПА «Іда», «Ярослава». Виконувала функції: кущевазв'язкова (Ришкова Воля), районова провідниця УЧХ (Перемищина), зв'язкова (Олєсьніца, Щецін). 16 серпня 1947 р. арештована щецінським воєвідським управлінням безпеки (WUBP) на підставі «listu gończego» і перевезена до слідчої в'язниці ряшівського WUBP. Після закінчення слідства перебувала в тюрмі на ряшівському замку. 21 травня 1948 р. відбулася судова розправа у військовому районному суді у Ряшеві. Вирок: 15 років ув'язнення, втрата громадянських прав на 5 років і втрата майна. Після процесу – в'язень тюрми у Тарнові до літа 1949 р., відтак тюрма в Ґрудзьондзі – до звільнення 16 серпня 1956 р. Амністією від 27 квітня 1956 р. злагоджено кару на 1/3. Вийшла з тюрми 3 серпня 1956 р. після 9 років ув'язнення. Замешкала в Білій Підляській. Вийшла заміж у 1959 р., матуру здала у 1965 р. Від 1980 р. на пенсії.

до населення, до духовенства, до інтелігенції. З адресами особливих проблем не було, їх вишукувала у телефонних книжках, що лежали на пошті біля телефонів. У мої обов'язки входило також передавання нашої підпільної літератури англійському військовому аташе, який працював тоді у Щеціні. Його адресу отримала від «Ярослави» Ірини Вовк (тепер Кульчицька). Вона у той час мешкала в Щеціні на фальшивих документах. У Варшаві разом із «Зоєю», передавали літературу американському послові Уінгу.

Ольга Морз (по чоловікові Турик) – дочка Івана, нар. 7 червня 1925 р. в с. Туринка Жовківського р-ну Львівської обл. Вчилася у Жовківській гімназії і там у 1941 р. вступила до Юнацтва ОУН. Була зв'язковою «Монети» Катерини Зарицької протягом 1942-43 рр. У 1944 р. на Перемищині зв'язкова-розвідниця у Військовому штабі УПА Перемищини. У 1945-47 рр. виконувала спеціальні завдання – розповсюджувала у Польщі інформації за дорученням Крайового проводу ОУН Закерзоння серед дипломатів, журналістів, моряків західних держав. У 1947 р. тримала зв'язковий пункт у с. Пташино (поблизу кордону з Чехословаччиною). Там арештована у вересні 1947 р. і депортована до Радянського Союзу. Засуджена на 25 років. В'язень ГУЛАГу в Інті (Комі АССР). Звільнена у 1956 р. Живе у Моршині на Львівщині.

Не раз доводилось пересилати літературу військовим журналістам, що дописували статті до польських видань: «Żołnierz Polski», «Życie Warszawy» і писали неправду про Українську Повстанську Армію, бо ніколи не зустрічалися з нею.

Взимку 1946 року від «Орлана» я отримала наказ підшукати квартиру в центральній Польщі. Вона була необхідна для налагоджування приймання кур'єрів, які мали приїжджати із Заходу. Таку квартиру вдалось знайти в Ґлівіцах на Шльонську, але за деякий час я отримала звістку про те, що треба покинути цей контактний пункт. Справа в тому, що була

арештована людина, яка мала в зашифрованому вигляді адресу на цю квартиру. Польське УБ могло її розшифрувати і мене б арештували.

Переїжджаю до Лодзі і реєструюся у Польському Переселенському Управлінні як переселенка з України Гелена Зажицька. По кількох тижнях вдалось знайти працю і квартиру на вул. Ґданській, 52, а до цього часу я мешкала в гуртожитку. З Лодзі їздила по містах Польщі, щоб там розклеювати листівки.

Якось приїхав зв'язковий з Заходу. Його псевдоніму тепер не пам'ятаю, але зустрілась з ним потім, вже в «цивільному» житті. Це був Михайло Купчак зі Станіславівщини. Мешкаючи в Лодзі, я мала змогу досить вільно стежити за політичним життям у Польщі і звідти писала про це звіти, до яких залучала також вирізки з газет, де були поміщені цікаві статті, в яких писалось про боротьбу Війська Польського з Українською Повстанською Армією.

Арештування

Взимку 1946 року отримую наказ від «Орлана» відвезти підпільну літературу до Кракова, куди приїхали наші монахині з Заходу. Швидко все зібрала – і в дорогу. Але цим разом не пощастило. В Перемишлі мене арештували. Правда, я встигла знищити всю конспіраційну літературу, яку мала біля себе. Ніхто з дівчат, що сиділи зі мною у перемиській тюрмі і знали мене з підпілля, не сказали про мене нічого, не видали. Одну з них, «Олю» Ірину Серванську, під час допитів посадили навіть на електричний стілець, але вона й тоді нікого не видала.

Було встановлено тільки те, що я вживала фальшиві документи. Я збрехала, що купила їх, перейшовши кордон України з Польщею. Друзі з Організації

Ірина Козакевич «Роксоляна» народилася у 1926 р. у Бібрці. Була кур'єром між «Орланом» і «Золотарем» (діяв тоді на Львівщині), кілька разів переходила кордон. Поруч неї Михайло Купчак, (народився в 1923 р. у Станіславові, був кур'єром на Закерзонні. Магадан, 1960 р., після звільнення.

підкупили суддю поляка, і мене засудили тільки на 6 місяців, звинувативши у користуванні фальшивими документами. У тому часі такі звинувачення не були чимось надзвичайним.

●

Після виходу з тюрми знову приступила до своєї праці в «Орлана», отримавши вже інші фальшиві документи на прізвище Стронціцька. Від нього отримала наказ виїхати ближче чеського кордону і підшукати там квартиру, а якщо виникне потреба, то й переводити зв'язкових через кордон. Ще до виїзду від свого товариша і працівника СБ «Бистрого» Ромка Сировецького отримала адресу його друга, який мешкав у селі поблизу кордону. Зі мною поїхала «Роксоляна» – дружина «Бистрого». Вона тоді хворіла. Ми вдвійку прибули до Гриця Волошина. У нього затрималися ненадовго, до часу, коли у Пташині, що неподалік Єленьої Гори, знайшла відповідну квартиру.

Після Акції «Вісла»

1947 рік. Запанувало зло. Українців виганяли на чужину. Живим у бою здався полякам окружний господарчий референт «Вишинський» Ярослав Гамівка. Він походив із села Лімна, що на Бірчанщині. Видав полякам всі криївки з харчами, які тільки знав.

Крайовий провідник Закерзоння «Стяг» Ярослав Старух дозволив нашим відділам відходити на Захід. В терені мали залишитись тільки поодинокі групи для праці і зв'язку. «Орлан» повинен був відійти в Східну Україну.

Я отримала зв'язок до «Стяга», а також наказ – повертатися на зв'язкову квартиру до Пташина коло Єленьої Гори.

Засідка

Повертаючись до Пташина, думала про зустріч з друзями. Туди приїхали і «Лісовик» Василь Наконечний з дружиною «Галкою» Катрусею Підбільською. У Пташині мешкала «Роксоляна» Ірина Козакевич, дружина «Бистрого». У цьому, здавалось тихому і безпечному місті, на нас вже чекали, була організована засідка, у проведенні якої особливе старання проявив «Вишинський» – помагав полякам виловлювати нас. А було це так.

У Єленій Горі жив двоюрідний брат Зени Химки Микола Крупа. Під час Акції «Вісла» він виїхав з Перемишля з фальшивими документами і поселився у Єленій Горі на вул. Надбжежній (номера не пам'ятаю). До нього «Зоя» Зенка Химка приписала Лінку Сороку – сестру «Птаха» Мирослава Сороки із Селиськ. Він був командиром охорони в «Орлана». Мешкаючи в Пташині, я контактувалася з Зенкою і їздила до Єленьої Гори до Миколи Крупи, в якого мешкав Богдан Мадай. Він розказав мені, що вже має документи на виїзд до Мюнхена, де живе його вуйко. Я відразу звернулася до нього з проханням взяти нашу літературу, яку мені дав «Орлан», і передати її на радіостанцію «Свобода». (Виїжджаючи до Пташина, взяла її з собою).

У Крупи арештували Лінку Сороку, Зенку Химку

і хотіли схопити Богдана Мадая, але його не вдалось взяти живим – застрілили, коли від них утікав.

Ще за місяць до цієї акції з допомогою «Вишинського» була арештована «Бурлачка» Люда Кот. Трохи пізніше була арештована «Святослава» Ганна Кавуза – дружина «Тараса», яка походила із Сокальщини. Під час арештування вона вискочила з вікна і, падаючи з другого поверху, вбилася, осиротивши маленьку донечку. На цій квартирі «Вишинський» з поляками зробили засідку, в яку потрапили також «Мотря» Марійка Тесля і «Христя» Ірина Тимочко-Камінська.

З усіх, арештованих у Пташині і Єленій Горі, зробили одну групу, яку возили по тюрмах. Судили нас у Львові. «Галка» Катруся Підбільська не витримавши катівні допитів під час слідства, зійшла з розуму і її відвезли до психіатричної лікарні.

Ганя Гула

У Перемишлі нелегально мешкала і працювала Ганя Гула з Медики. Вона не належала ні до ОУН, ні до УПА, була лише нашим симпатиком, допомагала купувати необхідні для праці в підпіллі матеріали: папір і фарбу для циклостилів, військові відзнаки, біноклі, географічні мапи і т.п. Коли арештували Люду Кот, Ганя була змушена виїхати з Перемишля і скриватися. Вона звернулася до мене, щоб я виробила їй фальшиві документи. Це досить легко вдалося полагодити в нашій друкарні і я їх повезла до Гані у валізці тоді, коли поверталася до Пташина. Ми домовились, що ці документи я передам її братові Степанові Гулі, який жив у Єленій Горі. Ганя мала їх отримати вже від нього. Ці фальшиві дукументи стали причиною арешту Гані. Степана також арештували, але скоро випустили, а Ганя не могла стерпіти знущань під час слідства і повісилася

в камері. Про це вже по багатьох роках розповів мені її брат Степан. В якій тюрмі це сталося, хто був її слідчим, не знаю.

У Вроцлаві

У Єленій Горі нас тримали досить коротко, без слідства. Швидко перевезли до тюрми у Вроцлаві, і вже тут розпочали переслуховування. Слідство вели кілька слідчих, і кожний з них ставив якісь питання. Я розуміла, що крім цих допитів мене чекає ще зустріч з «Вишинським», тому на всі питання відповідала: «Не знаю» або щось видумувала. Намагалась пригадати і з'ясувати собі, що про мене знає «Вишинський», а чого не знає. Мої передбачення скоро справдились. Він приїхав і, переглянувши мої зізнання, відразу їх порвав. Написав перелік питань, на які я повинна відповідати, і виїхав до Варшави. А ще до цього розмовляв зі мною і намовляв до співпраці з ним. Слухала з обуренням, а коли врешті скористала з нагоди заговорити, висловила все, що думала про нього, відмовившись від його пропозиції.

Про перший рік моєї праці і причину преходу на Закерзонщину «Вишинський» нічого не знав, тому я все це приховала і вигадала казку про особисті причини приїзду до Перемишля ще за німецької окупації. Про мої мандрівки по Польщі та про накази «Орлана» він знав, бо «Орлан» висилав мене до нього по гроші на поїздки. Знав він також і про те, що я вже сиділа в перемиській тюрмі. Тому не без його вказівки був арештований мій слідчий з Перемишля поручник Яніцький за те, що він нібито симпатизував мені і тому не довів слідства до кінця та випустив мене з тюрми.

Насправді було так. Після виходу з тюрми треба було пройти слідство у нашій СБ. «Орлан» порадив

мені не говорити «Орачеві», нашому есбістові, про підкуп польського судді, щоб не наразити його на арешт, бо коли б ця вістка розійшлася по людях, то дійшла б і до УБ. Також порадив сказати йому в такий спосіб, що Яніцький не міг знайти на мене нічого компрометуючого, а ще й до того симпатизував мені, тому наказав закінчити слідство і мене відпустити на волю. Сталося так, що ця версія дійшла до «Вишинського», і він вирішив покарати Яніцького за його «симпатії». Яніцький сидів під слідством аж до часу, коли я врешті заперечила чутки про симпатію.

Після від'їзду «Вишинського» мене почали допитувати за цим списком, що він приготував. І коли мої відповіді починали не подобатися слідчим, викликали якогось садиста і той вже старався: копав, бив, кидав, демонструючи свою силу і вміння... Прізвища його не запам'ятала. Це був дуже завзятий кат. І чим більше старався, тим більшу це викликало у мені затятість. Вирішила не відповідати на запитання, тим більше, що якийсь вищепоставлений офіцер дорікнув мені, ніби я хочу перевиховувати слідчих на польських націоналістів. У тому була якась правда, бо я їм говорила, що вони прислужники більшовиків, зрадники польського народу і таке інше в цьому дусі. За ту антибільшовицьку пропаганду мене покарали, посадивши в карцер зі щурами. На моє щастя, щурів я не боялася. Старалася перебувати в постійному русі, щоб не замерзнути. Боялася лягти на цементну долівку, щоб щури по мені не лазили, тому дрімала стоячи. З карцеру мене знову взяли на допит. Тепер вже його вів слідчий на прізвище Мажец. То був молоденький, спокійний хлопець, врівноважений і терпеливий. Йому часто під час своїх приїздів дорікав «Вишинський» за те, що він довірливо записує мої побрехеньки. На те слідчий спокійно перекреслював мої зізнання і починав писати усе від

початку. Не таїв переді мною своєї ненависті до «Вишинського», і коли той виходив з кабінету, зачинивши після цих повчань за собою двері, Мажец вголос сказав: «Czekaj, czekaj, panie generale, jeszcze cię szlak trafi». Якось сказав мені, що наші відділи йдуть з боями через Чехословаччину на Захід. Це мене дуже втішило.

У Лігниці

У Вроцлаві нас протримали недовго, до пізньої осені (арештували 22 жовтня). «Чорними воронами» в наручниках перевезли нас до російської контррозвідки в Лігниці. Слідство вели поляки і більшовики. Приїжджали сюди слідчі: Мажец, Врублевський (старший слідчий), «Вишинський», а з більшовицької сторони слідство вів майор Журавльов, вже старший чоловік, флегматик і добряк. Зі співчуттям споглядав на мої чиряки, які повилізали на шиї і на лиці, спотворюючи його.

У камері я сиділа сама. Це було велике і холодне приміщення. Я була досить легко одягнена, бо під час арештування не дали взяти теплих речей. Спала на підлозі без матрацу. Серед ночі треба було вставати, рухатися, щоб хоч трохи розігрітись, але так тривало недовго, бо ситуація змінилася – тепер майже всі ночі проводила на слідстві. Навмисно мучили безсонням. Часом дрімала, спершись до стіни. Журавльов спокійно записував мої відповіді. А одного разу сказав, щоб я хоч трохи пожаліла його і почала говорити правду, бо «Вишинський» і генерал соромляться його записів – тих нісенітниць, що записує, а я видумую.

– Я розумію, – казав він, – що ви не можете ворогові говорити всю правду, але хоч трохи правди скажіть.

Від нього довідалась, що у Чехословаччині зловили нашого зв'язкового «Вітра», який йшов з літературою і знімками на Захід. Показуючи знімки, Журавльов сказав, що наш відділ перейшов до американської зони у Німеччині, і що про це говорили по радіо.

Одного разу він вийшов до сусіднього кабінету, а повертаючись, чи то навмисно, чи випадково, не зачинив добре дверей. Через щілину мені було добре чути розмову «Вишинського» з в'язнем. Журавльов показав пальцем на двері, промовивши:

– Ловісь рибка, большая і маленькая...

Тобто вони ловлять людей. Дивилась на свого слідчого і дивувало мене, що така людина могла стати слідчим.

По тюрмах

Одного разу викликали мене до генерала. Він пропонував мені піти з ними на співпрацю. Я відмовилася. В кінці грудня нас повезли на етап у Росію. Везли в товарному вагоні. Тут вже були й інші політв'язні. Цим поїздом перевозили меблі, награбовані в Німеччині. У нашому вагоні були канапи, на яких ми могли лежати. Отже, їхали майже в «люксусових» умовах. Везли нас через Варшаву до Берестя. У Бересті кілька тижнів протримали в центральній тюрмі, збудованій поляками. Далі нас повезли до Орла. Там також якийсь час тримали. З Орла нас відправили до Брянська. Жартома ми говорили, що нам влаштували безплатну екскурсійну подорожознайомлення з «історичними пам'ятниками» – тюрмами, побудованими ще за царських часів. З Брянська повезли нас до Києва, де ми відсвяткували Різдвяні свята. З Києва відправили до Львова, де чекали зізнання моїх знайомих з «Юнацтва». Мені зали-

шилось тільки підтвердити їхні зізнання, бо вони вже були засуджені, а мене ще чекала судова розправа і вирок не менше 25 літ Ісправітєльних Трудових Лагєрєй (ІТЛ).

Моїм слідчим був Олександр Дорогань. Підсунули «стукачку» Ліду Боднар зі Львова. Дівчата з камери знали її і відразу мене попередили. Провокація не вдалася. Ліду забрали, а за деякий час привели іншу «стукачку» – Зену Галій з Дашави. Ця дівчина мала ангельський вигляд, гарно молилася, тому я не відразу зуміла її «розкусити», але згодом додумалася, бо після карцеру вона до нас поверталася не замучена і бліда, а рожевощока, рум'яненька. Як згодом, уже в таборі, від мами я довідалася, що цю дівчину вислали по селах нашого району, щоб зловити мою маму, бо вона тоді скривалася, а тато і брат були у підпіллі. Часи були тривожні, люди обережні і ніхто цій дівчині не сказав, де можна мою маму побачити, віднайти.

Присуд і заслання

Знову мене викликав якийсь офіцер і намовляв до співпраці, лякав судом і білими ведмедями. У травні нас засудили. Дали по 25 років ІТЛ і 5 літ заслання. У Львові з Льонської тюрми нас перевезли в Замарстинівську. Там ми чекали на етап, але цілу нашу групу завезли до Києва у Володимирську тюрму. Одного дня викликали до генералів. Сиділо їх кілька. Питали про причину масового повстанського руху, про людей з проводу, кого я знала. Знов намовляли до співпраці, обіцяли «золоті гори». Я знову відмовлялася і заявила, що почну голодівку, якщо і далі мене триматимуть у тюрмі.

Вже був холодний листопад, коли нас вивезли на етап і зеквагонами повезли в Комі АРСР.

Марія Яцишин (народилася у 1922 р. в с. Перетоки на Сокальщині) і Ольга Мороз на каторзі у таборі Коксуль Карагандинської обл. у 1955 р.

Привезли до Інти, де почався другий етап мого життя. Зі мною привезли Лінку Сороку, Василя Наконечного, а Ірину Козакевич «Роксоляну» повезли на Колиму. Катрусю Підбільську вилікували і відправили до Мордовії.

Усі ми дочекалися смерті Сталіна, а після цього відбувся пересуд, який проводився виїзною комісією для перегляду політичних справ. Василь Наконечний був звільнений і виїхав до Польщі, бо добився польського громадянства. Його батьки походили з Холмщини. Катруся Підбільська також повернулася до Польщі і там зустрілася з чоловіком.

Мені залишили досиджувати ще 10 літ. У той час я вже була в Казахстані, бо у 1955 році мене, як

«штрафника», вивезли в Абезь, а звідти етапом у Каксуль. Політв'язнів вже відпустили, і я свій присуд досиджувала з битовичками.

До України як же далеко

Врешті надійшла довгожданна хвилина – мене звільнили. Це сталося 11 січня 1957 року. З «малої зони» мене перевели у «велику зону». Так всі ті роки мріяла про мою рідну Україну, про повернення до неї, а тут... знову митарства, бо не хотіли приписати, Україна мене не приймала. З дому наказали виїхати протягом трьох днів, хоч дому вже й не було, бо дім і господарку знищили. Брат загинув у підпіллі, а батько був ранений у підпіллі. У лікарні йому відрізали ногу, щоб врятувати від гангрени і неминучої смерті, і згодом засудили на 10 літ. Вийшовши з тюрми, винаймав у чужій хаті одну кімнатку, а на «хліб насущний» став заробляти шевством і боднаркою. У цій маленькій кімнатці я і застала маму з батьком, але не могла з ними залишатися, була змушена тинятись по родині та так, щоб мене ніхто не бачив. Де ж взяти ту «шапку невидимку»? Розуміла, що моя присутність могла принести їм багато нових клопотів і нової біди. До батьків приходила міліція перевіряти, чи мене тут нема. Через деякий час приписали мене до чоловіка, бо я вийшла заміж за знайомого політв'язня – Василя Турика.

●

Тепер я вже вдова. Живу в курортному містечку Моршині. Маю сина і невістку, а також внучку Олю. У дочки з зятем двоє діточок – мої внуки – Іванко і Ярко. Вони моє багатство. Ними радію. А найбільший скарб зберігаю у серці – це велика любов до Бога і до моєї України. Ця любов сильніша за смерть!

З «Моєї одисеї»

За розповіддю
Ірини Тимочко-Камінської

Після арешту, ще того самого дня, а вірніше ночі, почалося слідство[1]. Першим допитував мене майор Броніслав Врублевський, начальник спецвідділу в польському Міністерстві Безпеки, який займався поборюванням українського підпілля на території Польщі. Разом з ним весь час був зрадник Ярослав Гамівка «Вишинський». Тут ще обійшлося без биття і знущань. Після кількох днів допитів мене з Перемишля перевезли до Ряшева.

Моя перша камера в Ряшеві? Пригадую її докладно. Мала номер 12-й і була однією з кільканадцяти у підвалі слідчого арешту Воєводського Управління Безпеки на вулиці Ягеллонській. Застала в ній наших дівчат Ірку Вовк і Анну Карванську.

Підвал, а властиво т.зв. сутерина, де тримали в'язнів під час слідства, не без причини називали «grobowcem»[2]. Більшість камер були темними норами, виритими у підземеллі, без води до миття і пиття, без жодної вентиляції, замість підлоги холодний, вогкий бетон, а на ньому примітивні нари, абияк

[1] Це фрагмент обширних спогадів Ірини Тимочко-Камінської «Христі», нар. в Яксманичах б. Перемишля, арештованої осінню 1947 р. і, після майже річного слідства, засудженої Військовим районним судом у Ряшеві на 15 років ув'язнення за діяльність в українському підпіллі на Лемківщині. Авторка проживає тепер у Чикаґо.
[2] Гробниця. (поль.)

зроблені з кількох необструганих дощок. Жодної постелі ні накриття не було. Спали на голих дошках у тому, що мали на собі. Ті, хто мав родину, могли ще одержати білизну чи одяг на зміну. Я, як і більшість українців, не мала нікого. Нам найбільше, крім голоду, дошкуляв, зокрема, взимку, холод. У гостру, довгу зиму 1948 року ніхто тих льохів не огрівав.

Тільки дві чи три камери від подвір'я мали денне світло. Єдиним отвором у більшості камер, крізь який часами падало світло і свіже повітря, були двері з коридору. Замість туалету – т.зв. «кібель», тобто бляшанка, ніби відро, в яку в'язні полагоджували свої фізіологічні потреби. З відкритих каналізаційних труб доносився сморід відходів. Звідти також приходили до нас єдині гості – щурі. Тут навіть стражники-відділові змінювалися кожних шість годин з огляду на важкі обставини служби.

І ця «гробниця» стала місцем ув'язнення тисячі людей. Для сотень вона була останнім місцем їхнього перебування на цій землі.

Відразу біля входу в підвал, за першими ґратами, ліворуч була камера № 13. Тут сиділи колишні функціонери комуністичної безпеки і міліції, заарештовані за якісь службові провини. З одним із в'язнів 13-ки я навіть розмовляла крізь отвір у стіні. Через стіну знаходилась наша камера – 12-ка. Далі коридор повертав ліворуч, Там знаходились приміщення складу харчів і в'язнична кухня. За кухнею були знову грати, а за ними ще дві чи три камери, мабуть № 14, 15, 16 і карцер.

По тому боці, де кухня, знаходилося мале подвір'я. Тут завжди бігало безліч щурів у пошуках решток їжі в помиях, які сюди виливали з кухні. По протилежному боці цієї частини коридору було ще шість камер, якщо не помиляюся, з номерами від 6-го до 11-го.

Праворуч від входу коридор у підвалі перегороджували сталеві ґрати. В цій частині була лазня, а на її протилежному боці – мале темне приміщення без вікон, з холодною і вогкою цементною долівкою, яке в'язні не без причини називали по-польськи «zimnicą»[3]. Тут, подібно як і в карцері, кару відбувалося роздягненими догола. Це мало нам нагадувати, що кара буде дошкульною.

Міхал Байовський

У Ряшеві, вже на початку допитів, я потрапила в руки одного з найжорстокіших слідчих т.зв. Оперативного відділу УБ Міхала Байовського. Серед в'язнів він мав славу справжнього ката. Нещасні, які мали з ним справу, після допитів поверталися до камери уже не на своїх ногах. Їх тіла волокли по сходах до підвалу, як закривавлені мішки. Лише тут я зрозуміла, скільки болю і терпіння може знести людина.

Десь наприкінці 1947 року на західних землях Польщі УБ заарештувало одну з наших дівчат, виселених із Лемківщини. На слідстві вона зізналася у співпраці зі мною, а також в тому, що чекала на якийсь сигнал від мене. Для слідчих це був доказ на те, що я планувала відновити конспіративні зв'язки зі своїми колишніми співробітниками із Надрайону «Верховина» на нових місцях поселення українців.

Справді, під час Акції «Вісла» на нашому терені я деяким дівчатам з нашої організації, які їхали з сім'ями на західні землі, повторювала: «Не журіться, я вас знайду!». Ці ідейні, віддані нашій справі дівчата дуже переживали виселення. Я просто хотіла додати їм отухи, надії, що ще не все втрачено. Про якісь розроблені плани перебудови структур нашої орга-

[3] Холодна.

нізації, зокрема мережі зв'язку на Лемківщині, а тим більше в нових місцях поселень, в той час не було й мови. Влітку 1947 року події відбувалися в шаленому темпі, старі зв'язки рвалися, від проводу ОУН не було жодних інструкцій. А без цього я сама не могла нічого вирішувати.

І тоді почалося перше страшне биття. Бив Міхал Байовський разом ще з якимось убеком у присутності «Вишинського». Байовський бив мене і кричав: «Wycwaniłaś się, jeździsz sobie po całej Polsce! Mów, mów, gdzie się znajdują wasze punkty kontaktowe? Z kim nawiązałaś już łączność? Podaj adresy!»[4].

Я не знаю, чи більше мене боліло биття батогом садистичним і примітивним катом Байовським, чи сором, почуття упокорення через присутність «Вишинського». Адже він, українець, мій зверхник і товариш з підпілля, син священика, стояв там і дивився, як поляки мене катують. А до того, ще й сам мене бив! Це сидить у мені по сьогоднішній день як якась задирка.

Били мене і вимагали інформації про зв'язкові пункти, а перш за все т.зв. «мертві пункти». «Вишинський» докладно знав нашу систему зв'язку, але лише ту, яка існувала до часу його зради. Він її видав як Юда органам польської безпеки. Тепер його зверхники жадали, щоб він витягнув з мене інформацію про мережу нинішних контактів. Не було виходу. Розуміла, що сказавши: «Не знаю!» або «Не скажу» – то мене заб'ють як собаку. Тому намалювала вигадану схему зв'язку, при чому подала місця, добре мені відомі.

УБ підозрівало, що я відповідала за зв'язок провідника «Стяга» з нашим осередком в американській

[4] Дуже вже ти стала спритна, їздиш собі по цілій Польщі! Кажи, кажи, де знаходяться ваші зв'язкові пункти? З ким ти вже встановила зв'язок? Подай адреси!

окупаційній зоні Німеччини. Справді, як вже згадувала, був такий задум. Я навіть мала йти на зустріч зі «Стягом». Однак ці плани провалилися у зв'язку зі смертю зв'язкових а опісля і самого «Стяга».

Після того допиту дали мені на кілька місяців спокій. Мусіли провірити чи говорю правду, а це вимагало часу і поїздок у терен, на подані мною зв'язкові пункти, організування засідок на тих, які мали прийти навесні із Заходу з поштою.

Моя зустріч з Байовським не була останньою. Вже після судового вироку він влаштував ще одну розправу наді мною, після якої залишилася на ціле життя пам'ятка – відбиті м'язи, покалічені руки, ноги, плечі (...)

І потече сторіками кров у синє море...

Шефом Воєводського Управління Безпеки в Ряшеві був тоді полковник Теодор Дуда, українець – на жаль. Це дуже колоритна, в негативному значенні, постать. До війни активний член Комуністичної партії Західної України на Холмщині, після 1939 року опинився на території Радянського Союзу, де закінчив спеціальну школу НКВД. Завдяки тому, що до війни, за т.зв. санації, сидів у тюрмах за комуністичну діяльність разом м.ін. з Болеславом Бєрутом, потім президентом РП, після повернення у липні 1944 року до Польщі був призначений першим директором департаменту в'язниць і таборів у новоорганізованому Міністерстві Безпеки.

Навесні 1947 року, у зв'зку з підготовкою до Акції «Вісла», Дуду відряджено до Ряшева на пост шефа Воєводського Управління Безпеки і доручено керувати боротьбою з УПА. Саме тоді через каземати ряшівського УБ пройшли сотні українців, з яких так багато засуджено на смерть і страчено. Полковник

Теодор Дуда – це класичний зразок новітнього українського яничара.

У ряшівський в'язниці я бачила Дуду лише один раз, у т.зв. «Монополі».

Дещо раніше в нашій камері мав місце прикрий інцидент. Ірка Стисло, дружина «Інгула», яка тоді сиділа зі мною, попросила відділового, який розносив обід (ми його прозивали «Диявол»), щоб долив їй трохи густішої юшки. Він, замість дати доливку, варкнув на неї, якось дуже негарно.

– Іра, – кажу до неї, – кого ти просиш!

Відділовий це почув і кинувся на мене з лайкою: «Jeszcze beton będziesz gryzła!»[5].

Незабаром Ірку забрали до іншої камери, і я залишилася сама. З нудьги вигадувала собі різні занятя. Можливо тому, коли знайшла десь шматочок скла, вирішила вишкрябати ним підлогу. Дошки, щоденно миті мокрою ганчіркою, після того, як висохнуть, стають сірими. Щоправда, підлога була чиста, але виглядала паскудно. Почала я шкрябати тим скельцем дошку по дошці, як добра господиня стільницю, раз коло разу, докладно, без поспіху, бо ж часу мала обмаль? Тому, коли наближалися кроки відділового, я не припиняла своє праці.

Одного вечора, коли моє діло вже було завершене і дошки підлоги виглядали немов просто від столяра, двері камери несподівано відчинились і досередини увійшов високий пристійний мужчина в мундирі польського полковника. Його супроваджував відділовий «Диявол». Офіцер глянув на мене і сказав чистою українською мовою:

– І потече сторіками кров у синє море...[6]

---

[5] Ще будеш бетон гризти!

[6] З вірша Тараса Шевченка «І мертвим, і живим, і ненародженним землякам моїм в Украйні і не в Украйні моє дружнєє посланіє».

По хвилині знову повторив: «І потече!» – і вийшов.

Яке ж було моє здивування, коли незабаром знову відчинилися двері камери і увійшов уже згаданий відділовий «Диявол», якого я так боялася, і майже зі сльозами в очах почав говорити: «Wyście mi karierę uratowali! Taka ważna inspekcja, sam szef UB, wszędzie brudne podłogi, tylko w waszej celi czysta. Czy coś wam potrzeba, może gazety?»[7].

Лише тоді я здогадалась, що був це сам шеф Воєводського Управління Безпеки Теодор Дуда. До наших камер навідався, мабуть, у рамках якоїсь надзвичайної інспекції.

Boże, dlaczego ja nie jestem Ukrainką![8]

В нашій камері постійно змінювались особи – так було заведено у слідчій в'язниці. Було нас 5, часом і 6 жінок. Прибула нова дівчина Тереска – учениця чи студентка, полька. А ще незабаром прийшла до нас пані Нізєньска. З її розмов можна було припускати, що перед війною вона мала маєток на Поділлі, а під час окупації вже жила у Варшаві з сином, студентом юридичного факультету, який, якщо не помиляюся, мав на ім'я Кшисьо або Боґусь. Їм не було легко. Її чоловік, спеціаліст з будівництва військових укріплень, у вересні 1939 року потрапив у німецький полон, а після закінчення війни залишився на Заході, однак комуністична влада дуже хотіла повернути його до Польщі. Не знаю чому, мабуть, власне через це, заарештовано його дружину.

Одного дня до нашої камери підбіг Богдан Кашубинський «Нестор», родом з Пікуличів, мій зна-

---

[7] Ви врятували мою кар'єру! Така важлива перевірка, сам шеф УБ, скрізь підлоги брудні, тільки в вашій камері чиста. Чи вам щось потрібно, може, газети?

[8] Боже, чому я не є українкою!

йомий з Перемиської гімназії, як мені здається, бунчужний сотні «Бурлаки», переданий з Чехословаччини разом з іншими інтернованими вояками УПА. Постукав у двері й крикнув:

– «Христю», ми такі голодні!

Навпроти нашої камери було місце-отвір, до якого кожного ранку в'язні-чергові виливали вміст «кіблів». Часто в'язні користалися з цієї нагоди, на мить підбігали до дверей якоїсь камери і передавали різні звістки. Так було і з «Нестором».

Я відразу звернулася до співтоваришок, щоб не викидали чорного в'язничного хліба, який більше нагадував глину, бо ж мої друзі з УПА і такого не мають. Всі зрозуміли і майже без слів віддали свої пайки хліба. А до «Нестора» кажу, що там біля «кіблярні» є таке місце в стіні, де я цей хліб йому заховаю. І так ми зробили.

Все це тривало дуже коротко, одну мить. Лише «Нестор» відійшов від нашої камери, як озвалася Тереска, молода полька. Якимось таким розмріяним, а водночас збудженим голосом сказала:

– Boże, dlaczego ja nie jestem Ukrainką. Jacy oni są dla siebie serdeczni[9].

Ці слова прозвучали більш несподівано, ніж поява самого «Нестора». І тут заговорила одна з наших товаришок з камери, полька, пані Нізєньска:

– Teresko, bój się Boga! Co ty mówisz?![10]

А це дівча відповідає їй, що такої сердечності й солідарності ніколи не бачила серед поляків. Для неї це було щось незвичне.

Тоді пані Нізєньска задумалась, вдивляючись немовби вдалечінь, і каже:

---

[9] Боже, чому я не є українкою! Які вони щирі одне до одного.

[10] Тереско, бійся Бога! Що ти говориш?!

– Właściwie, co to jest Polska? Wąski pas ziemi wzdłuż Wisły, trochę na zachód – żywioł niemiecki, trochę na wschód – ukraiński, białoruski, litewski. Co to jest Polska?[11]

Цікаво, чи ще хтось з тої камери живий і де вони? Хотіла б довідатися, яка доля спіткала цю незвичайну дівчину Тереску, що сталося з панею Нізєньскою?

«Сльонскі»

Наприкінці серпня, це було вже після моєї судової розправи, до камери № 8 прибув новий в'язень-поляк – Людвік Вєнцлав, відомий під псевдонімом як «Сльонскі». Він був останнім командиром правого крила польського антикомуністичного підпілля – Національної військової організації, т.зв. NOW[12], на території повітів: Переворськ, Ланцут і Лежайськ.

Вже на початку перебування в цій камері «Сльонскі» розповідав уголос з виразною погордою, що був свідком, як вели на слідство сотенного «Бурлаку», а також, здається, «Бродича». Вони йшли рівним військовим кроком, гордо (по-польськи «hardo») дивлячись уперед. Коли вимовляв слово «hardo», відчувалось, що це його дуже дратує.

---

[11] Властиво, що таке Польща? Вузька смуга землі вздовж Вісли, трохи на захід – німецька стихія, трохи на схід – українська, білоруська, литовська. Що таке Польща?

[12] NOW (Narodowa Organizacja Wojskowa) – Національна військова організація – після ліквідації структур Армії Крайової у січні 1945 р., окружний провід Національної партії (Stronnictwo Narodowe) реактивував на території Ряшівського воєводства власну військову формацію під назвою НОВ. У зв'язку з амністією більшість відділів самоліквідувалося навесні 1947 р. Людвік Вєнцлав пс. «Сльонскі» був заарештований 9 серпня 1948 р. У руки безпеки потрапив також увесь архів організації. У збірному процесі «Сльонскі» був засуджений Військовим районним судом у Ряшеві 31 травня 1949 р. до смерті. Вирок виконано 5 вересня 1949 р.

WOJSKO POLSKIE
Wojskowy Sąd Rejonowy
w Rzeszowie

Znak akt Sw. 569/48 17

PROTOKÓŁ ROZPRAWY GŁÓWNEJ

W sprawie karnej p-ko Tymoszko Irenie

osk. z art. 85 K.W.W.P., art. 1 §1 i 3 Dekr. z dn. 13.VI.1946r., art. 228 K.K. art. 7 Dekr. z dn. 13.VI.1946r. i art. 1 §1 Dekr. z dn. 13.VI.1946r.

Rzeszów dnia 5 sierpnia 1948 r.

Skład sądu: przewodniczący mjr. Pietroń Bronisław
sędzia wojskowy kpt. Ilnicka Kazimierz
~~ławnik~~
~~sędzia wojskowy~~ kpr. Woźniak Marian
ławnik pchr. Strzępka Maria
protokólant sprr. Stowarzyszki Kazimierz

Prokurator wojskowy – nie bierze udziału

Po wywołaniu sprawy jawią się.

oskarżona Tymoszko Irena doprowadzona pod eskortą M.O.

jego obrońca z urzędu adw. mgr. Likor Mieczysław

Przewodniczący sprawdza prawidłowość obsady sądu i ogłasza jego skład. Oskarżony(ena) zapytany(a) co do jego(ich) stosunków osobistych podaje(a)

Tymoszko Irena r. Stefana i Heleny Łańkiewicz, ur. 8.VII. 1923 w Jaskamanicach pow. Borszczyż, zam. w Borszczyżu ul. Kramiszkańska 23/3, Ukrainka, obyw. polskie, wykszt. średnie, nauczycielka, w W.P. nie służyła, panna, bez majątku, bez odznaczeń i orderów, niekarana

Kopia pierwszej i ostatniej strony protokołu rozprawy przed Wojskowym Sądem Rejonowym w Rzeszowie z 7 sierpnia 1948 r.

Postępowanie dowodowe zakończono. Na pytanie w myśl art. 231 § 1 K.W.P.K. strony oświadczają: żadnych nowych wniosków dowodowych nie zgłaszam.

Przewodniczący udziela głosu stronom:

Wnioski oskarżyciela. — wnosi o karę śmierci

Wnioski obrońcy: — łagodny rozmiar kary

Oskarżony(i) prosi(szą): — łagodny rozmiar kary

Przewód sądowy zakończono dnia 5 sierpnia 194 r. o godz. 8
Sąd udaje się na naradę nad wyrokiem

Przewodniczący zapowiada w myśl art. 244 K.W.P.K. że wyrok ogłoszony będzie dnia 5 sierpnia 1948 r. o godz. 17

Dnia 5 sierpnia 1948 r. o godz. 17 przewodniczący ogłasza w obecności oskarżonego(ych) wyrok ~~postanowienie~~, mocą którego Tymoszko Irena skazana została na 15 lat więzienia.

Przewodniczący poucza strony w myśl art. 249 § 3 K.W.P.K.

Oskarżony(ena) oświadcza(ją), że wyrok i pouczenie zrozumiał(mieli)

Zakończony dnia 5 sierpnia 1948 r. o godz. 17

PROTOKOLANT

PRZEWODNICZĄCY

Коли цього йому ставало мало, він починав вигукувати, вживаючи до українців зневажливих слів. Говорив, що жодному з нас не можна вірити, для нього ми всі зрадники і бандити, отже, треба українців нищити на кожному кроці.

Я все це чула. І хоча його слова боліли, не мала претензій до цієї людини. Знала, що страшна доля, мабуть, зведе його життєвий шлях з не одним українцем у камері смертників. Однак до Зиґмунта і його друзів, яким я, українка, зробила стільки добра, я мала великий жаль. Чому жоден із них не прореагував на таку огидну поведінку «Сльонского».

Все це я висловила відразу, «стукаючи» до Зиґмунта.

– Mówiliśmy mu, że ty jesteś Ukrainką, ale on powiedział, że jesteś wyjątkiem[13], – відповів Ґебултовський.

– Ja nie chcę być w jego ustach wyjątkiem. Jestem taka sama jak moi współbracia! A was nie chcę znać![14] – і обурено заткнула діру «чопом».

Камера № 10

Наступного дня після інциденту зі «Сльонским» мене перевели до камери № 10, навпроти кухні. Незабаром у стіну постукав мій сусід з дев'ятки. Називався Боґуслав Менцінський чи якось подібно, цього вже не пам'ятаю. Казав, що їхав до Варшави поїздом як делегат від Польської соціалістичної партії (ППС) на з'їзд, на якому вона мала об'єднатися з Польською робітничою партією (ППР), тобто промосковською, комуністичною. Але замість у столицю, він потрапив у ряшівське УБ. Ніби з цього кеп-

[13] Ми йому казали, що ти українка, та він відповів, що ти – виняток.

[14] Не хочу бути в його устах винятком. Я така сама, як і мої побратими! А вас не хочу знати!

кував, але коли мені про це розповідав, у його голосі чулася гірка іронія.

Відповіла йому, що я українка, і моя слідча «справа» українська. І ще додала, що в попередній камері з цієї причини мене спіткала прикрість, а навіть – зневага, і я не готова до розмов.

– Szanuję pani wolę[15], – відповів Богуслав.

Але мовчанка тривала недовго. За якийсь час знову стукає Боґусь (так казав себе називати) і каже:

– A jednak będzie pani ze mną rozmawiać! Potrzebujemy pani pomocy[16].

– Що сталося? – питаю.

– Jest z nami pani rodak. Przywieźli go z Jaworzna, a raczej przywlekli. Jest strasznie zmasakrowany. Głowa, twarz nie do poznania. Nie może mówić ani jeść. Ma strzaskane usta. Potrzebujemy pani pomocy. Trzeba nam ciepłej wody[17].

Боґусь щораз стукав, інформуючи, що у них діється. Спершу тонку білу шматку мочили в теплій воді, яку я старалася діставати в кухні, а тоді в цукрі і легко всували в уста скатованого повстанця. Як тільки рани трохи підгоїлися, а найважливіше в устах, вливали потроху чогось рідкого і так допомагали йому повернутися до сил, до життя.

Якось Боґусь запитав, що відбулося в попередній камері. Я йому про все розповіла.

– Słusznie postąpiłaś[18], – почула у відповідь.

Побитий «родак» – земляк помалу повертався до

---

[15] Шаную вашу волю.

[16] Все ж будете зі мною розмовляти. Ми потребуємо вашої допомоги.

[17] З нами є ваш земляк. Його привезли з Явожна, а точніше, приволокли. Він страшенно скатований. Голову, обличчя неможливо впізнати. Не може ні говорити, ні їсти. Має розбиті уста. Потребуємо вашої допомоги. Нам треба теплої води.

[18] Правильно вчинила.

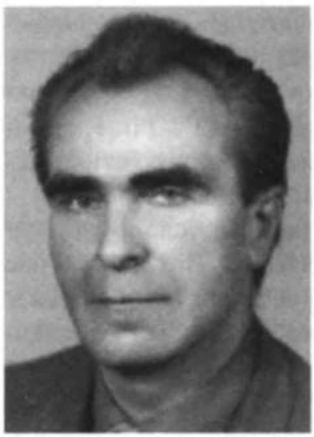

Василь Мільчак. Знімок з 70-х років.

здоров'я. Згодом я довідалася, що це був молоденький вояк УПА, Василь Мільчак, якого схопили у Чехословаччині й разом з групою 112 вояків сотні «Бурлаки» та інших депортували до Польщі. Кілька днів тримали в концентраційному таборі в Явожні, звідки, збитих і скатованих, перевезли до слідчої тюрми на Монтелюпіх у Кракові, а згодом до Ряшева на дальше слідство. Тут його, 20-річного хлопця, засуджено на довічне ув'язнення.

По виході на волю Мільчак жив у Ельблонзі. Знайшов мене у Вроцлаві через мою знайому, Катерину Петригу, тепер Лялюк. Застукав до дверей мого помешкання, увійшов і каже: «Це я, той «родак», що сидів тоді в дев'ятці». Казав, що завдячує мені життям. З вдячністю говорив про поляків-співв'язнів, про те, як Богусь та інші ним займалися, як вони його рятували.

Потім наші контакти були дуже спорадичними. Вже в США я довідалася, що у Мільчака важко хворе серце. Посилала йому ліки, однак цього не вистачало, хвороба розвивалася, необхідна була складна операція, якої в Польщі тоді ще не виконували, а в США коштувала щонайменше двадцять тисяч доларів. На

жаль, спонсора не вдалося знайти. Я була там лише кілька років, а мої фінансові можливості були дуже обмежені.

Натомість Боґусь Менцінський мріяв, щоб наше знайомство, наша тюремна приязнь не обірвалися. Ще в Ряшеві дав мені адресу своєї родини в Англії в надії, що, може, колись це мені придасться. Однак я ніколи з неї не скористалась. Цікаво, як склалося його подальша доля?

Ірон

Мене щораз частіше брали до кухні місити тісто, робити галушки, чистити картоплю, прибирати коридор. Завдяки цьому я мала непоганий контакт з заарештованими в окремих камерах, і при цій нагоді могла їм дещо передати.

Так склалося, що в камері навпроти кухні сидів Ірон Кудлайчук «Довгий» і ще якийсь молодий поляк. Вони не отримували посилок і дуже потерпали від голоду. Я вирішила їм хоч трохи допомогти. Часом я залишалась на хвилинку в кухні сама, тоді швидко пекла на блясі коржі з тіста, трохи приправляла їх смаженою цибулькою і передавала їм крізь шпарину в дверях.

Ірон устиг мені сказати:

– Коли оточили нашу криївку, я вистрілив собі в уста, впав, та, на жаль, це ще не був мій кінець... Можеш собі уявити, «Христе», що я відчував коли прийшов до тями. Я думав, що я вже на тому світі. Розплющаю очі і бачу... польських солдатів. Жах! Мене відрятували, щоб я ще раз умирав. І то як!

Чи може бути більша іронія долі? Його відрятували, вилікували для того, щоб ще раз убити!

Одного ранку підбіг до моєї камери молодий поляк, який сидів разом з Іроном, і сказав голосом,

повним розпачі: «Zabrali Irona!»[19]. А це означало лише одне – смерть!

У в'язниці на ряшівському Замку я зустріла того поляка вдруге. Він упізнав мене, дуже зрадів і просто вигукнув:

– Nigdy nie zapomnę Irona, ani tych placków, którymi pani nas dokarmiała[20].

Потім на хвилинку задумався і на прощання сказав, що лише тут, у в'язниці, побачив і переконався, якими насправді є українці, скільки бруду на нас вилилося і ще виливається.

Zapluty karzeł reakcji[21]

У підвалах ряшівського Замку опинився також «Сльонські». Його ставлення до українців тоді вже діаметрально змінилося. Як пише Пйотр Возняк у книжці «Zapluty karzeł reakcji»[22], «Сльонск» не витримав тортур у слідстві і заломився [фрагмент з цієї книжки подаємо в перекладі з польської мови].

Бідолаха Вєнцлав не витримав тортур. Хоча йому здавалося, що був міцним. Заломився і «сипав» інших, оскільки почувався обтяженим, видавши зброю, яку зберіг після амнестії. Так йому пояснили на слідстві й дозволив себе обдурити. Та коли став перед судом і почув обвинувачення прокурора, який вимагав для нього аж три смертних вироки, а також під моїм впливом – відкликав вимушені на слідстві зізнання.

«Сльонскі», засуджений на смерть за свою підпільну діяльність, опинився у камері смерті. Тут, як

---

[19] Забрали Ірона!

[20] Ніколи не забуду Ірона, ані тих пляцків, якими ви нас підгодовувала.

[21] Запльовуваний карлик реакції.

[22] Piotr Woźniak, *Zapluty karzeł reakcji. Wspomnienia AK-owca z więzień w PRL*, Wydawnictwo „Spotkania", Paryż 1983. Автор спогадів був командиром Ряшівської округи НОВ.

за іронією долі, зустрів українців, так, як і він, засуджених на кару смерті тим самим судом. Тут також довелось йому стати віч-на-віч з командиром «Бурлакою», про якого ще не так давно висловлювався з погордою і ненавистю.

Пйотр Возняк, заарештований і засуджений на смерть у тій справі, що й «Сльонскі», 63 дні перебував разом з ним у камері смертників. Фрагмент цієї потрясаючої, а водночас важко доступної сьогодні книжки, варто наблизити українському читачеві.

Камера смертників

В'язнів, засуджених на смерть, везли просто з суду до ряшівського замку і замикали в камері смертників. Тут також сиділи в'язні, засуджені на кару ув'язнення. Всі чекали на затвердження вироку. Для одних, це означало край їх життєвого шляху і страшну, невблаганну смерть. Для інших, навіть довічне ув'язнення не позбавляло їх рятівного острівця надії на волю.

Мене на Замок запроторили в листопаді 1948 року, незадовго до затвердження вироку. Прокурор склав відкликання від вироку суду і далі жадав кари смерті. Все ще було можливе. Вже завтра я могла опинитися в темному тюремному коридорі, який закінчувався камерою, де на в'язнів чекала лише смерть.

Камери смертників знаходилися у підвалі ряшівського Замку. Вів до них довгий темний коридор, оточений з обох боків міцними металевими ґратами. Та, в якій сиділи чоловіки, була позначена № 27. Жінок засуджених на смерть, тримали десь окремо.

В камері містилося одночасно кільканадцять в'язнів. А скільки їх пройшло крізь неї протягом місяців, років? За неповними ще підрахунками лише тут,

у Ряшеві, Військовий районний суд у 1945-1949 роках і Військовий суд Оперативної групи «Вісла» в 1947 році засудили на смерть щонайменше 380 українців. З них понад 90 відсотків було страчено[23]. А скільки засуджено і страчено поляків, німців?

Назовні, за гратами, стояв вартовий з автоматом, готовий кожної хвилини стріляти у випадку бунту в'язнів або якогось заколоту. В камері був обов'язковим суворий режим. За кожним разом, коли ключник відмикав двері до камери, в'язні мусили негайно ставати лицем до стіни, з руками, закладеними дозаду. Не можна було дивитися, хто відчиняє камеру, а тим більше – хто до неї входить. Не можна було наблизитися до дверей і глянути на відділового, який був тут паном життя і смерті. Засуджені кожної хвилини могли сподіватися екзекуції. Багато в'язнів, які нерідко по кілька місяців чекали на затвердження вироку, в чиїх серцях весь час жевріла ще іскорка надії на помилування, не витримували цього нервово.

Пйотр Возняк у своїй книжці згадує [подаємо в перекладі з польської мови]:

В камері вже не було життя. Вимучені, схудлі постаті, зі смертельно блідими обличчями й очима, позбавленими блиску, здавалися не від цього світу. Гарячі молитви, нескінченне промовляння ружанцевих молитв, благань, усе це сплавлювалося в один потужний голос волання до Бога про милосердя, прощення, вибавлення від неминучої смерті. Дивлячись на цю заглиблену в молитву громаду людей, овіяних єдиним палким прагненням до життя, я по-

[23] В цей самий час українців на кару смерті засуджували також військові суди в Кракові (64 особи), Перемишлі (59), Любліні (97), Варшаві (17), Ольштині (12). Див. Eugeniusz Misiło, *Wojskowy Sąd Grupy Operacyjnej „Wisła"*, Літопис УПА, том 22, Торонто-Львів, 1993.

думав про себе, якими ж щасливими є ті люди, котрі вірять в Бога – в Його доброту, любов і милосердя. З ким би могли вони розмовляти в такі хвилини, якби Бога не було? В його присутності смерть не є такою страшною і важкою. (...)

Коли я опинився в камері № 27, в першу мить мені здавалося, що я на похороні. Бракувало лише катафальку, на який можна було б покласти тіла померлих тут. Рахували тільки тижні, дні, години, які невпинно наближали смерть. (...)

В камері відбулося повне братання в'язнів. Перед лицем влади, яка прирекла нас на однакову смерть, як перед лицем смерті – зустрічі з Богом, ми були рівними, зрівняними в правах. Особливо перед Богом ми почували себе однаково грішними й однаково відповідальними за своє грішне життя. Поляки, українці, німці становили спільноту камери № 27. Жили в згоді й навзаєм собі допомагали, а йдучи на смерть – гаряче й сердечно пробачали. Почуття ненависті не існувало (...). На смерть ми ішли разом, отож яка могла бути різниця поміж нами?

За свідченням автора, українці, з якими він сидів у камері № 27, ішли на смерть z honorem i podziwu godną determinacją[24]. Так умирав сотенний «Бурлака» й його найближчий співробітник, шеф штабу сотні Зенон Бахталовський пс. «Зенко», син грекокатолицького священика з Яблонова біля Копичинців на Тернопільщині. Бахталовський був студентом Львівської політехніки. Влітку 1947 року потрапив у полон на територіїї Чехословаччини, звідки в 1948 році був депортований до Польщі разом з іншими вояками УПА.

В'язня, на якому мав бути виконаний смертний присуд, виводили з камери № 27 до сусідньої № 28.

---

[24] З честю і подиву гідною витримкою.

Тут прокурор повідомляв засудженого, що рішенням президента Польщі Болеслава Бєрута його прохання про помилування відкинуто, у зв'язку з чим вирок військового суду підлягає негайному виконанню. В'язневі викручували руки назад і в'язали дротом. Потім затикали уста, але не якоюсь ганчіркою чи гіпсом, як це робили своїм жертвам ґестапівці, а просто вдягали на обличчя гумову протигазну маску. Цей звірячий патент поляки прийняли просто від своїх учителів – катів з НКВД. В супроводі чотирьох озброєних пістолями убеків приреченого бігом гнали кількадесят метрів до приміщення у підвалі, де виконуючий обов'язки ката убівець Бронек, про якого я вже раніше згадувала, пострілом у потилицю позбавляв свою жертву життя. Нагородою для нього була пачка цигарок.

Вночі виносили труп у паперовому мішку з підвалу, кидали на вантажівку і везли до лісу біля Ряшева, на т.зв. Побітю. Тут закопували в безіменній могилі, а всілякі сліди старанно затирали. Досі, попри інтенсивні пошуки, полякам не вдалося відшукати жодного місця поховання в'язнів, страчених у 1944-1956 роках в Ряшеві.

Останню дорогу наших друзів, засуджених на смерть, ми переживали дуже важко. Чули глухі постріли у в'язничному льосі, а потім гудіння мотора вантажної автомашини. Часом, коли виводили нас ранком на прохід, видно було ще свіжі сліди крові, які вели з підвалу в'язниці на замковий майданчик.

Повторне слідство Байовського

Після судової розправи мене перестали брати на нескінченні допити. Здавалось, що слідство, биття, всі ці звірства Байовського вже позаду. Незабаром виявилось, як дуже я помилялася.

10 жовтня 1948 року, вже давно після вечірньої перевірки, несподівано відчинилися двері нашої камери, відділовий назвав моє прізвище і наказав вийти. Була це досить незвична пора, однак у першу мить я подумала, що, може, треба щось ще прибрати, може, допомогти в кухні. Виходжу з камери і, в цей момент, бачу слідчого офіцера УБ Байовського. Стояв біля ґрат і грізно вголос гукнув: «Dać ją na górę!»[25]

Відразу стало якось моторошно. Що це, знову слідство, знову муки? Входжу до кімнати допитів, а за мною Міхал Байовський, відомий вже мені з попереднього слідства своєю жорстокістю садист. Зачиняє двері і відразу починає кричати: «Mów, mów, ile nam nakłamałaś!»[26] Рвучко кинувся до мене, хотів ударити. А я, як тільки увійшла, стала за невеличким столиком, на право від дверей під стіною. І в той момент, коли Байовський скочив до мене, почала ним відгороджуватись. Спершу мені вдавалося за ним сховатися, але не надовго. Байовський розлючено вдарив ногою в ніжку столика і столик упав, а він, як хижак, ухопив відламану ніжку, повалив мене на землю і почав немилосердо нею бити, куди попало. Як шалений, завзято бив, копав ногами, ще й кричав: «Mów, mów!»

Я спершу закривалася руками, боронила себе від ударів, але не було порятунку, і вкінці втратила притомність.

Не знаю, як довго це тривало. Через якийсь час отямилась. Звідкись на мене повіяло свіжим повітрям. Хтось відчинив двері, і я почула крик жінки, сповнений жаху, а потім її швидкі кроки. Все це відбувалось над ранком. Як потім мені розповіли,

---

[25] Дайте її нагору!
[26] Говори, говори, скільки ти нам набрехала?

жінка прийшла прибирати кімнату, побачила мене, перелякалася і втекла.

Я лежала закривавлена. Кров була на стінах і на підлозі. Моє тіло було страшно скатоване, зокрема ліва нога і руки, якими пробувала захищати себе від ударів, які садист мені наносив ніжкою від стола по обличчю, по голові.

Боліли не лише рани – боліло також почуття зневаги, якого тоді зазнала, коли я, жінка, лежала скатована, півгола, в подертій жіночій білизні, в калюжі крові.

Але замість милосердного лікаря знов увійшов Байовський, покликав відділового й сказав: «Zabrać ją!»[27].

Чергував тоді Курцик, родом з Курилівки, села, що над Сяном неподалік Лежайська. Відділовий глянув на мене й замурмотів під ніс своїм характерним тонким, писклявим голосом: «Ja bym od tego umarł, co tu widziałem»[28]. Потім ухопив мене попід руки й потяг униз по сходах.

Тоді на зміні біля наших камер був відділовий Антоній. Покликав німця Гельмута Кравзе, який в УПА служив лікарем, а тут часто працював на кухні. В тих примітивних умовах він як умів прочистив мої рани. Робив це обережно, а я й так від болю вмлівала.

До сьогодні озиваються завдані тоді рани. На покалічених долонях залишилися глибокі шрами. Нога в мене весь час боліла, зрештою, це місце залишилося дуже вразливе на ціле життя. Потім, уже на еміграції, після років терпіння болю, довелося робити складну операцію – поміняти найбільш пошкоджений Байовським стегновий суглоб, щоб могти ходити.

---

[27] Забрати її!
[28] Я б помер від побаченого тут.

Гельмут Кравзе

Раптом, десь біля ґрат, чую сердитий голос Байовського: «Dać ją jeszcze raz na górę!»[29]. Антоній підійшов до слідчого і відповів своєю характерною польською говіркою: «Ona leży nieprzytomna. Ja ją nieść nie bede. Jak ją chcecie, to se nieście sami»[30].

Байовський ще трохи постояв біля ґрат і відійшов. Я, хоч знесилена і обімліла, та в думках була дуже вдячна тому полякові – Антонію. Його постать, зокрема ставлення до нас, в'язнів, має свою окрему історію.

Польки в моїй камері з увагою і теплотою поставились до мене. Кожна хотіла чимось полегшити мої терпіння. На жаль, їх прізвищ не пам'ятаю, в цій камері ми були тоді разом дуже недовго.

Українка, Рузя (прізвища також не пам'ятаю), виходячи звідси на волю, залишила мені свій плащ, щоб я могла з нього пошити суконку! Чи вона десь є? Завжди з вдячністю згадую її.

---

[29] Дайте її ще раз нагору!

[30] Вона лежить непритомна. Я її нести не буду. Як хочете, то несіть її самі.

Перегуки

Остап Лапський

Після появи 1-го тому книжки «Віра, надія, любов» Остап Лапський написав «Зозулю». І від цього моменту розпочалась пригода двох вже далеко немолодих людей, розділених тягарем віку, власним життям, океаном. Він – відомий український поет з Польщі. Вона – одна з тих українок, для якої повоєнний час став великим випробовуванням: перейшла крізь катівню допитів, тюремну неволю, але не знищили її, бо наділена великими Божими Ласками: вірою, надією й любов'ю. Тепер живе з дітьми і внуками у США.

Зозуля

Катерині Вітко-Стах:
непереборній бандерівці!

В зозулю обернулась,
щоб Невмерлій
в лісі: віку накувати!

Ти мені іконою
з обличчя повстаєш:
мадонна з ласочкою?!

Малярі увіковічать
Катерини лик
у блимах свічечки
перед:
пониклим катом?!

1-го серпня 2001 р., Варшава. Про Зозулю писати надихнула мене книжка Марії Паньків *Віра, надія, любов,* натхнення подужчало від свята варшавських повстанців: благородне і над прірвою /по/ручкається!

Катрусю В/С

Дедалі більше жалю
підкрадається ік горлу,
думати коли:
про все?!

Чого лише не сталося:
в дорозі до життя?!

З нас клаптики
несе у безвість:
долі вітер?!

То і добре,
хай летять,
а з жалю виникне
не сірий світ:
не без надії обрій?!

15.XI.2003/ТР

Рідненький мій Остапе,

вчера одержала книжку – дякую, дякую. Це був для мене уродиновий презент-дарунок. Ти підписав її 16.XI. – так мені вже тоже скінчилось 77-ім. Роки летять, як вода, лише здоров'я не прибуває, але Богу дякую й за це – я не думала, що доживу таких років. Навіть слідчий сказав: хто буде тобою опікуватись, ти ж «каліка». Я знесла руки вгору і кажу: той, хто надо мною – Господь мною опікується. Бачиш, я дожила, маю п'ять онуків. Чи то не є велика ласка Божа?

Рідненький Остапе, бачу що Ти є тоже сильно віруючий. Чи Ти не бачиш, скільки Тобі Бог подарив. Хоч не маєш багатства матеріяльного (грошей), але маєш честь, пошану у людей. Люди доцінюють Твою велич! Ти житимеш, навіть хоч фізично не стане Тебе, але Ім'я житиме в поколіннях і будуть досліджувати Твою творчість унікальну. Я так радію Твоїм успіхом, все вимолюю ласку у Бога для Тебе. Остапе, прошу, будь щодня в розмові з Богом. Молись своїми словами, а Господь вислухає і поможе.

Все та сама Катруся

23 листопада 2003, неділя

Спогад Катерини Вітко-Стах надрукований у 1-му томі *Віри, надії, любові*.

Житиму

Застéбнутий до підборіддя
в светрі від Катрусі,
гордо по-старечому сиджу:
в недоотóпленій хатині?!

Правою пишу,
а лівою посмикую:
попівську бороду?!

І рівно-рівно
по папері білім
від рядочка до рядочка
все вперед,

немов по кладочці
над прірвою іду туди,
звідкіль: вернусь воскреслим?!

Рідна Катре, правду кажеш: житиму?! Рідна Доле, не відопіру і я: в це вірю?! *29.XI.2003/Тарнівська Руда*

Катрусю, чуй

Чи як осінній дощ
он за вікном:
не монотонний я?!

Чи не одне і те ж
на всі ладú
і всім довкруг:
торочу повсякчас?!

Ні, не однáковим,
з мінливою надією
угору: йду щодня?!

З дороги даної Всевишністю,
якби й запраг,
не збочу: вже ніяк?!

Bin ich nicht: auf dem richtigen Wege, Katharine?! *17 грудня 2003/Варшава*

Іменний показник

А

Адамчик-Здун Галина 265
Амбрик 126
Андерс, ген. 62
Андрій 250
Анєля 236, 239
Антоній 336, 337
Аргасіньска 179
«Арсен» 214
Арсенич Микола 52, 53
Афтанас Катерина 174
Афтанас Степан «Холодний» 175

Б

Бабяк Ольга «Уляна» 257
Базарко Іван 234
«Байда» 138, 139
Байовський Міхал 7, 317, 318, 319, 334, 335, 336, 337
Бандера Степан 43, 44
Бараник Михайло 233
Барбарек Михайло «Бистрий» 175
Бахталовський Зенон «Зенко» 333
Бєлєц 164
Бєрут Болеслав 319, 334
Бзова-Федорів-Стахів Теофіля «Гава», «Марта», «Маруся» «Ірина Мороз» 9, 10, 11, 14, 18, 22, 33, 40-42, 45, 47, 49, 54, 60, 61, 63, 70-75, 77, 79, 80
Бзовий Микола 17
Бідяк Христя 74
Біла-Карпа Олександра 7
Білянський Микола 87
«Бір» 261
Блащук 234
Бог 322, 332, 333
«Богдан» 148
Богоніс-Фартушок-Шмілик Марія «Незабудка», «Галя» 193, 205, 213
Богусь 321
Боднар Ліда 312
Боднар Степан 141
Боднарович Осип 20
«Борис» 257
Борівець Михайло 108
Бородайко Корнель 234
Бородач Василь 181
Білевич Олександр «Борсук» 285
Бошкович Мирослав 233
«Бриль» 135
«Бродич» 323
Бродкевич Михайло 273
Бродюк Барбара 250
Бродюк Максим 234, 236, 243, 247-250
Бродюк Оксана 250
Бродюк Юрій-Теофіл 245, 247-250
Буковска Ірена 185
Булат Іван «Сич» 125, 145, 149
Булат Ірина «Хуртовина» 122, 145, 149
Булат Марія 144
Бунько 133
Бунько Параскевія 137
Бурки 162

«Бурлака» 209, 210, 322, 323, 328, 331, 333
Бялостоцка Барбара 186

В

Вазілойц Яхна 186
Вальницький Іван 191
Ванда 295
Ванкевич Анна 107
Ванкевич Катерина 107
Ванусів Євстахій «Заєць» 96
Васараб Володимир «Заяць» 175
Василик Йосиф «Козак» 96
Василик Микола «Шпак» 96
Василюк-Воронка Анастасія 274
Василь («до Кузі») 200
Василь Михайло 94
Василь Петро 94
Василь Степан 98
Васієвич Петро «Лев» 97
Вахнянин Богдана 177, 182
Вахнянин Володимир 177, 182
Вахнянин Іван 176
Вахнянин Степан 177, 182
Вахнянин-Сухорончак Євгенія «Верес» 176, 183, 185
Вацяк Володимир 170
Вацяк Гелена 170
Вацяк Катерина 169, 174
Вацяк Олга 170
Вацяк Осип 170
Вацяк-Саджуга Розалія 171
Вацяк Северко 169, 170
Вацяк Стефан 165, 169
Вацяк Стефанія 171
Вацяк Ярослав «Джміль» 175
Вацяк Ярослав «Оріх» 175
Ващак 135
«Верба» 207, 210, 214
Вербова Софія 106
Вертикрак 37
Вєнцлав Людвік »Сльонскі» 323, 326, 330, 331
Видра Іван «Ферко» 174
Видра Розалія 171
Висоцький Михайло 94
Візна Анна 107
Вінцюк Чеслава 186
«Віра» див. Скірка-Іванська Ольга
«Вірна-Ірина» 124
«Вітер» 311
Вітик Олекса 135, 137, 138
Вітко-Стах Катерина 7, 158, 338, 340, 338, 340
Вовк Іван 302
Вовк-Кульчицька Ірина «Іда», «Ярослава» 302, 315
Вовк Юлія 302
Возняк Василь «Кріс» 96
Возняк Пйотр 330, 331, 332
Володимир 250
«Волош» 124, 125, 126
Волошин 16,
Волошин Гриць 305
Воробець 283
«Ворон» 137
Воронка-Савойка Габріеля «Марійка» 274
Врублевський Броніслав 310, 315
Врубель Йосиф 175
Врубель Стефан 175
«Вуйко» 211
«Вуйцьо» 138

Г

Габрусевич Іван «Джон», «Іртен» 20
Гавриляк Роман «Козаченко» 96
«Гайдамака» 129, 130
Гайдукевич 32, 33, 34
Гайдукевич Леся «Богданна» 257

Гайдукевич Стефанія 34
Гайовий Богдан 233
Гайовий Микола 233
Гайовий Ярема 233
Галаса Василь «Орлан» 301, 303, 304, 305, 306
Галаса 12,
Галій Зена 312
Галушинська Єва 58
«Галя», див. Богоніс-Фартушок-Шмілик Марія
Гальо Михайло «Коник» 96
Гамівка Ярослав «Вишинський» 305, 308, 310, 315, 318
Гамранець Михайло 126
Гіль Марія 106
Глухий Степан 259
Гнат Анна 269
Гнат Марія 269
Гнатківський Микола 197
Гнилиця-Шостак Анастасія 107, 108
Гнідець Михайло 233
Гоза Андрій, отець 211
Голояд 52
Гонтарська-Макєйчук Зенобія «Стефа», «Калина» 7, 158, 184, 190, 191
Гординський Іван «Левик» 94
Гординський Юліан 177
«Горислав» 257
«Граб» див. Мартинюк Сергій
Григорій 148, 149
Грицина Михайло 233
Грицько Дмитро 108
Грицько Катерина 141
«Грізний» 235
Гудиня Пелагія «Палажка» 273, 296
Гузар 16
Гула Ганна 307
Гула Степан 307
Гуняк Ольга 35
Гуневич Іван 233
Гупало 257
«Гуцул» 255

Ґ

Ґадовський Василь «Зореастр» 234, 236
Ґайошко Михайло 234
Ґебултовський 326
Ґоляш Степан «Мар» 251, 257
Ґродзіцкі Міколай 102

Д

«Данило» 204, 207, 210, 211
Данчук Ярослав 260
Даня див. Вахнянин Богданна
Дарат 273
Дацько-Воронка Люба 265
Дацько Зеня 186, 295
Дацько Розалія 109
Дацько Теодора 186
Дашко Володимир «Марко» 259
Дашко Петро 259
«Джон» див. Габрусевич Іван
Дзівік Богдан «Гордий» 175
Дзівік Надія 164
Дзівік Ярослав «Щупак» 175
«Диявол» 320, 321
«Діброва-Олена» 124
Дмитрик Михайло «Гаєвий» 96
Дмитрук Микола 234
Добош Антін «Бігун» 175
Добош Едвард 94
Добош-Федак Марія 174
Добрянський Микола 85, 88, 89
Должицька Єва 174
Домініка 185
Донцов Дмитро 37

«Дора» див. Скірка Анна
Дорогань Олександр 312
Дороцька-Крайник Стефа 265
Дорош Федір 41
Дуда Теодор 319, 320, 321
Дужий Василь 233
Душенко-Бродюк-Ключковська Ольга «Одарка» 235, 243, 249, 250
Дяків 70
Дяківська Леся 8
Дячинські 162

Е
Еулялія 250

Є
Євнуш Ганна 138

Ж
«Жар» 205, 206
Жила-Вапляк Катерина 107, 108
Журавецький Іван 268
Журавльов 310, 311

З
Заблоцький Василь 233
«Забутий» 129
Загорода Галина 293
Загородник Петро 94
Зажицька Гелена 304
Зарицька Катерина «Монета» 300, 301, 303
Зарічна-Жаркі Йосифа «Зелена», «Веселка» 81, 82, 108, 109, 111
Зарічний Михайло 97
Зарічний Петро 85, 94
Зацний Левко 41, 42
Заяць 56, 57
Здибель-Янковська Ярослава 107
«Зенон» див. Лапінський Леон
Зиґмунт 326
Зілинський Станіслав 83
Зінько Анна 268
«Зірка» 135, 136
«Зозуля» див. Вітко-Стах Катерина
Зозуля Богданчик 115, 120, 121
Зозуля Іринка 120, 121
Зозуля Лев-Іван 115, 116, 120, 121
Зозуля Микола 112, 116, 118, 120, 121
«Золотар» 305
Зонька див. Федак Софія
«Зоя» 302
Зубенка Катерина 273
Зубрицький «Чова» 261

І
Іванко 314
Іванчук Богдан 273
Ігор 131, 132
«Інгул» 320
«Іртен» див. Габрусевич Іван

К
«Кавка» 96
Кавуза Ганна «Святослава» 307
Кавуза Петро «Тарас», «Руслан» 307
«Кадило» 211
«Калина» 301
Калужинська Катруся 200
Калужинські 195
Карванська-Байляк Анна «Рома» 96, 212, 315
Карванський Дмитро «Орський» 96
Карпа Єва 170
Карпа Северин «Хрущ» 175
Качковський Юрій 233
Качор Василь 259
Качор Мирослав 252, 259

Качур 35
Каштанюк 47, 48
Каштанюк Антін 17
Каштанюк Марія 16
Киндій Зоня «Мавка І» 300
Кінка Анна «Орися» 52, 300
Кісіль Зося 269, 272
Климишин Микола 77
Климишин Олена 77
Ковалик Володимир 259
Ковалі 162
Козак 231
Козак Михайло «Тур» 96
Козакевич Ірина «Роксоляна» 305, 306, 313
Козловська Софія 217, 234
Козяр 297
Кокітка Іван 97
Комар-Вапляк Катерина 107
Комар-Грицько Агафія 107
Кондратович Андрій 233
Коновалець Євген 199
Копацький 167
Копець 132
Копець Ганя 133
Копець Михайло 126
Корба Богдан 23,
Кормило Михайло «Максим» 96
«Корній» див. Ярошевич Ярослав
«Корнійчук-Вир» 132
Косанога Григорій 233
Косаревич Катерина 185, 186, 187
Костецький 269
Костів Симон 158
Кот Люда «Бурлачка» 185, 186, 307
Котович Степан 233
Котовський Іван 108
Кохалевич 230
Кохан Ярослав 233
Коцур Микола 158
Кошик Аделія 158
Кошик Микола 158
Коштовська Анна 164
Коштовська Марія 164
Коштовська-Червінська Оля «Калина» 7, 163, 175
Коштовська Юлія 171, 175
Коштовський Антін «Лис» 96, 175
Коштовський Іван 168, 175
Коштовський Йосиф 164
Кошубинський Богдан «Нестор» 321
Кравзе Гельмут 336, 337
Кравців Богдан 19
Кравців Зеня 35
Кравців Марійка 19
Кравчук Роман «Максим» 48
Крайник Іван «Жовтий» 96
Крвавич 285
Криловський 234
Кріль Нестор «Павлик» 175
«Крук» 141
Крупа Марія 107
Крупа Микола 306
Кубійович Володимир 42
Кудлайчук Ірон «Довгий» 329, 330
Кузьма-Капустинська Марія 225
Кук Василь «Медвідь», «Юрко» «Леміш», «Лиманич». «Коваль» 10, 33, 44, 45, 50, 51, 77
Кулик Марія 107
Кулик Михайло «Лис» 157, 158, 160
«Куля» 301
Кунцевич Ніна 64
Купчак Михайло 304, 305
Курись Андрій «Жук» 175
Куртяк Іван 89
Курцик 336
Кушнір Василь 262
Кушнір-Вербова Меланія 262, 263, 265
Кушнір-Косодуб Анна 262
Кшисьо 321

Л
Лавров 125
Лагода Василь 273
Лагода Марія 268
Ланчак Іван «Зозуля» 175
Лапінський Леон «Зенон» 97, 234, 244, 253, 254, 289
Лапський Остап 338
Лапчук 242
«Ластівка» 212, 213
Лашин-Філь Єва 7, 107
Лебедович Олена «Звениславa», Заграва», «Зоряна» 62, 154, 182, 183, 184
Лебідь Микола 20, 48
Левицький Осип «Богун» 96
Лемцьо Володимир 164
Лемцьо Надія 171
Ленкавський Степан 20
«Леся» 257
Лещів 272
Лєкс 48
«Лис» див. Кулик Михайло
Лиско Теодор «Сливка» 97
Лисяк Йосиф 233
«Ліда» див. Шимків-Пущало Ольга
Ліпар-Вахнянин Анна 176, 179
Лішик Стефанія 107
Лотоцький Йосиф 233
Луць Янек 242, 244
Ляхович Іван «Кріс» 96
Льоня див. Федак Льонгина

М
Магура Роман 233
Мадай Богдан 306, 307
Мажец 309, 310
Мазярек Софія 107
Майський 140
Макєйчук Петро 158
Максимець Ганна 35, 40
Маленька Оля 37
Малицький Іван «Мадяр» 203
Малицька Катруся 203
Манів Теодор «Тарас» 96
Маньковскі Станіслав 179, 182
Маньковска Яніна 179, 184
«Мар» див. Ґоляш Степан
Мариля 68
Марійка 187
«Марійка» 257
«Марійка» див. Воронка-Савойка Габріеля
«Марко» Дашко Володимир 259
Мартинюк див. Милик Анна
Мартинюк Олесь 289
Мартинюк Сергій «Граб» 285, 287
Марчук-Загорода Галя 288
«Мар'як» 269
Матушкевич Тереса 296
Мац-Білевич Ірина 250
Мац Стефанія 250
Мачуга 123, 124, 297
Мачуга Олекса 124
«Мелодія» 257
Мельник Іван 273
Мельник Марія 107
Мельник Марія 268
Ментух Андрій 235
Менцінська 234
Менцінський 217, 234
Менцінський Богуслав 326, 327, 329
Метик Марія 107
Метик Стефанія 107
Мєха 150
Милик-Мартинюк Анна 273, 283, 286, 289, 291
Милик-Сова Ольга 291, 297
«Мирон» 300
Миськів 34
Михалик Теодор 273
Михась 29
Мица Станіслава 158
Миц-Купінська Єва 265
Мізерний Зеник 24, 30

Мізюк Василь 233
Мізюк 283
Мільчак Василь 328
Мінодора 217
Міня див. Федак Мінодора
Місило Євген 7, 332
Міхальскі 99
Мороз Анна 17
Мороз Арсеній 10
Мороз Володимир 14, 17
Мороз Іван 299, 303
Морз Ірина див. Бзова-Федорів-Стахів Теофіля
Мороз Марія 10, 17
Мороз Микола 10
Мороз Михайло 14, 17, 39
Мороз Теофіл 14, 17
Мороз-Турик Ольга «Мавка II», «Люба», «Малуша» 299, 313
Морозка Михайло 99
«Мотря» 204-206, 210, 212, 214
Мочедловський Генрик 289
«Мручко» див. Фартушок Ярослав
Мудрик Олександра 171
Мудрик Петро «Миколаєвич» 175
Мудрик Ярослав «Гусак» («Хмель?») 175
Музика Степан «Гриб» 97

Н

Назар Анна 107
Наконечний Василь «Лісовик» 306, 312
Наконечний Йосиф 233
Налесник Андрій «Дорошенко» 175
Налесник Степан «Лис» 175
Наливайко Катерина 259
Несіловський Нестор 259
Несторівський Іван 175
Несторівський Михайло «Їж» 175
Несторівська Ольга «Клина» 175
Нізєнська 321, 322, 323
Новосад Леся «Чорна» 295
Нуся, див. Скірка Анна «Дора»

О

Огородник Володимр 268, 271
Огородник Юрко 273
«Одарка», див. Душенко-Бродюк-Ключковська
«Оксана» 123, 124
«Оксана-Надія» 267
«Олег» 123
Оля 314
Онишкевич-Кузів Люба 228
Онишкевич Мирослав «Орест» 62, 228, 233
Онишкевич Михайло 233
Онишкевич Стефа 62
Онишкевич Стефан 62
Онишкевич Тарас 233
Онишкевич Юрій 233
Онишко Цецилія 134
Опарівський 44
«Орач» 309
«Орест» 261
«Орел» 284
«Оріх» 141, 144
«Орлик» 135, 136, 254, 255
«Орський» 212
«Осип» 251

П

«Павленко» 96
Павлище Роман 54
Пайташ Ірина 153
Палюга Борис 233
Паньків Володимир 75
Паньків Марія 5-8, 10, 226, 338
Патер Казимир 234
«Певний» 235, 236
Петрига-Лялюк Катерина 328

Петришин-Кравчик-Цєсєльська Домініка 217, 222-225, 234
Петро див. Федорів Петро
Петрович Володимир «до Польонго» 168
Петрович Марія 169
Петрович Мірко 169
Петрович Орест 169
Петровська Ксеня «Шпачиха» 268
«П'єр» див. Федорів Петро
Пєрацький Броніслав 28
Пиріжок Аксентій 234
Пиріжок Сильвестер 233
Пирох 87
Пирчак-Вусик Марта 264
Підбільська Катерина «Галка» 306, 313
Підгорецький Левко 233
Підорний 142
Піскаж Марія 134
Пліхотова 295
Притула Софія 107
Пондрак 138
Полюга Борис 233
Попадюк Володимир 37
Поронович Василь 233
Потічний Йосип-Петро «Воробчик» 168, 175
Потічний Станіслав «Лис» 175
Приндяк Іванка 171
Пришляк Володимир 21, 23, 24
Пришляк Осип 20-24
Пришляк Петро 23
«Прірва» 288
Прокоп Мирослав 48
Прус 297
«Птах», див. Сорока Ярослав
«Пугач-Мартин» 129
Путько Андрій 112
Путько Емілія 112
Путько-Зозуля Оля 112, 116, 118-121
Путько Катерина 114
Путько Мирослава 112, 116
Путько-Стех Анізія 112
Пушка Івась «Соловій» 51, 77
Пущало Іван 273
Пшепюрська-Мащак Іванна 7

Р

Равський Микола 108
Радьо Андрій «Яворенко» 256, 259, 260
Радьо Дмитро 259
Радьо Степан 259
«Рат» 253, 257, 260
Решетило Василь 233
Решетило Стефан 233
Рибчинський Юрій 158
«Різун» 52
Ріпецький 242
«Роман» 125
«Рома» 295
Романа 183
Романик Володимир «Гупало» 175
Романик Володимир «Оса» 175
Романовський Микола 234
Ротко-Грицай Параскевія 7, 10, 158
Рубінович Йосиф 233
Рубінович Софат 233
Рудавський («до Тодиря») 167
Рудавський Андрій «Їж» 168, 175
Рудавські 162

С

Савицька-Козак Ірина «Бистра» 300
Савчин Міля 184, 191
Саджуга Анна 170
Саджуга Йосиф 171
Саджуга Марися 171
Сайчук Яцек 276, 278, 279

Сало Олесь «Гармаш» 299
Самохваленко 246
Санойко-Борівець Марія 107, 108
Свидницький Володимир «Арсен», «Сергій» 300
Свідницький Степан 233
Свєрчевський 100
Свита Юлія 186
Серванська Ірина «Оля» 304
Серповський 63
Сивак Іван 94
Сивак Марія 158
Сивак Петро 97, 99
Сивак Роман 158
Сигор 122, 123
Синишин 218
Сировецький Роман «Бистрий» 305
«Сич» див. Булат Іван
Сілецький Богдан 240
Сілецька Марійка 240, 241
«Сівач» див. Федорів Петро
Січка Роман 196, 198-200
Січка Стефан 196
Скаб Євгенія «Феська» 184, 190, 245
Скаб Маруся 245
«Скала» 82
Скірка Анна «Дора» 251, 252, 255, 258, 259, 260
Скірка-Зєльонка Анна 265
Скірка-Іванська Ольга «Віра» 251, 259
Скірка Олег 259
Скірка Степан 252, 259
Скоробагатий 40
Скрипчук Іван 233
«Скритий» 257
Славко, див. Старух Ярослав
«Слота» 235
Смєтанов 267
Сова Йосип 298
Соколик 166
Соколич Анна 273
Соколич Омелян 273
Сорока Павлина «Галина» 257
Сорока Ярослав «Птах» 251, 257
«Софія» див. Станько Стефанія
Спольський 72
Сорока Лінка 306, 313
Сорока Мирослав «Птах» 307
Сталін 288, 313
«Сталь» 124, 125
Станько Стефанія «Софія» 253, 256, 259
Старий див. Федорів Петро
Старосольський 31
Старосольський Юрій 20
Старосольська Яся 20
Старух Ярослав «Стяг» 21, 45, 50, 53, 57, 67, 78, 79, 306, 318, 319
Старчевський 72, 271
Стасюк Анна 268
Стахів Роман 71, 73
Стахів Теофіля, див. Бзова Теофіля
«Степ» 135
Стефа 68, 69
Стисло-Костів Ірина 158, 320
Студинський 19
Строніцька 305
«Стяг» див. Старух Ярослав
Сусенко Марійка 37
«Сурма» 260
Сухорончак-Мороз Євгенія 188, 192, 265
Сухорончак Юліан 189
Сцібівовк Іван 150
Сцібівовк-Кулик Катерина «Надія» 150, 155, 157, 158, 159, 160
Сцібівовк Марія 150, 156
Сцібівовк Марія 150, 151
Сютрик 142
Сярчинський Дмитро 233

Т
«Тарас» 211
Теліш Марійка 203
Теодора 32
Тереска 321, 322, 323
Тесля Марійка «Мотря» 307
«Тетяна» 126
Тимочко-Камінська Ірина «Христя» 7, 186, 256, 257, 315, 322, 324, 325, 329
«Тісо» 203, 307
Ткач Марія 186
Ткачук Ярослав 268
Тришеневський 216, 217, 219
Троян Володимир «Горох» 165, 175
Троян Івась 165
Троян Ірина 165
Троян Орися 165
Турик Василь 314
Турик Ольга див. Мороз Ольга
Турковський Василь 52, 53
Турковська Марися 271
Турманович Михайло 20, 43, 44
Туцька Марія 172
Туцький Осип 172
Тхір Василь 273
Тютюнник Юрій 77

У
«Ударник» 255
Українка Леся 112, 177

Ф
Фаль Петро «Левко» 97
Фарйон 22
Фарйон Франко 233
Фарйон Юлія 62,
Фартушок Ярослав «Мручко» 209, 211
Федак Андрій «Остряниця» 161, 162, 163, 175
Федак Володимир 161, 165, 166, 167
Федак Ганна 165
Федак Григорій 161
Федак Іван «Гордий» 163, 164, 175
Федак Катерина 161, 174, 175
Федак-Когут Стефанія 161, 162, 170, 172, 174, 175
Федак Льонгина 164
Федак Михайло «Остап» 161, 162, 175
Федак Мінодора 164
Федак Осип 161, 165, 166
Федак-Врубель Софія «Ліда» 161, 162, 163, 172, 175
Федак Теодор 164
Федак Тереза 164
Федорів Зоня 32
Федорів Микола 32
Федорів Михайло 32
Федорів Петро «Дальнич», «П'єр», «Сівач» 9, 23, 30, 31, 32, 41, 42, 47, 48, 52, 57, 63, 66, 67, 79, 248
Федорів Славко 32
Федорів Стефа 32
Федорів Теофіля, див. Бзова Теофіля
Фенак Іван 94
Філя, див. Бзова-Федорів-Стахів Теофіля
Філь Ярослава «Марта» 180
Фон Бейкер 72
Франко Іван 112, 177

Х
Хамулко Осип «Малий» 96
Химка Зенка «Зоя» 306
Химка Марія 256
«Хмелик» 288
«Хома-Бескид» 257
Хома Іван 273
Хома Михайло «Обух» 22, 24, 50, 77, 79
Хоростинські 172
«Христя» 53
«Хрін» 155

Худзік Казимир 144
«Хуртовина», див. Булат Ірина

Ч

Черешньовська Анна «Тетяна» 255, 257
Черешньовський Михайло «Петро» 251
Червінська 177
Чернецька 35
Чеся 295
Чобіт Марія 107
«Чова», див. Зубрицький
«Чорний» 205, 209
Чорний 153
Чорнота Василь «Щурко» 96
Чумак Міля 273
Чупринський 51

Ш

Шав'як Ганна 50
Шав'як Петро 49, 79, 80
Шевченко Тарас 23, 51, 112, 177, 320
Шевчик-Вальницька Стефанія 192, 265
Шиманський Олег 232
Шиманський Тадей 234
Шимків Михайло 268, 272, 273
Шимків-Пущало Ольга «Ліда» 267, 268
Шльончка Анна 174
Шльончка Зоня, Зофія 174
Шоп'як Василь 273
Шостакевич Катруся 217
Шот-Тритяк Віра «Тріска», «Олена» 186, 190, 191
Шульган Мар'ян 233
Шупяк Євген 268
Шустикевич Іван 233
Шустикевич-Лазар Катерина 234
Шустикевич Микола 233

Щ

Щебивовк Дмитро 125
«Щупак» 126, 132
Щурко Йосиф 94
Щурко Петро 98

Ю

Юда 318
Юрчик див. Бродюк Юрій-Теофіл
Ющак Володимир Роман 111

Я

«Яворенко», див. Радьо Андрій
Ядвіга 186
«Яким» 257
Якубович-Ткачик Марія 215, 217, 219, 225, 227, 228, 229, 234
Яніцький 308, 309
Яньця, див. Маньковска Яніна
«Ярина» 301
Ярко 314
Ярмола-Влашинович Текля 7
Ярослав 250
Ярошевич Ярослав «Корній» 258
Ясенецька Марія 36,
Ясенецька Федора 36
Яцишин Марія 313

Географічний показник

А
Абезь 314
Австрія 16, 17
Академічна вул. 258
Америка 16, 94, 98, 110, 163
Англія 62, 147, 329
Анжеро-Судженськ 5

Б
Балигород 251
Барановичі 36
Бартківка 161, 168
Белжець 116, 217
Белз 230, 231, 234, 237, 240, 291
Бережани 22, 38, 41, 48, 66
Бережанський пов. 66
Бережанщина 79
Береза Картузька 31, 34, 36, 37, 66, 112, 274
Берестя 311
Бидґощ 186, 297
Бидло 11
Битів 70, 288, 292
Бібрка 115, 305
Біла Підляська 37, 302
Білорусь 110
Бірча 6, 89, 92, 94-97, 98, 101
Бірчанщина 305
Бойківщина 260
Боків 13
Болехів 17
Болоні 199
Борова Гора 180
Брвінув 241
Брижава 87
Броди 196
Брянськ 311
Буг 45, 293
Будзіще 155, 156
Буки 260
Бучки 273
Бялоґард 103

В
Валч 108
Ванькова 107
Вара 173
Варшава 9, 58, 63, 64, 67, 69, 182, 184, 240, 243, 246, 282, 289, 298, 311, 321, 332, 342
Варяж 270
Велика Британія 8
Великі Очі 191
Вербиця 106, 107
Вербів 24
Вербковичі 240
Верхрата 107
Ветлина 133-138,
Вжещ 280, 281
Висоцьке 135, 136
Вігор 258
Вільно 90
Вінниця 115
Вірчин 224
Волинь 287
Волковия 260
Володж 171
Володимир Волинський 35
Воля Володзька 163
Воркута 260
Ворохта 32, 59

Вронки 265, 281
Вроцлав 54, 182-185, 190, 191, 225, 232, 245, 310, 328, 330

Г
Гаї 124, 139, 142
Галицька земля 113
Галичина 177
Гамільтон 73
Гіршберґ, див. Єленя Гора
Голоско 34
Гораєць 107, 132, 182
Грабівка 52
Грубешів 234, 246, 272
Грушовичі 124, 140
Гурово Ілавецьке 273
Гута 165, 171, 172
Гуцова Скала 170
Гуцульщина 42

Ґ
Ґданськ 121, 280, 281, 304
Ґерліц 149
Ґлівіце 303
Ґолдап 188
Ґрудзьондз 106, 273, 302
Ґубін 242

Д
Дахнів 182
Дашава 312
Дзєржонів 288
Диків 108
Дилягова 161, 168, 170, 171
Динів 161, 162
Дібрів, присілок 142
Добрівка 171
Добромиль 97 115, 195
Добрянка 89
Довжнів 284, 287
Домбрівка 288, 297
Древніца 288
Дрогобич 88, 115
Дубно 115
Дубрівка 169

Е
Едмонтон 71
Ельблонг 112, 116, 121, 328, 330
Ельблонжчина 280

Є
Єзьорани 61
Єленя Гора 54, 144, 146, 305-307

Ж
Жабін 188, 192
Жапалів 133
Жерники 239
Жнятин 270,
Жовква 115, 177, 299
Жовківський р-н 303
Жогатин 107
Жулави 242, 288
Журавці 107, 116, 121

З
Заброво 280
Завалів 13, 16, 21, 26
Заґуж 101
Закерзоння 54, 113, 303, 305
Закерзонський край 54, 67
Залєсє 289
Замарстинів 274
Замость 234
Заставне 127, 128, 129
Заставче 21, 23, 24
Затиля 113
Зґожелєц 148
Золота Липа 49, 80
Золочів 48

І
Івано-Франківськ 256
Івано-Франківська обл. 259
Ігнаші 126, 129, 130, 132, 138
Іноврощлав 188
Інта 260, 303, 313

К
Казахстан 313
Калуш 115
Кальників 140, 157
Канада 9, 71-74, 108, 158, 159, 160
Карагандиська обл. 313
Карів 235, 274,
Карпати 124, 260, 285
Катинь 83
Кемеровська обл. 5
Києвець 36
Київ 289, 311, 312
Клоковичі 211, 212
Кобильниця Волоська 122
Кобильниця Руська 122, 123
Ковель 37
Коксуль 313, 314
Колима 313
Комі АССР 303, 312
Копичинці 333
Корманичі 251, 253, 255
Корні 106
Коровники 251, 252, 256, 258, 260, 261
Корчмин 238, 241
Котів 82, 97
Кошалінщина 81
Краків 35, 40-45, 51, 66, 186, 224, 279, 302, 304, 328, 332
Краківець 122, 123
Креців 85, 86, 89, 94
Криве 66, 79, 260
Кривий Ріг 43
Криниця 42, 43
Кузьмина 86, 88, 89
Курилівка 336

Л
Лази 139
Ланцут 323
Лащів 240
Лежайськ 323, 336
Лемківщина 43, 139, 148, 236, 253, 257, 261, 292, 315, 318
Лемборк 280, 281
Лещків 272
Лисаківка 171
Личаківська вул. 275
Лігниця 184, 223, 224, 310
Лімна 305
Лісів 175
Ліски 285
Ліщавка 89, 95
Лобез 155, 156, 159
Лодзь 293, 304
Лупавско 70
Луцьк 37, 115
Лучиці 150, 159
Любайни 62
Любань 148
Любачів 176, 178, 179, 184, 188
Любачівський пов. 67, 108, 125, 134
Любачівщина 157, 160, 177
Любича 57
Любича Королівська 57, 113, 278
Любінь 224
Люблинець Новий 107, 108
Люблинець Старий 105, 107
Люблін 240, 245, 246, 248, 262, 263, 272, 273, 332
Ляхава 81, 83, 84, 90, 108, 110
Ляшки 134, 137, 138
Львів 16, 19, 23, 27, 29, 30, 31, 34, 37-39, 41, 43, 44, 46, 47, 51, 59, 78, 79, 90, 114, 115, 177, 178, 215, 223, 226, 260, 262, 274-276, 307, 312, 334
Львівська обл. 303
Львівщина 194, 256, 257, 262, 303

М
Магадан 305
Маковиська 130, 133, 135, 137, 138
Малковичі 253

Мартинів 256
Медика 307
Миколаїв 115
Милків 131
Миців 236, 283, 284, 291
Млинки 124
Молодич 130
Молодовичі 203, 211
Монастир 57, 67
Морги, присілок 78
Мордовія 313
Моршин 303, 314
Москва 179, 289, 290
Мостиський р-н 257
Мощани 134
Мюнхен 149, 306
Мястко 280

Н
Надбжежна вул. 304
Негрибки 152
Нетребка 171, 172
Німеччина 37, 136, 137, 139, 163, 196, 311
Нове Село 182
Новосілки Кардинальські 262
Носів 10-14, 17, 24, 27-29, 41, 43, 48, 79, 80

О
Олешичі 190
Олєсьніца 302
Ольштин 61, 63, 280, 332
Ольштинське воєв. 58
Ольштинщина 58, 241
Ополє 110
Орел 311
Оришківці 287
Освєнцім 101, 102, 116, 117
Оструда 63, 242, 248
Острудський пов. 61, 62
Отвоцьк 182
Оуквіль 75

П
Павлокома 161, 167, 168, 174
Пачкова 282
Переводів 283
Переворськ 323
Перегінськ 260
Перемишляни 27, 28
Перемишль 83, 97, 99, 101, 115, 125, 146, 151-154, 157, 161, 172
183, 191, 238, 251, 254, 255, 273, 304, 306-308, 315, 332
Перемищина 81, 159, 251, 303
Перетоки 313
Пикуличі 97, 254, 324
Пискорі 130, 132
Підгаєцький пов. 10, 78
Підгаєччина 9, 31, 55
Підгайці 12, 22, 24, 32, 34, 51, 55, 80
Підкова Лісна 240
Познань 243
Поділля 37
Полки 51
Полтавщина 141
Польща 5-7, 30, 100, 104, 136, 158, 163, 193, 218, 235, 244, 248, 257, 299, 301, 303, 308, 313, 315, 317, 318-321, 323, 325, 328, 333, 334, 338, 340
Помор'я 288
Поруби 171
Псков 179
Пташин 303, 305-307
Пшеворськ 152
П'яткова 163

Р
Рава-Руська 226, 234, 262
Радава 126
Радимно 144
Радянський Союз 215, 240, 301, 303, 319
Радянська Україна 215, 135, 136, 216, 231

Реґенсбурґ 149
Риботичі 257
Ришкова Воля 302
Річиця 54, 57, 58, 67, 71, 235, 236, 239, 240
Рогатин 17, 259
Рогатинщина 15
Романівський ліс 300
Росія 98, 163, 311
Ротиці 144
Рочестер 72
Руда Ружанецька 287
Рудники 22, 24, 27, 51, 78
Русіново 108
Ряшів 7, 99, 157, 160, 183, 191, 238, 302, 315, 317, 319, 323, 324, 325, 326, 328, 329, 330, 332, 334, 336
Ряшівське воєв. 176

С
Саксенгавзен 20
Самбір 115, 260
Самбірщина 260
Свідвін 81, 102, 108, 111
Себечів 272
Селиська 170, 171, 306
Семушова 106
Середне 24
Сибір 8, 39, 88, 188, 199, 222, 228, 299
Сигори 133, 135
Сільце 211
Сільниця 161, 167, 168
Скуратки 126, 138
Сокаль 230, 262, 267, 300
Сокальський р-н 215
Сокальщина 313
Солокія 217, 276
Сопот 186
СРСР, див. Радянський Союз
Станіславівщина 51, 304
Станіславів, див. Івано-Франківськ
Старґард Щецінський 106
Старе Поле 280
Стежниця 251
Стрий 115, 257
Сурмачівка 126
США 7, 20, 328, 338
Сян 39, 88, 136, 144, 161, 173, 336
Сянік 41, 99, 100, 101, 173, 260

Т
Тарнів 302
Тарнівська Руда 341
Тернопіль 89, 115
Тернопільщина 66, 333
Тирява Волоська 83
Тисів 107
Томашів 113, 114, 116, 220, 221, 241, 263
Томашів Люблінський 218, 277
Томашівський пов. 67
Торонто 73, 75, 157, 160, 259, 332
Тростянець 107
Трудовичі 139
Трушевичі 195, 203, 210, 214
Туринка 299, 303

У
Угнів 56, 215, 216, 218, 223, 226-231, 233
Угнівщина 215, 216
Україна 7, 8, 12, 16, 18, 42-44, 65, 75, 78, 111, 115, 150, 163, 173, 177, 233, 254, 260, 270, 291, 300, 304, 314, 320, 322
Улазів 190
Улюч 107
Умань 115
УРСР, див. Радянська Україна

Ф
Філадельфія 256
Фордон 70-71, 185, 249, 273, 295

Х
Хирів 197
Ходованці 262
Ходорів 256
Холм 44, 45, 232, 237
Холмщина 113, 218, 283, 287, 313
Холодна Відка 259
Холодний Яр 204, 209, 213
Хотинець 124, 125, 139, 140, 144
Храми 126, 127
Хрещата гора 253, 261
Хшанів 242

Ц
Цетуля 126, 129, 133

Ч
Челябінська обл. 196
Чесанів 178, 179, 188
Чехословаччина 22, 303, 310, 322, 328, 333
Чикаґо 257, 315
Чорний ліс 51, 260
Чортків 115

Ш
Шегині 257
Шльонськ 288, 303
Штум 99

Щ
Щебивовки 125
Щецін 105, 108, 155-157, 160, 279, 280, 294, 295, 302
Щецінек 280
Щецінщина 160

Я
Яблонів 333
Явірник 107
Явірник Руський 171
Явожно 5-8, 57, 102, 116-118, 121, 152, 159, 218, 219, 221, 223, 227, 233, 273, 278, 327, 328
Яксманичі 315
Ямна 203
Яновіце 224
Ярослав 44, 133-135
Ярославщина 124, 191
Ясенів 171

Пояснення скорочень

АК – Armia Krajowa (Армія Крайова)
WUBP – Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego (Воєвідське Управління Громадської Безпеки)
ЗАЗ – Західні українські землі
KBW – Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego (Корпус Внутрішньої Безпеки)
ОУН – Організація Українських Націоналістів
УПА – Українська Повстанська Армія
СБ ОУН – Служба Безпеки ОУН
УВО – Українська Військова Організація
UB – Urząd Bezpieczeństwa (Управління Безпеки)
NOW – Narodowa Organizacja Wojskowa (Національна військова організація)
ППС – Польська соціалістична партія
ППР – Польська робітнича партія

Зміст

Євген Місило **Від Видавця** 5
Леся Дяківська **Зберегти від забуття** 8

Воскресіння в пам'яті *Теофіля Бзова-Федорів-Стахів* 9
Згадує Василь Кук – останній командир УПА ... 77
Украдене Різдво *Йосифа Зарічна-Жаркі* 81
Серце плаче без сліз *Анізія Путько-Стех* 112
«Хуртовина» *Ірина Булат* 122
Неволя з волею у парі *Катерина Сцібівовк-Кулик* 150
Наказ пам'яті *Стефанія Федак-Когут* 161
Щоб знали *Євгенія Вахнянин-Сухорончак* 176
Вірність *Марія Богоніс-Фартушок-Шмілик* 193
На захід через Явожно *Марія Якубовська-Ткачик* . 215
Я також в Угнові була *Марія Паньків* 226
«Одарка» *Ольга Бродюк-Душенко* 234
«Віра» – сестра «Дори» *Ольга Скірка-Іванська* ... 251
Ще про «Дору» *Ярослав Данчук* 260
Я звідси не піду *Меланія Кушнір-Вербова* 262
Шанс на життя *Ольга Шимків-Пущало* 267
Біль правди *Габріеля Воронка-Савойка* 274
Тривожна молодість *Анна Милик-Мартинюк* 183
Тільки з вірою, надією й любов'ю *Ольга Милик-Сова* 291
Любов сильніша за смерть *Ольга Мороз-Турик* ... 299
З «Моєї одисеї» *Ірина Тимочко-Камінська* 315
Перегуки *Остап Лапський* 338

Іменний показник 343
Географічний показник 354
Пояснення скорочень 359

ISBN 83-86112-22-0